

GAEKWAD'S ORIENTAL
SERIES.

VOLUME No. LXXXVII

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of the Government of
His Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda.

General Editor :
B. BHATTACHARYYA,
M. A., PH. D.

No. LXXXVII

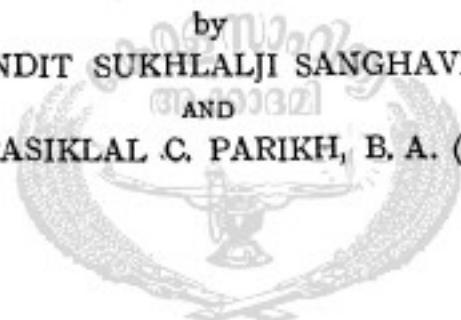

श्रीजयराशिभट्टविरचितः

तत्त्वोपपुवसिंहः

TATTVOPLAVASIMHA
OF
JAYARASI BHATTA

Edited with an introduction and indices
by
PANDIT SUKHLALJI SANGHAVI
AND
PROF. RASIKLAL C. PARIKH, B. A. (Hons.)

BARODA
Oriental Institute
1940

Printed at the Government Press, Baroda and published on
behalf of the Government of His Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda by Benoytosh Bhattacharyya
at the Oriental Institute, Baroda.

Price Rs. 4-0-0.

PREFACE

The palm-leaf manuscript on which the present edition of *Tattvopaplavasimha* is based was first discovered by Pandit Sukhlalji and Pandit Bechardas Dosi in the year 1926 in a MSS library at Patan known as *Sanghavinā Pādāno Bhandār*, when they were searching for the MSS of *Sanmatitarka* and its commentary *Tattvabodhavidhāyīnī*. A short note on this work was published by Prof. Rasiklal C. Parikh the then editor of the *Purātattva Quarterly* in Vol. IV Nos. 1-2 p. 155 and the work was proposed for publication in the *Purātattvamandir* Series. Owing to various adverse circumstances, however, TPS. could not be undertaken for that Series. It gives us, therefore, great pleasure that after so many years it has become possible to publish the same in the G. O. S. for which our heartfelt thanks are due to that great patron of learning H. H. the Maharaja Gaekwar of Baroda and the learned editor of the series Dr. B. Bhattacharyya.

Our thanks are also due to Dr. A. B. Dhruva for some valuable suggestions, to Muni Punyavijayji through whom we were able to procure the palm-leaf manuscript of TPS, to Sri Jinavijayji who helped us in deciphering many obscure letters in the ms, to Pandit Dalsukh Malvaniya and Pandit Keshavram Shastri for helping in proof-reading, to Pandit Mahendra Kumara Nyayacharya for helping in tracing quotations and to Srimati Hirakumari in preparing indexes.

INTRODUCTION

Importance of the TPS.

As far as our knowledge goes the *Tattvopaplavasimha* is a unique work of its kind. The school of Chārvāka otherwise known as the Lokāyata Darsana was long known to the students of Indian Philosophy as a Pūrvapakṣa in almost all the systems, and also from such works as the *Saddarśanasamuccaya* of Haribhadra Sūri (about 700-770 A. D.) and the *Sarvadarśana Saṅgraha* of Mādhwāchārya (about 14th century A. D.) No work, however, belonging to the Lokāyata school itself was known. The TPS fills at least partially that gap in our knowledge¹. As we shall see later on, the TPS goes a step further and carries to its logical end the sceptical tendency of the Chārvāka school as it is known to us from this work itself and other sources and ends in 'tattvopaplava' or 'upsetting of all principles.'

Description of the Ms.

This palm-leaf ms, which as noted in the Preface, belongs to the Sanghavīnā pādāno Bhandār, is noticed in A Descriptive Catalogue of MSS in the Jaina Bhandārs at Pattan Vol. I. p. 165, G. O. S. No. LXXVI, published in 1937. It consists of 176 leaves. Its length is 14" and breadth 1 $\frac{1}{2}$ '. A few lines in the beginning and a few in the body of the work are illegible.

It becomes clear from the colophon that the ms was copied in Samvat 1349 Marg. Vadi 11 Sanau (6th December 1292 A.D.) at Dholkā by Maham Narapāla. At the time Sāraṅgadeva (A. D. 1274-95) of the House of the Vāghelās was reigning. Dholkā had been a second capital of Gujarat for more than half a century from the time of Viradhavala (A. D. 1233-38) and it appears from the colophons of a great number of mss that it had developed into a centre of learning also.

The ms begins— .....तां यात मुन..... शोपलवसिंह एव
विष्णो नूतं मदा..... नास्ति तत्कुं वा स्वर्गादि । सत्यं तावदा(दे)तत्य कर्मणः
स मा..... उक्ते च परमार्थविद्वरपि etc.

1 See further pp. xi-xii.

It ends— पाखण्डखण्डनाभिज्ञा ज्ञानोदयिविवर्द्धिताः । ज्यवराशेग्नेयन्तीह वि-
कला वादिजिग्नवः ॥ ७ ॥ संकृ. १३४९ मार्ग० वदि ११ शनी भवलक्षणे मह० नरपालेन
तत्त्वोपलब्धप्राप्तिका लेखीति । भद्रं ॥

The Present Edition

The single palm-leaf ms on which the present text is based presents on the whole an accurate version of the work. At some places, however, the writing is blurred and those places are indicated in the footnotes as ब्रूप्त् or धू०; at other places the trend of the meaning required emendations in readings, these have been indicated in the footnotes as परिमार्जितम् or परि०. When in the body of the text we have supplied some readings we have put the same in rectangular brackets, e. g. on the first page [८] त्वो etc. मया [मृग्नते].

The paragraphs in the text are, of course, made by us. We have also supplied the headings of different sections in rectangular brackets, e. g. p. 2 [१ न्यायसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षा].

This, we hope, will greatly facilitate the study of the work. The passages that seemed to be quotations have been indicated by " " and wherever possible we have given the names of original works in [ ], e. g. page 3. [शावरभा० १. १. ५]. The proper names have been underlined.

At the end of the text we have provided three परिलिङ्ग or appendices. The first gives the index of important philosophical terms; the second that of the proper names and the third that of quotations.

All this, it is hoped, will enable the scholars to utilize this important work for further researches in the subject.

Comparative unfamiliarity of the TPS.

Before we attempt to discover the date of the TPS we propose to consider its comparative unfamiliarity and the type of thought it represents. Verses attributed to Chārvāka and the name of Bhṛaspati as the founder of the Lokāyata school more familiarly known as the Chārvāka Darśana are known to us from such works as the Sīstravārtā Samuchchaya and the Saḍdarśana Samuchchaya of Haribhadra Sūri (700-70 A. D.), the Sarvadarśana Saṅgraha of Mādhabāchārya (14 cen. A. D.) and such other works as the Sarvamata Saṅgraha. As every student of Saṁskṛta systems of philosophy knows Chārvāka or Lokāyata is referred to in many of the major works on the subject.² This school of thought

2. See: *Lokāyata* by Mahāmahopadhyāya H. P. S'astrī, Dacca University Bulletins, No. 1.

supposed to be founded by Br̥haspati who is also supposed to be the founder of the Science of Polity³ (अर्थशास्त्र) seems to have developed at least in two branches, as becomes clear from the reference to नन्दन नानितिक in the Syādvādālatikā of Yaśovijaya⁴ (1608-84 A. D.)⁵ a commentary on the SVS of Haribhadra and the commentary of Saṅkara on Khaṇḍanakhaṇḍakhādya (about 1450 A. D.)⁶. We are here concerned only with the reference of Saṅkara.

Srī Harṣa in the KKK refers to Chārvākas, Mādhyamikas and Saṅkarācharya as those who do not accept any Pramāṇas. He says:-

तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्चाकमात्यभिकादेवाभिवृतराणां प्रतीयमानत्वात् । सोऽवमपुर्वः प्रवाणादिरत्नानभ्युपगमात्मा चाकृतभ्यममन्त्रो भवताभ्युहितो तृतीयस्य प्रभावाद् भगवता सुरगुहणा लोकाभ्यतत्त्वानि सुत्राणि न प्रणीताणि, तथागतेन वा मात्यमात्यमा नोपविष्टः, भगवत्वादेन वा चादरात्यर्थीयेषु तदेषु भाव्यं नामाणि । pp. 25-27 CSS No. 445.

Now all the different commentators who seem to be familiar only with that branch of Chārvākas which recognizes the validity of Pratyakṣa and the existence of four elements are at great pains to explain this passage by saying that because Chārvākas do not recognize the validity of Anumāna and as Pramāṇya can only be proved through Anumāna only they are said to recognize no Pramāṇa. But surely this explanation is far-fetched. Only Saṅkara after giving the above explanation gives the other explanation चार्चाकदेवी च चार्चाकः ।⁷ According to him this particular division of Chārvākas do not recognize any Pramāṇas. This, as far as we know, can apply either only to TPS or a similar work, which does away with each and every Pramāṇa known to Indian Schools of Philosophy.

It is also very likely that Srī Harṣa has also TPS or a similar work in mind when he refers to Chārvāka as not recognizing any Pramāṇa; for it is not possible that such an accurate and learned Pandit as Srī Harṣa would not distinguish between Chārvākas who recognized Pratyakṣa and others who did not. If this assumption is correct, as there is reason to believe, we may say that tattvopaplava vāda was familiar to

3. See: Scherbatsky: Buddhist Logic, p. 15 fn. 5-

4. अथ नन्दननानितिकः etc. p. 30. Seth Devachand Lalbhai Series,

5. H. I. L. p. 217

6. H. I. L. p. 458

7. See: सण्डनखान्दखाचम्, p. 26, CSS. No. 445.

Sri Harṣa; and looking to the similarity of the argument of both the works may we suggest that Jayarāsi (or some one else of his school of thought) might have inspired that grand dialectical work, viz. *Khaṇḍāna-khaṇḍa-khāḍya*, though recognizing at the same time that their aims are altogether different ? Sri Harṣa tries to show the अनिवार्यता of Brahma while Jayarāsi shows invalidity of *Pramāṇas* and the consequent invalidity of everything. The difference may be explained by the fact that Jayarāsi does not go beyond the plane of प्रमाण-Reason-while Sri Harṣa – the Advaita Vedāntin that he is, accepts the possibility of knowing Brahma – the ultimate reality – through means other than Tarka. However that may be, we can safely say that the type of thought represented by the TPS was not so unfamiliar to the old savants as it at first sight may appear; and as will be seen from what follows, Jain dialecticians both Digambara and Śvetāmbara were quite familiar with the TPS.

The Age of the work and its Author

Coming to the question of the age of the work we take the date of the palm-leaf ms as our starting point. That date is संवत् १२४९ वर्ष, वदि ११ शनी, 6th December 1292 A.D. Now let us make an attempt to find how far we can go into times earlier than this.

Mallīṣṇa Sūri in his commentary on *Anyayogavyavachchheda Dvātrimśikā* of Hemachandra Sūri (1089-1173 A.D.) named *Syādvādaṇījāri* while commenting on verse 17 after putting forth the view of Śūnyavādins says “विस्तरतत्त्वं प्रमाणखण्डं तत्त्वोपप्लवसिंहाद् अवलोकनीयम्।” “For a detailed refutation of *Pramāṇas* *Tattvopaplavasimha* should be consulted” ⁸. In this reference we are to note that the work is mentioned with its full title and for the purpose of प्रमाणखण्डन. The title agrees completely with the one of the work under consideration and प्रमाणखण्डन which starts on page one of our text forms its main theme. This leaves no doubt that Mallīṣṇa Sūri has our work in mind and no other. SM was finished in the Śaka year 1214⁹ – 11th October 1292, A.D.–less than two months before the date of our palm-leaf ms. This also suggests that M. had a copy of this work other than the one available to us.

Chandraprabhasūri, in his *Prabhāvaka-charita*, chapter 16, mentions that the poet Dharmā of the Kaula sect and a native of Broach had a dialectical duel with the great Jain dialectician Sānti Sūri of Aṇahillapura Pattan and that he used the

8. P. 118, *Syādvādaṇījāri* ed. by Dr. A. B. Dhruva, BSS.

9. शीर्मिलेणद्युर्भिरकारि तत्पदगच्छमदिनमणिभिः ।

सूतिरिवं मनुरविमिलशाकाबदे दीपमहसि शनौ ॥ p. 179, BSS.

arguments taken from the TP for this purpose.¹⁰ Ch. finished his Pra. in V. S. 1334—A.D. 1277 March 12.¹¹ So the TP was known fifteen years before our ms was copied. We may, however, go further. As there is nothing which goes against the historicity of the incident mentioned by Chandra-prabha Sūri we may say that the TP was a well known work even in the 11th cent. A. D. and that it was used as a powerful dialectical weapon.¹²

Abhayadevaśūri—the teacher of Sānti Sūri in Pramāṇa-sāstra—in his commentary on Sanmatitarka called Tattvabodhavidhāyinī popularly known as Vādamahārājava has passages which seem to be adapted from the TPS as shown by Pandit Sukhlalji and Pt. Bechardas in their excellent edition of Sanmatitarka, Vol. IV pp. 547–51 footnotes. Now Abhayadeva-Sūri being a teacher of Sānti Sūri who died in V. S. 1096—A. D. 1040 falls in the first half of the 11th century A. D.¹³

Thus the evidence considered above enables us to say that the TP was well known in Gujarat during the period of 11th to 13th centuries of the Christian Era. The Digambara Jain works of the Southern India lead us still further.

Students of South Indian Jainism know very well that the great Digambara Pontiff Akalaṅkadeva (A. D. 620–80) wrote a number of authentic philosophical works and gave great impetus to the development of Jain Nyāya.¹⁴ In that tradition Vidyānandin who wrote such works as Tattvārtha-slokavārtika and Aṣṭasahasrī is a great name. Anantavīrya is another important name. He wrote a commentary on the Siddhivinīśchiaya of Akalaṅkadeva. This commentary, not yet published in a printed form, exists in the MS. library of Kodai

10. संवीक्ष्य कृतिकालिदाव ज्ञापितं यतिनिर्मुहम् ।
पृष्ठपैदृ इजेष्वेऽसु खर्मो व्यात्वेति ते जगी ॥ ९७ ॥

स तत्त्वोपलक्षणग्रन्थात्मोपन्व्यासमालगोत् ॥ १०१ ॥
यितण्डाविरते चात्र श्रीलान्त्याचार्य उज्जगी ॥ १०२ ॥
pp. 221–22 N. S. P.

11. वेदानलशिखिशिवरवर्ते चैत्रस्य व्यवलसासम्बाद् ।
शुक्रे पुनर्वसुदिने संपूर्णे पूर्विंचिरितम् ॥ २३ ॥

p. 349 ibid.

12. See: Intro. to KS pp. cxliv–cxlviii. pub. by M. J. V.

13. Preface to the Gujarati translation of SM, pp. 83–84

14. See: NKC p. 110.

in Cutch. We possess a copy made of it. These two authors viz. Anantavirya and Vidyānandin refer to TP in their works.¹⁵

Anantavirya in his Siddhiviniśchayavṛtti on folio 228 a says: अत तत्त्वोपपूर्वकदाह् इत्यराशि: सौगतमतमवलम्ब्य ब्रूयात्, etc. and further on on the same folio तत्त्वोपलकरणाद् इत्यराशि: सौगतमतमवलम्ब्य ब्रूयात्, etc. These two passages leave no doubt that Jayarāśi wrote the TP and that he and his work TP are referred to by Anantavirya.¹⁶

Similarly Vidyānandin in his work named Aṣṭasahasri which has been published by the N. S. P. says on p. 37 एके हि तत्त्वोपलकरणाद् इत्यराशि: etc. and after devoting about five pages to the refutation of तत्त्वोपलकरणाद् says: तत्त्वोपलकरणादिनः स्वब्देन प्रमाणेन स्वप्रसिद्धेन परप्रसिद्धेन वा विचारोत्तरकालनपि प्रमाणतर्वं प्रमेयतर्वं चोपलक्ष्यं संविद्दन्त एवात्मानं निरस्यन्तीति व्याहृतिः (p. 42). The passage विचारोत्तरकाल �etc. may be compared with the last few lines of our text wherein Jayarāśi says: तदेवमुपशुद्धेन तत्त्वेषु अविद्यारितरमणीयाः सर्वे व्यवहारा घटते ।

15. Compare the following from Prameyakalamalamārtayāda:—
 संशयज्ञाने हि धर्मी धर्मो वा प्रतिभाति । धर्मी चेत् स तारिकोऽतारिको वा । तारिकोऽत् कार्यं तद्युक्तेः संशयरूपता, etc. (p. 13 a N. S. P. 1912) with the following from TPS p. 19: संशयज्ञाने जाते किंचित् प्रतिभाति आहो न प्रतिभाति । तद्यदि प्रतिभाति स किं धर्मी धर्मो वा । तद्यदि धर्मी प्रतिभाति स तारिकः अतारिको वा । यदि तारिकः नापनेयता तद्यिवज्ञानस्य to कथे तद्युक्तेः संदेहरूपता ॥ Compare also the following from the PKM p. 184b: यदि संबन्धवृद्धौ कोऽयं संबन्धो नाम । किं संबन्धत्वजातियुक्तः संबन्धो अनेकोपादानवनितो वानेकाभितो वा, etc. with तद्यदि संबन्धसुदृवा कंऽयं संबन्धः । किं संबन्धत्वजातियुक्तः संबन्धः आहोस्मिद् अनेकोपादानवनितो अनेकाभितो वा । etc. TPS p. 7.

This comparison inclines us to believe that the PKM might have taken these passages with a few verbal changes and in a slightly compressed form from TPS. Prabhāchandra, the author of the work, is placed between 950-1020 A. D. by Pandit Mahendrakumāra, p. 123. Preface to NKC. Dr. Satischandra, however, puts him about 825 A. D. pp. 193-194, II.I.I.L.

16. As these passages are decisive as evidence they are quoted at length below :-

२३८a. अत तत्त्वोपलकरणादाह्-चार्वाकैः चार्वाक्यं इत्यमेव लक्षणमन्तः [१] तदनु-पपत्तिस्तेषां न दीप्ताय प्रत्यक्षोपगमनस्तु व्यवहारेनेति । तत्राह-किं केनेत्यादि । तदनुपत्तेः कारणात् किं प्रत्यक्षादित्यस्त्रव्य परकीयस्त्रातिव्याप्त्यादिके केन न चिद् ?] विद्यवात्-कुर्यात् चार्वाको । नहि प्रमाणमन्तरेण तद्यपि कर्तुं शक्यं यतः परपर्वनुयोगपराणि वृहस्पतेः सूक्ष्माणीति सूक्तं स्वात् । किं तदन्तिव्याप्त्यादिके [१], केन प्रतिवेष्येत् वा यतो-वस्त्रात् कल्पनिद् विवानात् प्रतिवेष्याच्....नगत् स्वात् । किंभूमित्याह-चातुर्मौतिकमेव चतुर्मिः शुष्मित्यादिभिः [१] स्तुतलात्

Vidyānandin refers to *tattvopaplava vāda* in his other work viz. *Tattvārthślokavārtika* also. He says (p. 80, G. N. J. G.): तत्त्वोपल्लवादिनः परपर्यनुयोगमात्रपरत्वादिति कथित् । and devotes about a page to the discussion of तत्त्वोपल्लवाद. Again on page 195 of the same work he mentions *Tattvopaplavavādins* with *Sūnyavādins* and *Brahmavādins* as follows :—सर्वे शून्यवादिनस्त्वौपल्लवादिनो ब्रह्मवादिनो वा जाग्रकुरुलभ्यार्थकिशायां किं न वाचकप्रत्ययः ॥१७

These passages confirm us in our view that Vidyānandin also refers to our TP and no other work. In addition to this we may point out that Vidyānandin first refutes the views of the other section of Chārvākas (pp. 35-37 AS.) and then grapples with *tattvopaplava vāda*, which means that in V's view these two are different sections requiring separate treatment.

Thus we find that Anantavirya mentions Jayarāsi by name and Vidyānandin devotes considerable space to refute *tattvopaplava vāda* separately and in addition to the refutation of other Chārvākas who accept one *Pramāṇa* and the existence of four elements.

Now we find that Anantavirya is referred to by Mādhvāchārya (14 Cen. A. D.) in his *Sarvadarśanasāṅgraha*.

भौतिके गृहातेर्दत इति[?] यदि वा किं पुरुषिक्षयादिके जीवादिके च केन विद्यात् प्रतिषेधयेद् वा प्रमाणादावे उभयोरस्युपरगमः प्रतिषेधो वा स्थादिति भवते । एतदेवाह—यतो—वस्मात् विद्यानात् प्रतिषेधाचाचा[?] चातुर्भूमितिरमेव जगत् स्थात् । चतुर्मुखिनिर्मितमेव स्थात् । एतदुक्तं भवति । प्रमाणाभावेनात्मादिवद् भूतपरित्यागे सकलस्त्वतापत्तेभूतवद् वालमादिपरिश्रेष्ठं व्यवहारविशेषात् दुर्तथातुभूमितिकेच विपरीक्षमात् । तत्त्वाचं सौचतमतिथेत इति । तद्यजियादिमा(ना) दर्शयति । तत्र हि प्रत्यक्षमन्वयद् वा प्रमाणं प्रतिषिद्ध्यते तदुपलभ्यादैषाधकाभावस्यान्वय वा तात् क्षणस्य स्वनेऽपि [?] भावाद्दुष्टकारणारक्षवस्य शातुमषावतेरतीनिदियस्त्रैनिदियस्य दुष्टत्वस्त्रैतरस्य वा प्रत्यक्षतो ज्ञानानेपि [?] पूर्वचीयानियुतिः पुनर्हत्यापाद्यदुष्टकारणारक्षवक्तव्ये लदेव चोर्यं तदेवोत्तरम् इत्यनवस्था । ज्ञानप्राप्तान्यात् तदवगमेऽन्योन्यसंबन्धवस्थता हि—सिद्धेत्याभाष्ये न ततोऽदुष्टकारणारक्षत्वसिद्धिः तस्यास्त्रियान्यसिद्धिरिति । तत्र बहिः किञ्चित् प्रमाणं कर्त्तव्यचिद्धिर्धानम् । प्रतिषेधनं तु स्वसंबोद्धनप्रत्यक्षवक्तव्य वृद्धात् । इति कर्त्तव्यतिः । भौतो[?]पि तत्त्वोपल्लवकर्णाद् जयराशिः सौचतमतमवलभ्य वृद्धात् । तत्राह स्वसंबोद्धनेत्यादि—स्वेन स्वस्व वा लेवने अहम् तस्योपेक्ष्याऽनुयपयतेन । ‘यदि नाम’ इत्यर्थो । तथा सति बहिरुपज्ञुतमन्तर्ब । अन्यथा सौचतमतमेव विरचेत्त [?] प्रसरन्त्वाचाकमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्येवमुक्तम् । ‘यदि-नाम’ति संबन्धः । उत्तरोपहासपरं वचनमाह सूक्ष्मेरवे (वै) तत् [?] । अक्षुलोऽपि तूक्ष्मित्यमित्यानात् । निराकुतपरदर्शनगमनात् । स कलत्वदर्शनत्यागात् [?] सूक्ष्मेऽपि नास्ति इति एवकरिण दर्शयति । कहमादसूक्ष्मं यस्मादुपहास्यमेतदिति । कर्दाचित् सौचतमतवक्तव्यानातमुद्भव् वृद्धात् इत्याह—स्वसंबोद्धनेत्यादि etc.

सिद्धिविविक्षवयुतिः लिखितप्रते: ॥ २८८ a.

17. This may be compared with a similar bracketing of these three by S'ri Harṣa referred to above.

He is also mentioned by the great Digambarāchārya Prabhāchandra in his Nyāyakumudachandra a commentary on the Laghiyastraya of Akalaṇkadeva. Pandit Mahendrakumar the learned editor of the NKC puts Prabhāchandra between 950-1020 A. D. and Anantavirya in the ninth century A. D.¹⁸.

As to Vidyānandin we find that he mentions Dharmottara, Prajñākara and Maṇḍanamīśra and quotes Karikās from the Vārtika on Bṛhadāraṇyaka of Sureśvara. The first two are put in the eighth century of the Christian Era; Maṇḍanamīśra is later than Kumārila, and Sureśvara being a disciple of Saṅkarāchārya later than S. Mr. P. V. Kane puts Sureśvara in between 800-840. Pandit Mahendrakumar following this order puts Vidyānandin also in the ninth century. Dr. Satishchandra puts him about 800 A. D.¹⁹ Pandit Vāṁśidhara the editor of Aṣṭaśasri puts Vidyānandin in the middle of the ninth century of the Vikrama Era—that is to say about 796 A. D.

From the consideration of the dates of Anantavirya and Vidyānandin we are inclined to believe that TPS and its author Jayarāśi are earlier than the ninth century of the Christian Era.

In order to find out the earlier limit of the age of TPS we have to rely upon the references to other works and their authors as well as to other Darśanas in it. The main theme of TPS is the examination of the Instruments of Valid Knowledge and so with that aim it surveys the entire field of the then known schools of Indian Philosophy. It mentions Saṅkhyas (P. 79), Mimāṃsakas (23, 58, 82), Kīnādas, i. e. Vaiśeṣikas (P. 117), Naiyāyikas (pp. 6, 12, 14, etc.), Bauddhas under various names (pp. 27, 35, 41, 42, 45, 56, 79, 81, 83 etc.) and the Digambaras of the Jain Sect. It also refers to the आनन्दरूपमात्रनः कैवल्यम् (P. 81) which seems to be a Vedānta view older than that of Saṅkarāchārya and refers also to the Sambhava and Aitihya Pramāṇas, subsuming the former under Anumāna and the latter under Agama (p. 113). The last section of the work is devoted to शास्त्रदाद् अर्थप्रतिपत्ति doctrine of the Vaiyākaraṇas especially that of Bhartṛhari.

Thus it becomes clear that TPS is familiar with the philosophical views of almost all important schools—Vedic,

18. Dr. Satishchandra Vidyābhūṣhana in his His. of Indian Logic puts Prabhāchandra about 825 A. D. (p. 193) while curiously enough puts Anantavirya about 1039 A. D. (p. 198).

19. H. I. L. pp. 186-87

Jain and Buddhist—as we find them developed in their respective works by the ninth century of the Christian Era. We also find that the Māyāvāda and the Kevala Advaitavāda as developed by Saṅkarāchārya are conspicuous by their absence. All this, in itself, however carries us nowhere and it is curious to note that the individual references to authors and works in the TPS are only two. One is to Bṛhaspati the founder of the Lokāyata school and the other to Lakṣaṇasāra probably a work of Jayarāśi himself or some one belonging to his school. The other references, as said above, are general. So the only course left open to us is to make an attempt to identify the quotations given in the TPS with the original passages and to try with the help of these identifications to settle the earlier limit of the age of the work.

Of the numerous quotations we have been able to trace only a few. These come from the Mīmāṃsāsūtras of Jaimini, the Vaiśeṣika Sūtras of Kanāda, the Nyāyasūtras of Gautama, the Bhaṣya of Sabara, the Slokavārtika of Kumārila, and the Pramāṇavārtika and the Nyāyabindu of Dharmakirti. Of the two verses noted in the foot-note²⁰ we are able to trace the latter to SV 2 v. 184 and the context requires that the former also must be either from the SV or a similar work of Pūrvamīmāṃsā; but it is not found in the published editions of the SV and strangely enough is found in the Tattvasaṅgraha of Śāntarakṣita (kārikā 2895, G. O. S.). The context in the TS however shows that it must belong to some Pūrvamīmāṃsā work—presumably the SV of Kumārila—as the Pañjikā on the verse in question gives in support a quotation from Saṅbarabhaṣya.

Now if the quotations we have identified cannot be traced to some earlier works, we may, from what we have discussed above, come to the conclusion that the TPS and its author Jayarāśi cannot be placed before Kumārila bhāṭṭa and Dharmakirti. Now Kumārila is assigned by different scholars to somewhere between 600 A. D. to 700 A. D. He is according to Keith earlier than 838 and 'wrote perhaps

---

२०. दोषाः सन्ति न सन्त्वीति पौरुषेषु मुञ्चते ।
 वेदे कर्मभावात् दोषाशैव नास्ति नः ॥
 चोदनाजनिता तु द्विः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।
 कारणैर्जन्मानन्वादं लिङ्गसोकाक्षुद्विवदं ॥ TPS. p. 160.

about 700²¹. Similarly Dharmakīrti is also placed between 600 and 700 A. D. According to Keith he falls in the seventh century A. D., while Satishchandra would place him about 635-50 A. D. So also Scherbatsky. Rāhula Śāṅkṛtyāyana is of the opinion that '625 A. C. should be the latest date for DK.' and Mahendrakumār would assign him the period 600-660-90 A. D. ²²

These considerations drive us to the conclusion that the TPS and Jayarāsi cannot be earlier than the seventh century of the Christian Era and as we saw above they cannot be assigned to an age later than that of Vidyānandin and Anantavirya; that is later than about 800 A. D. So we are inclined to put TPS and its author Jayarāsi in the eighth century A. D.

The absence of a reference by itself may prove nothing but in a particular context where a certain reference would reasonably be expected its absence may be regarded as significant. TPS while refuting the theory of Pramāṇas and incidentally some Prameyas takes cognizance, as we saw, of all the principal schools viz. Mīmāṃsā, Nyāya, Vaiśeṣika, Sāṅkhya, Buddhist, Jain, etc., but there is no reference to the Māyāvāda of Saṅkarāchārya as there is reference to the Śāṅkṛtyāya of Mīdhyamakas (pp. 98-100). The only reference to the Vedāntī doctrine that one finds, as we also saw, is to the आवद्यते शेषम् which comes after the refutation of Sāṅkhya Kaivalya (p. 81). This conspicuous absence of reference inclines us to the view that Saṅkarāchārya was not known to Jayarāsi probably because he was either prior to him or was his contemporary; because considering the influential character of Saṅkarāchārya's works, if it existed in J's time, his not taking cognizance of it in such a polemical work as TPS would be a puzzle. Now S. who according to Keith 'may have been born in 783, and may have died or become a Sanyāsin in 820, at any rate worked c. A. D. 800.'²³ If both J. and S. were contemporaries or J. prior to S. it would agree with the conclusion that we have arrived at about the age of J. and may lead us to assign Jayarāsi the first half of the seventh century A. D.

21. His. of S.L. p. 474. See also Karmamīmāṃsā p. 11. Satishchandra would put him about 630 A. D. H. I. L. p. 351, and p. 138 f. n. 12, Pt. Mahendrakumār 600-660, Introduction to NKC p. 109, and Akalaṅka-granthatraya p. 32.

22. B. P. p. 308; H. I. L. p. 303; B. L. pp. 31-32; Intro. to Vidyānyāya p. vii; Introductions to NKC. p. 109 and Intro. to A T. p. 32.

23. H. S. L. p. 476

Similarly, Haribhadrasūri who is placed by Jinavijayaji in the period 700-770 A. D.—a view accepted by Keith²⁴—does not mention the TPS or tattvopaplava vāda either in his पद्मसिन्धुचत्र or शास्त्रात्मसुचत्र though he describes the Lokāyata darsana in the SDS and discusses it in the SVS. This also agrees well with the age which we assign to Jayarāsi.

Native place of Jayarāsi

We have no means of ascertaining the birth place of Jayarāsi. But from the fact that the earliest references to the TPS and Jayarāsi are in the works of Vidyānandin and Anantavirya both of them Digambara Jain Acharyas of Southern India and from the fact that the TPS refers only to the Digambara Jain sect (P. 79) we are inclined to guess that probably J. also came from the land which produced Bhaṭṭa Kumārila, Dharmakīrti, Akalaṅka, Vidyānandin, Anantavirya and Saṅkarāchārya.

As to the caste of Bhaṭṭa Jayarāsi as he calls himself there cannot be much doubt. He must have been a Brahmin like Bhaṭṭa Kumārila though the title Bhaṭṭa is sometimes found with the names of some Digambara Jain pontiffs, e. g. Bhaṭṭa Akalaṅkadeva. But Jayarāsi could not have been a Jain or a Buddhist as he mercilessly attacks their views; while his being a Brahmin would not prevent him from attacking other Brahminical systems with which he could not agree. In our view the Lokāyata Darsana is one of the Brahminical Darsanas though not one of the Astika Darsanas because Bṛhaspati is not outside the Brahminical fold. S'ri Harṣa, as we saw above, refers to him as 'मगवता चुरुणा.'

Works of Jayarāsi

Whether J. wrote any other work besides TPS we do not definitely know, but it is likely, as the following reference shows that he may have written another work named Lakṣaṇasāra: अन्यपदेश्यपदं च यथा न साधीयः तथा लक्षणसारे दृष्टव्यम्। But as we have said above the possibility of लक्षणसार being the work of some other author of the same school is not altogether excluded.

TPS a work of the Lokāyata School

We have said in the beginning that the TPS is a work of the Lokāyata or Chārvāka school or to be more precise—of a particular division of that school. Our reason for this statement is that J. in support of his opinion quotes Bṛhaspati

24. J. S. S. Vol. I p. 53, A His. of S. L. preface p. XXI

only and that with great regard e. g. इदमेव चेतसि समारोच्यात् भगवान् बृहस्पतिः “परलोकिनोऽनायात् परलोकाभावः” (p. 45); and also on p.88: इदमेव चेतसि समारोच्य उक्तं वरीरादेव इति बृहस्पतिः । He also refers to him as Sūtrakāra and quotes a verse of his to abuse the Digambara Jainas (p. 79). The very first quotation शुभिन्यापः to लोका (p. 1) in our text is given in the commentary on the SDS of Haribhadra called Tarkarahasya Dipikā thus: यदुवाच चाचक्षति: पुष्पिन्यापः, etc.²⁵ This also signifies that Jayarāsi quotes from Bṛhaspati. The word परमार्थविद्विः (p. 1) no doubt, also refers to Bṛhaspati as the quotation लौकिको मार्गोऽनुरूपत्वः etc. suggests. At the end of his work Jayarāsi tells us that arguments which even could not occur to the Preceptor of Gods that is Bṛhaspati obtain in his work TPS.

That J. is developing the doctrine of the orthodox (!) Lokāyata also becomes clear from the first paragraph of the text. He has to explain as to why he talks of tattvopapahava when Bṛhaspati says: अचातस्तत्त्वं व्याख्यास्यामः । पुष्पिन्यापस्तेऽनोवायुरिति तत्त्वानि etc. Jayarāsi in effect says that B. is merely reflecting (प्रतिविम्बनार्थम्) in his statement the belief of the people; but that what B. really means is that when one thinks one finds that even that Tattvas like पुष्पी etc. do not stand – what to say about others ? Jayarāsi thus disposes off the orthodoxy and starts, so to say, with the permission of his Guru, by removing him out of the way, on his campaign of demolishing the doctrines of other schools.

The critical method of Jayarāsi

The method which Jayarāsi adopts is what may be called critical method using the word in the Kantian sense. He in effect says the system of knowables depends upon the system of means of knowledge; while means of knowledge in order to be valid have to conform to reality. So one has to examine whether there are any valid means of knowledge before one can say anything about reality. J. is of the opinion that there are no valid means of knowledge and in order to prove his thesis he examines the different theories of the Pramāṇas or valid instruments of knowledge of the different schools of Indian Philosophy. That is why we call J.'s method critical²⁶.

25. P. 124. यद्युक्तिसमुच्चय published by Jaina Atmānanda Sabha, Bhavnagar.

26. अथ कथं तानि न स्तुति । तद्वयते सलक्षणनिवन्धनं मानव्यवस्थानं, माननि-वस्थाना च मेयस्तिः, तद्भावे तयोः सदूच्यते व्यापकत्वं कथम् etc. p. 1, TPS

Tattvopaplavasimha

Jayarāsi starts with the examination of the प्रत्यक्षलक्षण of Naiyāyikas and tries to prove that it cannot stand (pp. 2-22). Then he discusses Mīmāṃsaka and Buddhist views of Pramāṇa as such (22 to 32) and follows it up with the criticism of their respective प्रत्यक्षलक्षणs (32-58, 58-61). Then comes the turn of the Sāṅkhya view of प्रत्यक्ष (61-64). Then again the Naiyāyikas have to withstand his attack on their theory of अनुमान (pp. 64-74). While discussing अनुमान Jayarāsi finds it convenient to examine the various theories about आत्मन् or soul. In this connection he deals with the Naiyāyika, Jaina, Mīmāṃsaka, Sāṅkhya and Vedānta theories of soul (p. 74-83). Having finished this part of his argument he again turns to the theory of अनुमान, this time of the Bauddhas including their चत्वारानुमान (pp. 82-109). Then the six types of अर्थपति of Mīmāṃsakas are considered (109-10). Upamāna of the Naiyāyikas and Abhāva of the Mīmāṃsakas are briefly dealt with (pp. 110-19) and a reference to Aitihya and Sambhava also made by saying that they come under अनु and अनुमान respectively.

The last section is directed to the examination of शब्दप्रामाण्य (113-25) and in that connection the theory of the grammarians especially that of Bhartrhari is also examined (120-23).²⁷ After this detailed criticism Jayarāsi comes to the conclusion : तदेवत्तुप्रत्यक्षेष्वेष तदेवु विविचारितरमणीयाः सर्वे व्यवहारा बद्धन्ते ।

This summary account of the main contents of the work clearly shows the viewpoint of Jayarāśibhatta as critical. In fact he has criticized all the varieties and theories of प्रमाण known to Indian Philosophy of his time. Here a question arises whether this method is merely विवरण or an honest effort to show that as there are no valid means of knowledge nothing which can be said to conform to reality can be asserted. Vitandā has been defined by Gautama as स प्रतिपक्षस्थापनाद्वीनो विवरण । The Jalpa (the sort of discussion which uses all sorts of arguments with a view to defeat the opponent) which has no opposite view to establish, is Vitandā. Can we say that J. has written this work merely for the fun of confounding different dialecticians and that he has nothing to say as a result of all this cogitation ? We do not think so. A careful reading of the text leaves the impression that J. is as serious a thinker as any

27. The verse अप्याद्यत्तुमानेन (p. 125 TPS) is found with a variation in the first pada in the Vaiyakaraṇabhbhūṣhanasāra of Kaupīlabhatta p. 202, C. S. S. We are indebted for this reference to Pandit Satyadeva-Mis'ra of the Brahmachari Wadi Samskṛt College, Ahmedabad.

other, and that he wants to show the incapacity of human instruments of knowledge to know anything really. This tendency in Indian thought is not altogether new and can be traced from the Vedas, down to Jayarāśibhatta. But for the present suffice it to say, that the TPS of Bhaṭṭa Jayarāśi adds a new chapter to the History of Indian Philosophy !

विषयानुक्रमः

विषयः	पृष्ठ
ग्रन्थकरणप्रतिशा	
१. स्वायसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षा	२- २२
१ अद्युषकारकेत्यादिविकल्पचतुष्येन अव्यभिचारिपदस्य दूषणोपकमः	२
२ प्रसङ्गाज्ञातेनिराकरणम्	४
३ प्रसङ्गात् समवायस्य निरसनम्	७
४ प्रकारान्तरेण अव्यभिचारिपदस्य निरासः	११
५ प्रसङ्गादालभनपदवर्थस्य परीक्षणम्	१२
६ पुनः प्रकारान्तरेण अव्यभिचारिपदस्यापाकरणम्	१३
७ ऋगस्य स्मृतित्वं स्वीकुर्वतां प्राभाकराणां मतास्य विकल्प्य निरसनम्	१७
८ प्रसङ्गात् विप्रमोषपरीक्षा	१८
९ व्यवसायात्मकपदस्य समालोचनम्	१९
१० अव्यपदेश्वपदस्यासाकुत्वे लक्षणसारावन्धयोऽहेतः	२०
११ इन्द्रियार्थतचिकित्योत्तमपदस्य समीक्षा	२०
१२ इन्द्रियग्रन्थवलस्य प्रत्यक्षसंभवप्रस्तुतनम्	२१
१३ अर्थस्यापि प्रत्यक्षजनकत्वाण्डनम्	२२
२. मीमांसकसंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा	२२- २७
१ गोत्वादिप्रतिपादक्येन गोशव्यादीनामप्रामाण्योदादनम्	२६
२ वर्थापत्रेत्विकरणव्यवहितस्युपपादकत्वस्य निषेधः	२६
३ प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यस्थानस्य दूषणम्	२७
३. ताथागतसंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा	२७- ३२
१ अनभिगतार्थग्रन्थत्वेति विशेषणस्यापार्थित्वप्रदर्शनम्	२७
२ अविसंशादि ज्ञानमित्यस्य प्रमाणलक्षणस्यापि निरासः	२८
३ सौगतसंमतात्या मानमेयसंख्यात्या निरसनम्	३०
४. सौगतसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षा	३२- ५८
१ प्रसङ्गावातात्या अस्पष्टतात्या विकल्प्य दूषणम्	३४
२ प्रसङ्गावातात्या प्रत्यक्षीव्यप्यष्टतात्या विकल्प्य विडम्बनम्	३५
३ एकोपलभसामध्यात् विकल्पिकायाः समुद्रव इत्याशुचेनिरसनम्	३८
४ प्रत्यक्षसाधन एवेत्यादैर्व्येदोक्तस्य दूषणम् ।	३९
५ प्रत्यक्षलक्षणगतस्य अव्यभिचारिपदस्य निरसनम् ।	४१
६ प्रसङ्गावातात्या अतध्यतात्या विकल्प्य दूषणम्	४१
७ अव्यभिचारित्वस्य विकल्प्य दूषणम्	४२

विषयः	पृष्ठ
८ ज्ञानगतस्य सम्बन्धवस्थापि विकल्प विश्लेषम्	१३
९ नार्ति प्रतिवदितुं वौद्वैर्दत्तानां दृष्टानामेकैकशो निरापः	१५
१० देवमेदेवाप्रहृणात् इत्यादेः समालेच्च प्रतिविधनम्	१६
११ नार्ति घट—सामान्यम्, तदप्यहेऽप्रहृत् इत्यस्य विभेदनम्	१७
१२ एकपिण्डप्रहृणकाले उपलिङ्गलक्षणप्रातस्येत्यादेः सामीक्ष्य प्रतिवेनम्	१८
१३ क्षीरोदकवद्विवेकेनाप्रहृणाजाति सामान्यमित्युत्ते: खण्डनम्	१९
१४ एकत्र रुद्धो भेदो हि इत्यादेः कारिकायाः प्रतिवेनम्	२१
१५ नित्यस्य कमेतराभ्यामित्यादेः प्रतिसमाधानम्	२२
१६ प्रसङ्गात् वौद्वाभिमतस्य संतानस्य असिद्धवशेदर्थनम्	२३
८. मीरांसकाभिमतस्य प्रत्यक्षस्य निरापः	२४—२५
९. सांख्यसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य निरसनम्	२६—२८
१०. नैयायिकाभिमतस्यानुमानस्य निरसनम्	२९—३०
१. ऋषिहेतुकानुमाननिरापाय कार्यत्वस्य खण्डनम्	३६
२. प्रसङ्गात् विरोधपदार्थस्य विकल्प दृष्टम्	३७
३. हेतुफलसंबन्धावधारणस्यानुपत्तिप्रकटनम्	३८
४. कृतकलहेतुकस्यानित्यत्वानुमानस्यायघटमानत्वप्रदर्शनम्	३९
८. आत्मानुमानस्य निरापः	४०—४१
१. नैयायिकादिसंमतस्यानुमानस्य निरापः	४४
२. जैनमते उपभोगाद्यानुपत्तिप्रकटनेन आत्मानुमाननिरापानम्	४६
३. प्रसङ्गाद् जैनाभिमतस्यानेकान्तवाक्यस्य निरसनम्	४८
४. सांख्यसमेऽपि भोगानुपत्तिप्रदर्शनेनात्मानुमाननिरापः	४९
५. सांख्यसंमतस्य कैवल्यस्यानुपत्तिकल्पोपादनम्	५१
६. वैद्यान्तसंमतस्यानन्दरूपकैवल्यस्यायुक्तिकलाप्रदर्शनम्	५१
७. मीरांसकमतेनापि आत्मानुमानस्यासंभवितप्रकटनम्	५२
९. ताथागतसंमतस्यानुमानस्य निरापः	५३—५०९
१. प्रसङ्गाद् ज्ञानस्य विषयाकारत्वे विचार्य तत्त्वाण्डनम्	५३
२. दृष्टान्तीभूतस्यादर्थस्य मुख्यपतास्वीकारार्थस्य विकल्प निरसनम्	५५
३. कार्बनुमाननिरापाय दहनधूमयोर्तुफलभावानुग्रहेः मुख्यपक्षः	५७
४. विकल्प विषयासंभवदर्शनेनानुमानस्य निरापः	५८
५. ज्ञानयोर्हेतुफलभावावधारणस्याशक्यत्वप्रतिपादनम्	५९
६. प्रसङ्गाद् विज्ञानवादिहतायत्वविनिरापकरणस्य प्रतिवादः	६०
७. प्रसङ्गाद्यनुपलब्धिपदार्थस्य विचारः	६४
८. अवयविनिरापकरणे प्रयुक्तस्य रक्तारक्तवप्रसङ्गस्य साधनस्य निरापः	६५
९. अवयविनिरापरणे प्रयुक्ताद्य व्याकुलानाहृतस्यप्रसङ्गस्यस्पष्टनम्	६६

विषयः	पृष्ठ
१० अवयविनिराकरणे प्रयुक्तस्य चलाचलत्वकृतस्य अवयविभेदप्रसङ्गस्य प्रत्यादेशः	९७
११ अवयविनिराकरणे प्रयुक्तस्य 'सर्वाववभ्रूणेन' हत्यादि विकल्पजातस्य निरासः	९८
१२ अवयविनिराकरणपरामा: 'यत्र भिन्ने न तदृढिः' हत्यादियुक्तेःखण्डनम्	९९
१३ चिक्षानवादिना साधितस्य बाह्यार्थविलोपस्य निरासः	१००
१४ बाह्यार्थविलोपयोपयुक्तस्य सहोपलक्ष्मसाधनस्य विकल्प्य दृषणम्	१०२
१५ अवयविनिराकरणद्वारा स्थापितस्य क्षणिकत्वस्योत्त्वापनम्	१०५
१६ क्षणिकत्वस्थापनाय प्रयुक्तस्य विनाशदेत्वा भावस्य विनाशं विकल्प्य दृषणम्	१०६
१७ क्षणिकत्वोपयोगिनः विनाशनिर्देत्वक्त्वस्य विकल्पस्वकेन प्रतिवदनम्	१०६
१८ प्रत्यक्ष्याहृतवेन उपपादितस्य क्षणिकत्वस्य खण्डनम्	१०७
१९ वौद्धसंसारस्य स्वभावानुमानस्य निरासः	१०८
२०. पद्धतिव्यार्थापत्तिप्राप्ताण्यस्य निरासः	१०९-११०
२१. उपमानप्राप्ताण्यस्य निरासः	११०-११२
१ नैयायिकसंसारस्य उपमानस्वरूपस्य खण्डनम्	११२
२ संज्ञप्रतिपत्तिविवरकसंसारस्य निरासः	११२
२२. अभावप्रमाणस्य निरासः	११२-११३
२३. संभवैतिह्यप्रमाणयोनिरासः	११३
२४. शब्दप्रमाणस्य निरासः	११३-१२५
१ वाचवेन शब्दप्रमाणं स्वीकुर्वतां मतस्योदत्तनम्	११३
२ आनोन्तरवेन शब्दं प्रमाणीकुर्वतां मतस्य निरासः	११५
३ अपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रमाणं स्वीकुर्वतां मतस्य ब्युद्यासः	११६
४ विक्षानुचरत्वेन शब्दप्रमाणं स्वीकुर्वतां मतस्य खण्डनम्	१२०
५ साधुपदादर्थप्रतिपत्तिं वर्णयतां वैयाकरणानां मतस्य निरासः	१२०
अंथोपसंहारः	१२५

ABBREVIATIONS

जैगि०	जैगनीयतृज्ञाणि	(N. S. P.)
तत्त्वसंग्रहकारिका	तत्त्वसंग्रहकारिका	(G. O. S.)
न्यायविदि०	न्यायविन्दुः	(B. I.)
न्यायसू०	न्यायसृज्ञाणि	(C. S. S.)
प्रमाणवादा०	प्रमाणवादिक	(Appendix to J. B. O. R. S. Vol. XXIV)
वैशे०	वैशेषिकसृज्ञाणि	(C. S. S.)
शास्त्रभाषा०	शास्त्रभाष्यम्	(N. S. P.)
श्लोकवा०	श्लोकवार्तिकम्	(B. I.)
सन्मति०	सन्मतिलक्ष	(P. M. G.)

पृ०	पृष्ठम्
टि०	टिप्पण्यम् (ताडपत्रपार्श्वगतम्)
परि०	परिमार्जितम्
परिव०	परिवर्तितम्

A. S.	Aṣṭa Sahasrī (G. N. J. G.)
A. T.	Akalaṅkagrānthaṭrayam. (S. J. G.)
B. B.	Bibliotheca Buddhica
B. I.	Bibliotheca Indica
B. L.	Buddhist Logic. (B. B. XXVI)
B. P.	Buddhist Philosophy (Oxford)
B. S. S.	Bombay Sanskrit Series
C. S. S.	Chaukhamba Sanskrit Series
G. N. J. G.	Gandhi Natharanga Jaina Grantha Mālā
G. O. S.	Gaekwad's Oriental Series
H. I. L.	History of Indian Logic (Calcutta University)
H. I. S.	Heritage of India Series
H. S. L.	A History of Sanskrit Literature (Oxford)
J.B.O.R.S.	Journal of the Bihar and Orissa Research Society
J. S. S.	Jaina Sahitya Saṃśodhaka
K. K. K.	Khaṇḍana Khaṇḍa Khādyā (C. S. S.)
K. M.	The Karmamimāṃsā (H. I. S.)
K. S.	Kāvyānuśāsana (M. J. V.)
M. J. G.	Manikyachandra Jaina Grantha Mālā
M. J. V.	Mahāvira Jaina Vidyalaya
N. K. C.	Nyāyakumuda-Chandra (M. J. G.)

N. S. P. Nirnaya Sagar Press
 P. M. G. Purātattva Mandira Granthāvali
 S. D. L. J. Śreṣṭhi Devchandra Lalbhai Jaina Pustako-
 ddhāra
 S. D. S. Sarvadarśana Saingraha
 Sh. D. Sm. Śaḍdarśana Samuchchaya
 S. J. G. Singhi Jaina Granthamala
 S. V. S. Śāstravārtā Samuchchaya (S. D. L. J.)
 TP. Tattvopaplava
 TPS. " " Simha
 T. S. V. Tattvārtha Śloka Vārtika (G. N. J. G.)

CORRECTIONS

Read यत्तदि प्राप्त्या	as	यत्तदिप्राप्त्या p. 4 l. 24
एक विषयो	as	एकविषयो p. 27 l. 14
अपूर्वार्थी गृहीतित्वेन	as	अपूर्वार्थिगृहीतित्वेन p. 33 l. 12
अभाव विषयो	as	अभावविषयो p. 42 l. 18
विज्ञान सदाकारो	as	विज्ञानसदाकारो p. 55 l. 20
[°केर्त्तव्यनम्]	as	[योः कर्त्तव्यनम्] p. 50 § 13
[°पत्तेषुनः]	as	[°पत्तेः पुनः] p. 87 § 3
Add [प्रमाणवा० ३. २५१] after line 18 p. 45		
Omit (!) after वैशेषिकाः । line 8 p. 122		

CONTENTS

<i>Preface</i>	...	...	...	...	5
<i>Introduction</i>	...	...	...	...	I-XIV
Importance of the TPS	...	...	...	...	I
Description of the MS	...	...	...	...	I
The Present Edition	...	...	...	...	II
Comparative Unfamiliarity of the TPS	...	...	...	...	II
The Age of the Work and its Author	...	...	...	...	IV
Native Place of Jayarāsi	...	...	...	...	XI
Works of Jayarāsi	...	...	...	...	XI
The Critical Method of Jayarāsi	...	...	...	...	XII
Tattvopaplavasimha	...	...	...	...	XIII
Contents in Sanskrit	...	...	...	...	XV
Abbreviations	...	...	...	...	XIX
Corrections	...	...	...	...	XXI
The Text of Tattvopaplavasimha	...	...	...	...	1-125
(1) Criticism of the Pratyakṣa theory of Nyāya-darśana	...	...	...	...	2- 22
(2) Criticism of the Pramāṇa theory of the Mīmāṃsādarśana	...	...	...	...	22- 27
(3) The same of the Buddhists	...	...	...	...	27- 32
(4) Criticism of their Pratyakṣa theory	...	...	...	...	32- 58
(5) The same of the Mīmāṃsādarśana	...	...	...	...	58- 61
(6) The same of the Sāṃkhyadarśana	...	...	...	...	61- 64
(7) Criticism of the Anumāna theory of the Nyāyadarśana	...	...	...	...	64- 74
(8) Criticism of the Inference of Soul	...	...	...	...	74- 83
(9) Criticism of the Buddhist Theory of Anumāna	...	...	...	...	83-109
(10) Criticism of the Arthāpatti-theory of Mīmāṃsādarśana	...	...	...	...	109-110
(11) Criticism of Upamāna theory	...	...	...	...	110-112
(12) The same of Abhāva	...	...	...	...	112-113
(13) The same of Sambhava and Aitihya	...	...	...	...	113
(14) Criticism of the Sabda theory	...	...	...	...	113-125
Conclusion of the Work	...	...	...	...	125
Index of Philosophical Terms	...	...	...	...	129-140
Index of Proper Names	...	...	...	...	141
Index of Quotations	...	...	...	...	143

भद्रश्रीजयराशिप्रणीतः

॥ तत्त्वोपप्लवसिंहः ॥

[§ १. अन्यकरणप्रतिका ।]

..... तां यात मुन .....

[त]त्त्वोपप्लवसिंह एष विषमो नूनं मया [सृज्यते]....

नास्ति तत्फलं वा स्वर्गादि । सत्यं, तावदा(दे)तस्य कर्मणः स भा.....

उक्तं च परमार्थविद्विरपि-

5

“लौकिको मार्गोऽनुसर्त्यः अ[ति ?] ..... ।

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ वालपणिष्टतौ ॥” इत्यादि ।

[§ २. वृहस्पतेस्तत्त्वचतुष्कोक्तेरपि तत्त्वोपप्लवपरत्वम् ।]

ननु यद्युपप्लवस्तत्त्वानां किमाया .....

“ अथातस्तत्त्वं व्याख्यास्यामः ” “ पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति¹⁰ तत्त्वानि तत्समुदाये शारीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञा ” [ ] इत्यादि ? न, अन्यार्थत्वात् । किमर्थम् ? प्रतिविम्बनार्थम् । किं पुनरत्र प्रतिविम्बयते ? पृथिव्यादीनि तत्त्वानि लोके प्रसिद्धानि, तान्यपि विचार्यमाणानि न व्यवतिष्ठन्ते किं पुनरन्यानि ?

अथ कथं तानि न सन्ति ? तदुच्यते—सल्लक्षणनिवन्धनं¹⁵ मानव्यवस्थानम्, माननिवन्धना च मेयस्थितिः, तदभावे तथोः सद्व्यवहारविषयत्वं कथं [स्वयमेव]... ताम् । अथ...न व... व्यवहारः कियते; तदात्मनि रूपास्तित्वव्यवहारो घटादी च सुखास्तित्वव्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।

[१. न्यायसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परीक्षा ।]

अ.....

“[इ]न्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” [न्यायस्. १।१।४] इनि नल्लक्षणम् ।
5 [§ १. अदुष्टकारकेत्यादिविकल्पनुप्रयेन अव्यभिचारिपदस्य दूषणोपकम् ।]

तच्चाव्यभिचार[रि] ... ... किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पादा-
त्वेन, आहोस्विद् वाधारहितत्वेन, प्रवृत्तिसामर्थ्येन, अन्यथा वा?
तद्यदुष्टकारकसन्दोहोत्पादाव्यत्वेन अव्यभिचारित्वम्; सैव
कारणानामदुष्टता केनावगम्यते ? न प्रत्यक्षेण; नयनकुशलादे-
10 रतीन्द्रियस्वात् । नाप्यनुभानेन; लिङ्गान्तराऽनवगतेः । ननु इद-
मेव ज्ञानं लिङ्गं तदुत्थं तस्य विशिष्टतां गमयन्ति; यदेवम् इनरे-
तराश्रयत्वं दुरुत्तरमापनीपद्यते । किञ्च, इन्द्रियाणां गुणदोषाश्रयत्वे
तदुत्थे विज्ञाने दोषाशङ्का नातिवर्त्तते पुंज्यापारोत्पादिनशब्द-
विज्ञान इव ।

15 अथ वाधानुत्पत्त्याऽव्यभिचारित्वं ज्ञायते; वाधानुत्पत्ति-
विज्ञानस्य किं यथार्थगृहीतित्वेन, आहोस्विद् वाधकज्ञानो-
त्पादककारकवैकल्यादिति सन्दिष्टः ? दृश्यते हि वाधकज्ञानो-
त्पादककारकवैकल्याद् वाधानुत्पादः, यथा दूरे मरीचिनिचये
जलज्ञाने जाते वाधा न संपद्यते, अभ्यासदेशावस्थितस्य
20 कारकोपनिषाते सत्युत्पद्यते । सा चोपजायमाना संवत्सरादि-
कालविकल्पेन संजायते, कदाचित्कारकवैकल्यान्तैव सम्पद्यते ।
न चैतावता तस्य यथार्थता उपपद्यते ।

अपि च, वाधाविरह एव वाधासद्वावावेदकः तदुपलब्धत्वेन
तत्सद्वावोपलब्धेः ।

25 अन्यच, वाधाविरहः किं सर्वपुरुषापेक्षया, आहोस्वित्
प्रतिपत्त्रपेक्षया ? तद्यदि सर्वपुरुषापेक्षया...तद्विरहोप्य...
[स]र्वज्ञाः स्युः । भवन्तु नाम सर्वे सर्वज्ञाः को दोषः ?
असर्वज्ञव्यवहाराभावप्रसङ्गः ।

अथ प्रतिपत्त्रपेक्षया वाधानुत्पादः-प्रतिपत्तुर्वाधकं विज्ञानं नोत्पद्यते तेन तदव्यभिचारि; तदयुक्तम्; प्रतिपत्तुर्वाधकज्ञानाऽनुत्पादेऽपि देशान्तरगमन-मरणादिना भणिमरीच्यादिविषय-ज्ञानदर्शनात् । अथवा तद्विषयज्ञानं तथाविधमेवोत्पन्नं स्वप्रभव-स्वभावानुप्रवेशेन यद्वाधकविज्ञानोत्पादप्रतिबन्धकृत् तद्व-५ शोऽपि तथाभूत एव परेष्टसम्यग्ज्ञानवत् । ... एवं सति यदुक्तम्-“यत्र च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एव असमी-चीनः प्रत्ययः” [शाब्दरभा० १।१।५] इत्येतदेवाऽसमीचीनम् ।

अथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन अव्यभिचारितां वेत्सि; प्रवृत्तिसामर्थ्यं फलेनाऽभिसम्बन्धः, फलं च स्वकचन्दनवनितोदकादि, तेषु^{१०} सत्यफलनिष्पत्तेः तेषु फलोपचारः तदेहसम्बन्धः प्रवृत्ति-सामर्थ्यम् । प्रवृत्तिः कायस्था क्रिया तत्सामर्थ्यम् अव्यभिचारितां गमयति । तत्किम् अवगतम्, अनवगतं वा ? यदि नावगतम्; तद् ‘अस्ति’ इति कथं वेत्सि ? अथाऽवगतम्; तदवगतेरव्यभिचारिता कथमवगम्यत इति पूर्वोक्तमनुसर्त्यव्यम् । १५

उदकप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नोदकविज्ञानस्य अव्यभिचारिता व्यवस्थाप्यते; किं तत्प्रतिभातोदकप्राप्त्या, आहोस्त्वित् तज्जातीयोद-क]प्राप्त्या, तद्वशाजजलप्राप्त्या वा ?

तद्यदि प्रतिभातोदकप्राप्त्या; तदयुक्तम्; प्रतिभातोदकस्य अवस्थानं नोपपद्यते, इषमहिषपरिवर्तनाऽभिधातोपजानाऽवय-२० वक्रियान्यायेन प्रत्यस्तमयसंभवात् ।

अथ तज्जातीयोदकप्राप्त्या, एवं तर्हि असत्योदकज्ञानेऽपि जाते कचित्तोयमासादयन्ति पुमांसः तदप्यवितर्थं स्यात् । अथ तदेशकालसंलग्नमुदकं न प्रापयति मिथ्यज्ञानम्, सम्यग्ज्ञानं तु तदेशकालसंलग्नमुदकं प्रापयति तेन तदव्यभिचारीति^{२५} चेत्; यत्र प्रापयति तदव्यभिचारि तर्हि मुमूर्षुपदार्थोत्पादितं

ज्ञानं चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकादिसंबोदनं च व्यभिचारि प्राप्नोति ।
न च तदेशाकालसंलग्नोदकप्रापकत्वमस्ति, देशस्यापि उदकवद्
विनाशसंभवात् ।

[§ २. प्रसङ्गात् जातेनिराकरणम् ।]

5 न च जातेः संभवोऽस्ति । म एव कथम् ? कथने-
सा उदकव्यवित्तभ्योऽभिज्ञा, भिज्ञा, भिज्ञाऽभिज्ञा वेति ?

तद्यदि तादात्म्यव्यवस्थिता; तदा इह नामां नानात्मेन
तस्यापि(तस्या अपि) नानात्मोपपत्तिः, नदेकत्वे च मर्वामा-
मेकतापत्तिः । एकत्वे च निःसामान्यता तादात्म्यविपर्यासां चा ।

10 अथ अर्थान्तरभूता; सा व्यावृत्ताकारा, अनुगताकारा वा ?
तद्यदि व्यावृत्ताकारा; न तस्याः सामान्यस्तपत्वं व्यावृत्तेकस्त्रभा-
वत्वात् तोयादिवत् ।

अथ अनुस्यूतस्त्वपा; तत्किम् आत्मस्त्वपानुस्यूता, परस्त्वपानु-
स्यूता वा ? तद्यद्यात्मस्त्वपानुस्यूता, तदयुक्तम्; आत्मन्यनुगमाऽ-
भावात् ।

अथ परस्त्वपानुस्यूता; केयं परस्त्वपानुस्यूतता-किं तत्तादा-
त्म्यम्, तत्समवायो वा ? तद्यदि तादात्म्यम्; सामान्यतद्वतोर-
भेदप्रसङ्गः ।

अथ परस्त्वपानुस्यूताकारना; तदयुक्तम्; सामा-
20न्याद्विज्ञः समवायः । सामान्यस्य अनुगतं स्तपमालोचयितुमारव्यं
न ततोऽन्यस्य ।

यदि च उदकजातीयार्थप्राप्त्याऽव्यभिचारिना पूर्वोदितोदक-
विज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते; तदा उदकजातं गंवादावपि संभवोऽस्ति
गवादि प्राप्त्याऽव्यभिच(चा)रिता उदकविज्ञानस्य स्यान् ।

25 अथ उदकत्वस्य गवादावभाव इति चेत्; किम् इतरेतरा-
भावः, प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावो वा ? तद्यदीनरे-

तराभावः; तदा उद्कादावपि समानम् उदकत्वस्याऽभावप्रसङ्गः।
उदकरूपता न उदकत्वस्य, उदकत्वरूपता च नोदक.....

अथ प्रागभावः; तदा उदकेऽपि उदकस्याभावप्रसङ्गः।

अथ प्रध्वंसाभावः; तदा उदकेऽपि अभावप्रसङ्गः। अथ
अन्यत्रास्ति; नैकत्र प्रत्यस्तमितस्य अन्यत्र संभव उपपद्यते । ५

अथ अत्यन्ताभावः; तदा उदकेऽपि तस्याऽभावप्रसङ्गः।

अथ सम्बन्धाभावाद् गवादाद्युदकत्वाभाव इति चेत्; तत्रापि
किम् इतरेतराभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावो वोति पूर्ववद्
वक्तव्यम् । निमित्तान्तराभावाद् गवादाव(वु)दकत्वाभाव इति
चेत्; सोऽत्रापि समानः । 10

न च उदकव्यक्तीनां नानात्वसुपपादयितुं पार्थंते । उदकम्
अनुदकाकाराद् उदकाकारतया व्यावर्त्तते, उदकाकारात् कर्थं
व्यावर्त्तते ? किम् उदकाकारतया, आहोस्त्विद् आकारान्तरेण ?
तद्युदकाकारतया व्यावर्त्तते, तदा अन्यासामुदकव्यक्तीनाम्
अनुदकाकारता श्राप्नोति रसादेरिव । अथ अनुदकाकारतया¹⁵
उदकाकाराश्विवर्तते; ततो दहनादेरिव अनुदकत्वप्रसङ्गः।

अथ उदकाकाररूपताऽविशेषेऽपि अवान्तरगणिकाकारभेद
परिकृसिरिति चेत्; सत्यम्, अवान्तरगणिकाकारः तोयतादात्म्य-
व्यवस्थितः, अतादात्म्यव्यवस्थितो वा ? तद्यदि तादात्म्य-
व्यवस्थितः, तदा उदकाकारतया उदकान्तराद्विद्यते । एवं²⁰
चान्यासामुदकव्यक्तीनामनुदकरूपता प्राप्नोति, पूर्वोदितमेव
दृष्ट्यणम् ।

अथातादात्म्यव्यवस्थितः; तर्हि अनुदकत्वं रसादेरिव । अथ
उदकत्वव्यावृत्त्या ३ नुदकाकाराद् व्यावर्त्तते; चृणवन्तु अमी
वाललपितं विपद्धिचतः ! यद्युदकत्वव्यावृत्त्याऽनुदकाद् व्यावर्त्तते²⁵
तोयम्, उदकत्वं च उदकाद् अनुदकाच्च कर्थं व्यावर्त्तते ? न जात्य-
न्तरं व्यावर्त्तकमस्ति । अभ्युपगमे वा अनिष्ठोपष्टवाऽनुवन्धः

स्यात् । तस्मात् स्वेनैवस्त्वपेण इतरेनरात्मना व्यावर्त्तते न जात्यादिना व्यावर्त्तते, जात्यादेरव्यावृत्तिप्रमङ्गात् । तस्मात् स्थितमेतत् नोदकव्यक्तीनां नानात्मोपपत्तिः नदनुपपत्तौ नोदकत्वं नाम सामान्यमस्ति स्वत्ववत् ।

इतोऽपि न विद्यते सामान्यम्, नित्यस्य मतो विज्ञानजनकस्वायोगात् । तदेवकथम् ? व्युत्पाद्यते—विज्ञानजनकावस्थायां यदेव स्वस्त्रप (षं) सामान्यात्मकं शक्तिमन्त्रशक्तिस्त्रपं च कारकान्तरानपेक्षयाऽजनकावस्थायां तदेव स्त्रपम्, अतः पूर्वमपि कार्योत्पादप्रसङ्गः । अनुत्पादे वा प्रागेऽग्निव इदानीमपि [न] 10 जनयेत् । अथ कारकान्तरमपेक्ष्य उत्पादयनि कार्यम्, किं तेन कारकान्तरेण तस्य कियते कारकत्वम्, ज्ञाप्यते वा ? तद् व्यु- (तद् यद्यु)त्पाद्यते; सुस्थितं नित्यत्वम् ! उत ज्ञाप्यते; मिदं तर्हि कारकत्वम्, तदभावेऽपि विद्यमानस्याऽवश्योननात् । भवतु नाम कारकत्वं को दोषः ? कार्योत्पत्तिप्रमङ्गः । अथ कारकत्वेऽपि 15 कार्यं न जनयेत्; अहो राजाज्ञा गरियसी नैयायिकपश्चाः !

इतोऽपि नास्ति सामान्यम्; तदुपपादकमानव्यनिरेकात् । ननु अस्ति प्रमाणम्—‘अनयोः साहृदयम्’ ‘एषां मास्त्रप्यम्’ ‘तेन सदृशोयम्’ ‘असौ वा तेन सदृशः’ इत्यादिज्ञानं मामान्यसत्तावबोधक(कं) अप्रतिपन्नमामान्यस्य नोपपत्तयते । अस्ति त्विदं 20 विज्ञानं बाधाविकलं जानितनुव्यवस्थापकम्; तदेतदमुक्तम्; किं निमित्तभूतेन तेन एवंविद्यं ज्ञानमुत्पाद्यते, कर्मतापन्नेन वा ? तथा दि निमित्तभूतेन उत्पाद्यते; तदा न सामान्यं कल्पनीयम्, अमामान्यात्मकमेव निमित्तमित्यम्भूतसामान्यज्ञानोत्पादनाय, अलं सामान्यकल्पनया । अथ कर्मतापन्नेन उत्पाद्यते; तदस्त्; नैवाऽ- 25 वभाति विज्ञाने सामान्यं धूत्तैरविपर्यासितसंविदाम् । ननु साहृदयमवभाति; सत्यम्, अवभाति, नापहृयते अपि तु—द्रव्यगुणकर्मात्मकं सत् पाचकादिभेदेषु—यथा एषां पाचकत्वम्, एते पाचकाः;

तत्पात्रकसदृशोऽयम्, असौ अनेन सदृशा इति विशेषादावपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि सामान्यपरिज्ञसिरिति चेत्; न; सूत्रव्याधातात्-“सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाऽभावात् तत एव ज्ञानम्” [वैशे. ८।१।६], अनिष्टा च-विशेषेषु सामान्ये परिकल्प्यमाने सति सन्देहः; सति सन्देहे लेषु विशेषान्तरं परिकल्पनीयम्, ५ पुनः सामान्यम् इत्यनिष्टा इत्यलम् असदृशाऽभिनिवेशेन ।

अथ भिन्नाभिन्नं सामान्यं भवद्विः प्रतिपाद्यते-आकार-भेदेन व्यक्तिभ्य उपलभ्यते इत्यर्थान्तरम्, देशभेदेन तु नैव उपलभ्यते इत्यव्यतिरिक्ते(चक्षुः); तदेतन्महासुभाषितम्, न देशभेदेनैव वस्तुनां भेदः अपि तु आकारभेदेनैव भावा भेदसुप-१० यान्ति । यथा च आकारभेदो नास्ति तथाऽनन्तरमेव निवेदितम् ।

[§ ३. प्रसङ्गात् समवायस्य निरसनम्]

सामान्यं समवायवृत्त्या व्यक्तिषु वर्तते इति । न चासौ विद्यते । समवायो हि-व्यावृत्तैकस्वभावः, अनुगतैकस्वभावो वा? तद्यदि व्यावृत्तैकस्वभावः, कस्यासौ समवायः, सर्वतो व्यावृत्तेः 15 नीलादिवत् । अथ अनुगतैकस्वभावः; सामान्यम् तर्हि, न समवायः, नित्यस्य सतोऽनेकत्रवृत्तेगोत्त्वादिवत्, उपपादक-प्रमाणाभावाच । ननु प्रत्यक्षबुद्ध्यवसेयोऽसौ; तदयुक्तम्; किं सम्बन्धबुद्ध्याऽध्यवसीयते, आहोस्त्विद् इहबुद्ध्या, समवाय-बुद्ध्या वा उच्यते? । 20

तद्यदि सम्बन्धबुद्ध्या; कोऽयं सम्बन्धः? किं सम्बन्धजाति-युक्तः सम्बन्धः, आहोस्त्विद् अनेकोपादानजनितः, अनेकाश्रितो वा, सम्बन्धबुद्धिविशेषो वा, सम्बन्धबुद्ध्ययुत्पादको वा, सम्बन्धा-(न्धा)कारो वा? तद्यदि सम्बन्धजातियुक्तस्ते सम्बन्धः; सोऽनु-पपन्नः; समवायाऽसम्बन्धत्वप्रसङ्गः । अथ अनेकोपादानजनितः 25 सम्बन्धः; तदा कुम्भादेरपि सम्बन्धत्वप्रसङ्गः । अथ अनेकाश्रितः

सम्बन्धः तदा घटजात्यादेः सम्बन्धत्वं प्रमत्त्यन्ते । अथ सम्बन्ध-
बुद्ध्युत्पादकस्ते सम्बन्धः उच्यते । तदा लोचनादरपि सम्बन्धत्वं
प्रसङ्गः । अथ सम्बन्धबुद्ध्यवसेयः सम्बन्धोऽभिधीयते । तदा
कौलेयककरिकुमारादिष्वपि सम्बन्धशब्दबुद्ध्युत्पादने सम्बन्धत्वं
प्रसङ्गः । सम्बन्धेतरयोः एकविज्ञानविषयत्वे इतरस्य सम्बन्धस्त-
पता प्राप्ता । अथ सम्बन्धाकारः सम्बन्धः संयोगोऽभेदप्रसङ्गः ।
अबान्तररगणिकाकारस्तु यथा न भेदकः तथा पुरस्नादृक्तमेव
दृष्टणम् ।

अथ 'इह तन्तुषु पटः' इति इहबुद्ध्याऽध्यवसीयते । नः इह-
10बुद्धेरधिकरणसंविद्रूपत्वात् । न चास्मिन्ना(नचान्यस्मिन्ना)कारे-
प्रतीयमने अन्यत् परिकल्पयितुं न्यायम्, अनित्रमन्नान् । अथ
समवायबुद्ध्याऽस्त्वात्मसात्क्रियते; सोप्यनुपपत्त एव, समवाय-
बुद्धेरतुपपत्तेः, 'अयं तन्तुः, अयं पटः, अयमनयोः समवायः' इति
न जातु जानते जनाः ।

अथ अनुमानेन अनुमीयते; छ अनुमाने-दृष्टम्, सामान्यतो
15दृष्टं च । न दृष्टम्; प्रत्यक्षब्यनिरेकात् । सामान्यतो दृष्टमपि नास्ति;
तत्प्रभवकार्योऽनुपलब्धेः ।

नन्विहबुद्धिरेव समवायज्ञापिका-'इह तन्तुषु पटः' इति प्रत्ययः
सम्बन्धनिमित्तः, अवाधित-इहप्रत्ययत्वात्, 'इह कुण्डे दधि' इति
प्रत्ययत् । किमनेन अनुमीयते-किं निमित्तमात्रम्, उन सम्बन्धः?
20यदि निमित्तमात्रम्, ततः सिद्धसाध्यतया संयोगाध्यिनन्तः । अथ
सम्बन्धः; संयोगः, समवायो वा ? संयोगानुमाने उपगमहानिः ।
समवायानुमाने सम्बन्धब्यनिरेकः । न चान्यस्य सम्बन्धे अन्यस्य-
गमकत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । न जातु देवदत्तनयनकुटसम्बन्धे यज्ञ-
दत्तेन्द्रियं रूपादिकर्मर्थं करणत्वसाम्यात् प्रकाशायद् दृष्टम् । एवं
25सति सामान्यसमवायविरहे कथं द्रव्यादि व्यवस्था इति
चिन्त्यते ।

अथ तद्वत् सत्य(अथ तद्वंशाज)जलप्राप्त्या अव्यभिचारिता ज्ञायते; तदयुक्तम्; अन्त्यावयविद्रव्याणां जनकत्वव्यतिरेकात्। न च उदकव्यक्तीनां नानात्वमस्ति, यथा च न विद्यते तथा निवेदितं पुरस्तात्।

किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येन अव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य⁵ ज्ञाप्यते—किं लिङ्गभूतेन, आहो अध्यक्षात्मकेन ? तद्यदि लिङ्गभूतेन; तदयुक्तम्; तेन साकं सम्बन्धानवगते:। अवगतौ वाऽलं प्रवृत्तिसामर्थ्येन । अथ अध्यक्षात्मकेन; तदयुक्तम्; पूर्वोदितप्रत्यस्तमितेन साकं सञ्जिकर्षाऽभावात् । तद्विषयविज्ञानं न प्रत्यक्षफलं निरालम्बनत्वात् केशोण्डुकादिसंबेदनवत्। न विज्ञा-10 नस्याभावोऽवभाविति, न भावः तदभावात्।

अविद्यमानस्य विषयार्थो वक्तव्यः— किम् आकारार्पकत्वेन वा, महत्त्वादिधर्मोपेतत्वेन वा, सत्त्वामात्रेण वा, सहोत्पादेन वा ? सर्वस्य प्रत्यस्तमितत्वात् कथमसौ विषयः ? तद्विषयत्वे केशोण्डुकादिविज्ञानस्येव मिथ्यात्वे वीजमन्वेषणीयम् । आत्मसत्त्वा-15 मात्रेण मिथ्यात्वे सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते ततः तत्त्वोपमूलः स्यात्।

अथ अन्यथाऽव्यभिचारित्वं गृह्यते—आत्मान्तःकर्संण-सम्बन्धेन उत्पन्नं विज्ञानम् अव्यभिचारिताविशिष्टं प्रद्योत्प्यते; तदयुक्तम्; तदव्यभिचारित्वं तद्वर्मो वा, तत्स्वरूपं वा ? तद्यदि²⁰ तद्वर्मः—स नित्यः, अनित्यो वा ? यदि नित्यः; तदा जातिदोषेणापोपोदि(णापोदि)तो वेदितव्यः ।

अथाऽनित्यः—स पूर्वोत्पन्नः, सह, पञ्चाश्वा जातः ? तद्यदि पूर्वोत्पन्नः; तदा कस्यासौ धर्मः ? न हि धर्मिणमन्तरेण धर्मो भवितुमर्हति, सर्वतो व्यावृत्तरूपत्वात् कः कस्येति वक्तव्यम् ।²⁵ अथ सहोत्पन्नः; कस्तयोः सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । तादा-

त्यग्निदुत्पत्तिसमवायसम्बन्धाभावे मनि परम्ययोः वक्तव्यः
 ‘तस्य अव्यभिचारित्वम्’ इति । अथ षष्ठोत्पत्तिस्तदिं पूर्वं
 व्यभिचारिता विज्ञानस्य प्राप्तमोति । न च आश्चार्त्तिमकाऽव्यभि-
 चारिस्तो धर्मोस्ति सुखादिव्यनिरित्तः, तत्परीत्यमन्भवेन
 ५स्वयमनभ्युपगमात् । यदि च अव्यभिचारादयो धर्मा अर्थान्तर-
 भूताः अभ्युपगम्यन्ते तैरवच्छिद्विज्ञानं सामग्र्या अवस्थापक-
 सुदृष्टुव्यते; तत्त्वानुपपत्तम्; प्रत्येकमनेकाविशेषणावच्छिद्विज्ञान-
 प्रतिपात्तिकालावस्थानायोगात्, ज्ञाप्यज्ञापकयोरभावे कर्त्तुमात्र-
 प्रबन्धि ज्ञानं स्यात् ।

10 अथ तत्स्वरूपमव्यभिचारित्वम्—तत्किं स्वसत्तामात्राऽनु-
 रोधेन, अर्थान्तरसत्तानुरोधेन वा ? तथादि ज्ञानसत्तामात्रात्तेवाऽ-
 व्यभिचारित्वमुच्यते, तदा केशोण्डुकमसंविदाऽपि अव्यभिचार-
 िता स्यात् । नच ज्ञानसत्तामात्रानुरोधेन ज्ञानं व्यभिचार्य-
 व्यभिचारि वा उद्दीयते ।

15 अथ अर्थान्तरसत्तानुरोधेन अव्यभिचारित्वम्—किम् अनु-
 पकारकाऽर्थान्तरसत्तानुरोधेन, आहोस्त्रिवद् उपकारकाऽर्थान्तर-
 सत्तानुरोधेन ? तथादि तावद् अनुपकारकाऽर्थान्तरसत्तानुरोधेन,
 तदा केशोण्डुक-इन्दुद्वयसंविदोप्यव्यभिचारिताप्रमङ्गः ।

अथ उपकारकाऽर्थान्तरसत्तानुरोधेन अव्यभिचारिता—किं
 20प्रतीयमानाऽर्थान्तरोपकारकसत्तानुरोधेन, तदिपरीतार्थान्तरो-
 पकारकसत्तानुरोधेन वा ? तथादि पूर्वपक्षाभ्युपगमः, तदा अनी-
 ताऽनागतानुमानावेज्ञानस्य योगिप्रत्यक्षस्य च चोदनावचन-
 जनितविज्ञानस्य वाऽव्यभिचारिता न भवेत् तदवगतोपकार-
 कार्थभावात्, भावे वा वितानक्रियालोपश्चमङ्गः । अथ उत्तरो
 25मतः; तदा केशोण्डुक-इन्दुद्वयसंविदोऽव्यभिचारित्वं प्रमज्यते
 इत्यसदृहीतम् ।

* ‘वितान’ ‘क्रिया’ अनयोर्भवे अखिलेति छिङ वर्तते ।

किञ्च, तद्विज्ञानम् अव्यभिचार्यवगतं सामग्र्या ज्ञापकम्, अनवगतं वा ? यद्यवगतम्; तस्यावगतिः आत्मसंविद्गुपा वा, ज्ञानान्तरवेच्या वा ? तस्यात्मसंवेदनस्तुपावगतिः; तदयुक्तम्; द्व(स्व)यमनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा उपगमविरोधः ।

अथ ज्ञानान्तरवेच्यं वेत्सि; विज्ञानयोर्भेदे वीजमन्वेष्टव्यम् । ५ ज्ञानमज्ञानाकारात् ज्ञानात्मतया व्यावर्तते ज्ञानान्तरात् कथं व्यावर्तते ? – किं ज्ञानात्मतया व्यावर्तते आहोस्त्वद् आकारान्तरेण ? तद्यदि ज्ञानात्मतया व्यावर्तते; तदा अन्यस्य ज्ञानात्मता निवर्तते तोयादेयथा ।

अथ आकारान्तरेण; आकारान्तरस्तीकरणे ज्ञानाकारविरहः १० स्थात् आकारयोस्तादात्म्याऽयोगात् । तादात्मये वा एकं तद्वस्तु ज्ञातं(नं) अज्ञातं(नं) वा ? यदि ज्ञातं(नम्); न तर्हि आकारान्तरेण व्यावर्तते किन्तु ज्ञानात्मतयैव, अन्यस्य अज्ञानात्मकत्वप्रसङ्गः । अथ अज्ञातं(नं); सिद्धं नः समीहितम् । अथ ज्ञानत्वं व्यावर्तकम्, तत्केन व्यावर्तते इति पूर्वोक्तमनुसर्तव्यम् । विज्ञा-१५ नान्तरवेच्यमपि न संभवति ।

अथ न वेद्यते; तदस्तीति कथं पुनर्वेत्सि ? अनेनैव वर्तमना सत्येतरविज्ञानयोर्धिभागाभावोऽभ्युपगमन्तव्यः । अतोऽव्यभिचारिपदमपार्थकम् ।

[§ ४. प्रकारान्तरेण अव्यभिचारिपदस्य निरासः ।]

20

इतोप्यपार्थकम्–इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षपदेन अपोदि(हि)तत्वात् । नहि केशोण्डुकविज्ञानस्य नयनार्थसञ्चिकषोऽद्वृतिरस्ति । नन्वस्ति मरीच्युदकविज्ञानस्य, तदपनोदाय अव्यभिचारिपदम्; तत्र; यत उदकं प्रतिभाति, न च तेन सह सम्बन्धोऽस्ति । विद्यमानेन साकं सम्बद्धते नाऽविद्यमानेन । तत्सम्बन्धे वा, न तद्विषयो-२५ (ये) मिथ्यात्वमिहोपपद्यते सत्योदकसंवेदनवत् ।

ननु यद्यपि प्रतीयमानोदकेन मह मम्बन्धो नास्ति चशुपः, तथापाप्या(थाप्या)लम्ब्य मरीचिनिचयेन साकं मम्बन्धोऽस्ति, तस्यैव आलम्बनत्वात् नदेण प्रति प्रवृत्तेः, अत एव मिथ्यात्वम्, अन्यदालम्बनम् अन्यत्र प्रतिभानि ।

5 [§ ५. प्रसङ्गादालम्बनपदात्म्य परिश्लेषणम् ।]

कोऽयमालम्बनार्थो नाम येनेदमुद्धुष्यन्ते – अन्यदालम्बनं चान्यत् प्रतिभानीति ? – किं विज्ञानजनकत्वम्, आकारार्पकत्वम्, विज्ञानाधिकरणत्वम्, विज्ञानावभासितता वा ? तद्यदि विज्ञानजनकत्वमालम्बनार्थः; तदा नयनालोकादेसपि आलम्बनत्वं 10प्रसज्यते । अथ आकारार्पकत्वमालम्बनत्वम्; तदयुक्तम्, नैयायिकसमयेऽनभ्युपगमात् । यथा च विषयाकारं विज्ञाने न युज्यते तथोपरिष्ठात् प्रतिपादयिष्यामः । अथ विज्ञानाधिकरणत्वमालम्बनत्वम्, [न;] न मरीचिचकोत्कलिनमुदीयन्ते ज्ञानम् अपि तु आत्मसमवेत्मानमासादयते । अथ विज्ञानावभासि-15तता आलम्बनत्वम्; तदा उदकविज्ञाने उदकं प्रतीयन्ते न मरीचयः ।

अथ उदकाकारतया मरीचय एव प्रतीयन्ते; स उदकाकारो मरीचिभ्यो व्यनिरित्तोऽव्यनिरित्तो वा ? तद्यद्यन्यनिरित्तः; स तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; कथं नदवगनेभि-20ध्यात्वम् ? अथाऽतात्त्विकः; तदा मरीचीनामपि अनात्त्विकत्वं प्रसज्यते । अतात्त्विकोदकतादात्म्ये सति तदुदकज्ञानमनध्यम् । किमुक्तं भवति ? मरीचिविज्ञानमत्थ्यम् । एकस्मिंश्चोदकाकारे प्रतीयमाने केन एतदाख्यातम् – मरीचयः प्रतिभानित देवानाम्प्रियस्य !

25 अथ अर्थान्तरभूतः; तर्हि न वक्तव्यम् – मरीचय उदकाकारतया प्रतीयन्ते उदकाकारान्तरिता मरीचयः । अथ केशोण्डुकविज्ञाने किमवभानि ? किमालम्बते ? केशोण्डुकस्यैव आलम्बनत्वं

प्रतीयमानत्वं च तथा उदकस्यैव आलम्बनत्वं प्रतीयमानत्वं च, नालम्बनान्तरं परिकस्यम् । न चोदकज्ञानस्य प्रतीयमानोदकाऽन्यालम्ब(न)त्वेन मिथ्यात्वम् अपि तु अभावात् तात्त्विकत्वेन, अन्यथा केशोणहुकसंविदोऽपि मिथ्यात्वं न प्राप्नोति, अन्यालम्बनव्यतिरेकात् ।

5

यदप्युक्तम्—मरीचिदेशं प्रति गमनात् मरीचीनामालम्बनत्वम्; यद्येवं देशास्यापि आलम्बनत्वमनया रीत्या उपपद्यते । नच अवभातोदकभिज्ञार्थसञ्चिकर्षजत्वम् उदकविज्ञानस्य उपपद्यते, सत्योदकज्ञानेऽहष्टत्वात्, अन्यथा अनुमेयदहनज्ञानस्यापि इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षजत्वमापनीपद्येत आत्ममनःसञ्चिकर्ष-10 जत्वात् । अथ प्रतीयमानदहनेन सह मनसो नास्ति सम्बन्धः; तदिहापि प्रतीयमानेन अस्मसा सह नास्ति सम्बन्धः चक्षुषः । तस्मादव्यभिचारिपदं न युक्तम् इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षपदेनापोदितत्वात् ।

[§ ६. पुनः प्रकाशान्तरेण अव्यभिचारिपदस्यापाकरणम् ।] 15

इतोप्यनुपपन्नम्, अपोहयज्ञानाऽसंभवात् । अथ मरीच्युदकविज्ञानार्थ(प)निर्नी(नी)षया उपादीयते; तत्कथमपनीयते? अविद्यमानोदकविषयत्वात् । यद्यविद्यमान(नं); कोऽयं विषयार्थः? पूर्वोदितमनुसरणीयम् । यदि तत्रोदकं प्रतिभाति कथं नास्ति? सत्यम्, प्रतिभाति, किन्तु अतथ्यं प्रतिभाति । 20

अतथ्यता का?—किं प्रतीयमानस्याऽभावः, उत प्रतीयमान एव अभावः? तद्यदि प्रतीयमानस्य अभावः—स किं तदैव, आहोस्वित् कालान्तरेण? यदि तदैव; स किम्व(किमव)गतः, अनवगतो वा? यद्यवगतः; स केनावगम्यते किमुदकविज्ञानेन, ज्ञानान्तरेण वा? तद्यद्युदकज्ञानेन; तत्र; तस्य उदकविषयत्वात् । 25 तद्विषयत्वे वा न तर्हि ‘उदकज्ञानं भ्रान्तम्’ इत्युपपद्यते अभाव-

विषयस्य परमार्थमन्तवात् । नच उदकाकारावगाहिनि विज्ञाने
तोयविनिवृत्तयोऽवभान्ति अनिप्रमङ्गात् । अथ जानान्तरेणः न;
ज्ञानयौगपद्यासम्भवात् ।

यदि च अभावज्ञानेन अभावव्यवस्था किञ्चन भावज्ञानेन
5च भावव्यवस्था, तदा उदकस्य भावाभावी एककाली स्पाताम् ।
अथ भावज्ञानं भावव्यवस्थां न करोनि अभावज्ञानं च अभाव-
व्यवस्थां करोनि । अहो राजाज्ञा नेयायिकपत्राः । यदि च
भावज्ञानं भावव्यवस्थां न करोनि तदा सर्वभावेषु अनादिवास-
प्रसङ्गः । तत्प्रसर्त्तर्ही अभावस्याप्यनवस्थितिः, नदनवस्थितिर्ही च
10तत्त्वोपहृष्टः स्यात् । अथाऽनवगतःः, मोऽस्तीनि कथं गुनवैर्त्तिम् ?
अथ कालान्तरे; तदा न किञ्चिद् वाध्यते सत्योदकस्यापि काला-
न्तरेऽभावोपपत्तेः ।

अथ प्रतीयमान एव अभावःः कथं नक्षिपयज्ञानस्य मिथ्या-
त्वमुपपद्यते प्रतीयमानस्यैव अभावस्योपपत्तेः ? नच भावाकारे
15प्रतीयमाने अभावकल्पना न्याय्या अनिप्रमङ्गात्, अन्यथा
रूपादौ प्रतीयमाने रसादिकल्पना कर्त्तव्या । न च किञ्चन, नथे-
हापि उदकं प्रतीयते । ननु प्रतीयते किन्तु अनश्यम्; यद्येवम्
उदकप्रपञ्चोऽयं दोषोदकं मधुरोदकमिति यथा । नन्वय सर्वामु
अवस्थामु उदकं प्रतीयते तेन तासु अस्मः प्रकल्प्यते । यद्येवं
20तदिहापि अवस्थाद्येषि उदकं प्रतीयते सत्योदकमसत्योदकं च ।
सत्योदकज्ञाने सत्योदकमवभान्ति नाऽसत्योदकमनुदकं वा ।
तथा असत्योदकज्ञानेऽसत्योदकं प्रनिभान्ति न सत्योदकमनुदकं
वा, स्वविषयपर्यवसायिन्यो हि तु दृष्टयः ॥ ४ ॥

अथ वाध्यमानत्वेन मिथ्यात्वमिति चेत्; किं वाध्यते—अर्थः,
25ज्ञानम्, उभयं वा ? यद्यर्थस्य वाधा; स केन वाध्यते ? किं स्वय-
मेव आत्मानं वाधते, आहो अर्थान्तरेण, ज्ञानेन वा ? यदि

स्वयमेव आत्मानं बाधते; तदा बाधा तेन क्रियते, ज्ञाप्यते वा ? यदि क्रियते; अव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा ? यद्यव्यतिरिक्ता; तदा बाधा क्रियते इति आत्मा अनेनोत्पाद्यते । तच्च न जाघटीति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अथ व्यतिरिक्ता क्रियते; तथापि विद्यमानस्य कर्तृत्वं न प्रतीयमानस्याऽपलापः ।

5

अथ बाधा ज्ञाप्यते; साप्यभिज्ञा, भिज्ञा वा ? यद्यभिज्ञा; तदा बाधा तेन ज्ञाप्यते । किमुक्तं भवति ? उदकं ज्ञाप्यते । अथ भिज्ञा; तदा विद्यमानस्य ज्ञापकत्वं सिद्धं प्रतीयमानस्य चाऽस्तित्वम् ।

अथ अर्धान्तरेण बाध्यते; तथापि विद्यमानयोर्वाध्यबाधक-10 भावो भूपालयोरिव, नचैकस्य बाध्यबाधकभाव उपपद्यते । बाधापि तेन प्रतीयमानस्य-किं क्रियते, ज्ञाप्यते वा ? यदि क्रियते; अव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा ? यद्यव्यतिरिक्ता; तदा अव्यतिरिक्ता बाधा उत्पाद्यते । किमुक्तं भवेत् ? उदकमुत्पाद्यते । तदुत्पादने च तत्संविदोऽभिथ्यात्वम् । अथ व्यतिरिक्तोत्पाद्यते; 15 तथापि तोयसम्बन्धितयोपलब्धेरभ्यस उपपत्तिर्न जातु देवदत्त-स्याऽसत्त्वे तत्त्वयनव्यवहारसिद्धिः । अथ ज्ञाप्यते; तदा साऽव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा ? यद्यव्यतिरिक्ता ज्ञाप्यते; तदा बाधा तेन ज्ञाप्यते । किमुक्तं भवति ? उदकं ज्ञाप्यते । अथ व्यतिरिक्ता सती ज्ञाप्यते; तथाप्युदकस्येयं बाधेति अन्यतन्त्रतया प्रतिभासनात् । 20 नात्यन्ताभावोपपत्तिः । तस्मादर्थान्तरेणापि न बाधोपपत्तिः ।

अथ ज्ञानेन बाध्यते; किं तद्विषयेण, अन्यविषयेण, निर्विषयेण वा ? यदि तद्विषयेण; तदा तत् स्वरूपं विधत्ते न तु विपर्यासयति तदाकारपर्यवसितरूपत्वात् । अथ अन्यविषयं बाधकम्; तदपि न युज्यते, यद् यद्विषयं तत्स्यैव सत्तां विधत्ते नत्वन्यस्य 25 विधायकं प्रतिषेधकं वा । स्वविषयपर्यवसायिन्यो हि तु उद्ययः ।

अथ निर्विषयेण वाध्यते; न किञ्चिद् विद्भानि प्रतिषेधनि वा निर्विषयत्वादेव ।

अथ ज्ञानं वाध्यते; तस्यापि वाधा का?— किं स्वस्यापलक्षणावृत्तिरूपा, स्वस्यापहवस्या वा, विषयापहारलक्षणा वा? तद्यदि स्वस्य ५व्यावृत्तिरूपा वाधा, तदा सर्वं वाधितं स्यात् विज्ञानस्य विज्ञानान्तरेण निर्व(निव)त्यमानत्वात् । अथ स्वस्यापहवस्याप(पा); तदयुक्तम्; मिथ्योदकविज्ञानस्यापि अनुभूयमानत्वात् । अथ विषयापहारलक्षणा वाधा उच्यते; सापि न युक्ता । यथा च विषयापहारो न शक्यते कर्तुं तथाऽनन्तरमेव निवेदितम् ।

10 यदि न वाध्यते किमित्यमौ अर्थक्रियां न करान्ति भावः? केयम् अर्थक्रिया या तेन न मम्पायते पुंसाम्—किं विज्ञानरूपा, प्रवृत्तिरूपा, प्राप्तिरूपा, सुखदुःखोत्पादभोगरूपा वा? तद्यदि विज्ञानलक्षणां न करोति; तदयुक्तम्; विज्ञानलक्षणामर्थक्रियां न करन्त्येव तोयम् । अथ प्रवृत्तिरूपां न करान्ति; तदयुक्तम्; प्रवृत्तिर्हि 15पुरुषेच्छानुविधायिनी नार्थस्वस्यभावाभावाचनुगमयनि । पुरुषो हि कामतः प्रवर्त्तते वा न वा, नहयेतावता तदभावमिति । अथ प्राप्तिरूपाम् अर्थक्रियां न करोति तेनाऽसत्त्वम्; तदप्ययुक्तम्; चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकादेः प्राप्त्यभावेऽपि सत्त्वमभवात् । अथ सुखदुःखस्यामर्थक्रियां न करान्ति—किं दर्शनजं सुखं न करान्ति 20आहो देहसम्बन्धजम्? तद्यदि दर्शनजं न करान्ति; तदयुक्तम्; करोत्येव । अथ देहसम्बन्धजं न करोति; तदा चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रादौ व्यभिचारः तेषां देहसम्बन्धजसुखजनकत्वं नास्ति, अथ च सत्त्वम् । न च अर्थक्रियाऽकर्तृत्वेन वस्तुनामसत्त्वं स्वहेतोरेव विज्ञानजननमात्रस्योत्पत्तेः, सहकारिविरहादा न करान्ति ।

25 किञ्च, अर्थक्रियां न करोति—किमेकस्य प्रतिपत्तुः, सर्वप्रतिपत्तुणां वा? तद्यदि एकस्य प्रतिपत्तुर्थक्रियां न करान्ति

तेनाऽसत्त्वम्; तदा चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकादौ व्यभिचारः सुमूर्ख्यर्थं च । अथ सर्वप्रतिपत्त्याणामर्थकियां न करोति तेनाऽसत्त्वम्; एवं तर्हि सर्वभावानामसत्त्वप्रसङ्गः । नहि सर्वे भावाः सर्वपुरुषार्थहेतवः । न च सर्वषु रुपार्थकियाविहीनमेतद् इत्यवगन्तुं पार्यते अर्वाग्निदा । तस्मात् स्थितमेतद् अव्यभिचारिपदम्-५ नर्थकम् ।

[§ ७. भ्रमस्य स्मृतित्वं स्वीकुर्वतां प्राभाकराणां मतस्य विकल्प्य निरसनम् ।]

अन्ये तु मरीच्युदकविज्ञानस्य स्मृतित्वं प्रतिपद्यन्ते न भ्रान्तिरूपताम् । तस्य कथं स्मृतित्वम्-किमुदकगृहीतित्वेन, गृहीतोदकगृहीतित्वेन वा, उदकग्रहणानन्तरकालभावित्वेन 10 वा, निर्विषयत्वेन वा, ‘यमहमद्राक्षम्’ इत्यनेनाऽकारेण उपजायमानत्वेन वा ?

तद्यदि उदकगृहीतित्वेन; तदा सर्वोदकविज्ञानानां स्मृतित्वप्रसङ्गः ।

अथ गृहीतोदकगृहीतित्वेन स्मृतित्वम्; तदाऽच्यस्यापि 15 गृहीतोदकगृहीतित्वे स्मृतित्वं प्रसज्यते, गृहीतोदकग्राहित्वाविशेषात् । आद्यस्य गृहीतोदकग्राहित्वं नास्ति; तदानीं भिन्नविषयत्वम्, भिन्नविषयत्वे च द्वितीयस्यापि गृहीतग्राहित्वं विहीयते । अथ एकविषयत्वम्; आयातं तर्हि प्रथमस्यापि गृहीतग्राहित्वम्, अविशिष्टार्थगृहीतरूपत्वात्, प्रथमोत्तरविज्ञानवत् । 20 यथा एकनीलस्वलक्षणग्राहकयुगपदुत्पज्ञानेकविज्ञानात् नीलज्ञानरूपता न भिद्यते तथेहापि । तथा, धारावाहिविज्ञानानां स्मृतिरूपता प्राप्नोति । तथा, प्रत्यभिज्ञानस्य च गृहीतग्राहित्वेन स्मृतित्वं प्रसज्यते । अथ प्रत्यभिज्ञानस्य गृहीतार्थग्राहित्वं न विद्यते; तदा प्रत्यभिज्ञानत्वं निवर्तते, नह्यादं दर्शनं ‘स 25 एवायम्’ इत्युपजायते । तथा, आनुमानिकमपि विज्ञान(नं) गृहीतार्थग्राहित्वेन स्मृतित्वमापद्यते ।

अथ उदकग्रहणोत्तरकालभावित्वेन स्मृतित्वम्; तदा संस्कारस्य स्मरणरूपता प्राप्नोति, उदकग्रहणांतरकालभावित्वेन, रससंवेदनस्य च ।

अथ निर्विषयत्वेन स्मृतिरूपता उच्यते; तदयुक्तम्; पूर्वोदितानुभवावेदिनार्थाकारावेदकन्त्वेन उदीयमानायाः कथं निर्विषयत्वम्? अथ पूर्वानुभूतार्थप्रत्यस्तमये मति समानकालार्थभावान्निर्विषयता; तदा चोदनाजनितविज्ञानस्य निर्विषयत्वेन स्मृतित्वमापनीपश्यते, कर्त्तव्यतास्वपार्थस्य तदाऽभावात् । भावेवा कर्त्तव्यरूपता नोपपश्यते । तदनुपपत्तौ सप्ततन्तुकियाया 10विलोपप्रसङ्गः । यदि च निर्विषयत्वेन स्मृतित्वम्; तदा विषयमानघट-जात्यादेः स्मरणस्यास्मृतित्वप्रभङ्गः ।

अथ 'अद्राक्षम्' इत्यनेनाकारेणोपजायमानत्वेन स्मृतित्वम्; तदयुक्तम्; 'इहोदकम्' इत्यनेनाकारेणोपजायमानायाः कथम् 'अद्राक्षम्' इत्येवंस्वपतोपपश्यते? अथ विप्रमुषि[न]ता 15अनया भङ्ग्या उपजायते ।

[§ ८. प्रसङ्गात् विप्रमोषपर्वीक्षा ।]

कोऽयं विप्रमोषो नाम? किमनुभवाकारस्वीकरणम्, स्मरणाकारप्रध्वंसो वा, अपूर्वार्थगृहीतित्वं वा, इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षजत्वं वा, इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षजत्वं वा? तथादि अनुभवाकारस्वीकरणम्; तदा स्मृतिरूपता नोपपश्यते । अथ स्मृतिरूपता; तदाऽनुभवाकारस्वीकरणं नोपपश्यते, स्मृत्यनुभवाकारयोः इतरेतरपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । अथ स्मरणाकारप्रध्वंसः; तदयुक्तम्; विज्ञानस्य खण्डं स्मृतित्वेनाभ्युपगमात् । प्रध्वंसो हि अविज्ञानात्मकः कथं स्मृतिरूपतां विघत्ते? अथ अपूर्वार्थविषयगृ(०र्थगृ)हीतित्वं स्मृतिप्रमोष उच्यते; तदा अत्यन्ताऽननुभूतकनकपनसादिसंवित्तीनां स्मृतिविप्रमोषत्वमापश्यते । अथ इन्द्रियार्थसञ्जिकर्षजत्वं स्मृतिविप्रमोष उच्यते; तदा संवित्तीना(नां) स्मृतिविप्र-

मोषत्वप्रसङ्गः । अथ इन्द्रियासञ्चिकर्षजत्वं स्मृतिविप्रमोष उच्यते; तदा चोदनाजनितविज्ञानस्य अनुमानोषमानविज्ञानस्य च स्मृतिविप्रमोषत्वमापयते । तस्माद् यथा यथा विचार्यते स्मृतिविप्रमोषः तथा तथा न्यायं न विषहत इति । तस्मात् मरीच्युदकविज्ञानस्य न स्मृतिविप्रमोषरूपता अपि तु विपरीत- 5 ख्यातित्वं सम्यग्ज्ञानत्वं वा ।

[§ ९. व्यवसायात्मकपदस्य समालोचनम् ।]

तथा, व्यवसायात्मकपदमपि नोपादेयमप्रमेभपने)याभावात् । ननु स्थाण्वादिकेऽर्थे इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षात् सामान्यमात्रदर्शनात् विशेषानुपलब्धौ सन्देहज्ञानमुपजायते तदपनीयते; तस्मिन् सन्देहज्ञाने जाते किंचित् प्रतिभाति आहो न 10 प्रतिभाति ? तथदि प्रतिभाति; स किं धर्मी, धर्मो वा ? तथदि धर्मी प्रतिभाति; स तात्त्विकः, अतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; नापनेयता तद्विषयविज्ञानस्य । अथ अतात्त्विकः; तदा अव्यभिचारिपदेन अपनीतत्वात् न व्यवसायात्मकपदसुपादेयम् ।

अथ धर्मः प्रतिभाति; स स्थाणुत्वलक्षणः, पुरुषत्वलक्षणः, 15 उभयं वा ? तथदि स्थाणुत्वलक्षणो धर्मः प्रतिभाति; स तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; कथं तद्वाहेः सन्देहरूपता, तात्त्विकार्थगृहीतिरूपत्वेन सत्योदकसंवेदनवत् ? अथ अतात्त्विकः; तदा अव्यभिचारिपदेन अपोदितत्वात् न व्यवसायात्मकपदसुपादेयम् । अथ पुरुषत्वलक्षणो धर्मः प्रतिभाति; असावपि 20 तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? यदि तात्त्विकः; कथं तद्वाहेः सन्देहरूपता ? अथ अतात्त्विकः तदा अव्यभिचारिपदेन अपोदितत्वात् व्यवसायात्मकपदं न साधीयः ।

अथ उभयं प्रतिभाति; तदा उभयोस्तात्त्विकत्वम्, अतात्त्विकत्वं वा, अथ एकस्य तात्त्विकत्वम्, अन्यस्य अतात्त्विकत्वम् । 25 तथदि उभयोस्तात्त्विकत्वम्; तदा तद्विज्ञानस्य तात्त्विकत्वमेव, न

सन्देहात्मता । अथ उभावप्यनात्तिवकौः तदा तदिज्ञानस्य विपर्ययरूपता, न सन्देहात्मता । अथ एकस्य नात्तिवकत्वमन्यस्याऽतात्तिवकत्वम् ; तदा तदेव ज्ञानं व्यभिचारि तदेवाऽव्यभिचारि-अतात्तिवकार्थगृहीतिरूपत्वाद् व्यभिचारि. नात्तिवकार्थगृहीति-रूपत्वादव्यभिचारि । एतेन दिचन्द्रज्ञानमुद्धृतिनम् । तत्र हि द्रव्याकारः प्रतिभाति न गुणाकारः ।

अथ सन्दिग्धार्थीकारप्रतिभासि सन्देहज्ञानमिति चेत् ; स सन्दिग्धोऽर्थो विद्यते वा न वा ? तथा दि विद्यते; कथं तत्संबेदनस्य सन्देहरूपता अव्याधितार्थगृहीतिरूपत्वात् सत्योदक-10संबेदनवत् ? अथ न विद्यते; तदाऽव्यभिचारिपदेन अपांदितत्वात् व्यवसायात्मकपदमपार्थकम् ।

अ[थ न किं]चिदपि प्रतिभाति; न तर्हि तस्य इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षज[त्वम्], भ्रान्तोदकविज्ञानवत् । तस्माद् व्यवसायात्मकपदमपि अनुपादेयम् ।

[§ १०. अव्यपदेश्यपदस्यासामुन्मेलक्षणसामग्रम्भस्योऽत्यः ।]

15 अव्यपदेश्यपदं च यथा न साधीयः तथा लक्षणमारे द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥

[§ ११. इन्द्रियार्थसन्निकर्षोपलब्धपदस्य समीक्षा ।]

तथा, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमपि नोपपत्तेते तद्दृत्यभावात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षो हि व्यवहितार्थानुपलब्धिलिङ्गो वा, आ- [वरणलिङ्गो वा], तदुत्पादितघटादिज्ञानावसेयो वा ? तथा दि-20व्यवहितार्थानुपलब्धिलिङ्गः; तदयुक्तम्; तेन सह सम्बन्धाऽनुपत्तेः; तदभावेष्यनुपलम्भसद्ग्रावदर्शनात् । यदभावेऽपि यस्य सद्ग्रावः स कथं तत्सद्ग्रावावेदकः ?

अथ आवरणलिङ्गः; तदयुक्तम्; तेन सह संमतिग(संग)-तेरभावात्, तदभावेऽपि सद्ग्रावदर्शनात्, तद्ग्रावे वा आवरणा-25र्थज्य(क्य)म् । तदभावे तद्गतिः कथम् ?

अथ तद्वकुम्भादिज्ञानेन अवगम्यते; तदयुक्तम्; तदनव-
गतौ तदुद्वचत्वस्यानवगतेः । पिज्ञाचपरमाणुमहेश्वरकल्पोऽसौ
सन्निकर्षः । कथं तदायत्तता वेद्यते ज्ञाने? कथं च तद् इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षमावेद्यति ज्ञानम्-किं विज्ञानाकारतया, आहो कार्या-
कारतया, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्याकारतया वा? 5

तद्यदि ज्ञानस्वभावतया; तदयुक्तम्; तदभावेऽपि ज्ञाना-
कारस्य संभव उपमानादिज्ञाने । अथ कार्यात्मतया गमयति;
तदप्ययुक्तम्; उपमानानुमानज्ञान-मरीचिनीलजलादौ तस्य
सद्गावोपपत्तेः । यो येन विना भवति स कथं तस्य ज्ञापको नाम?
अन्यथा सत्त्वादेरपि गमकत्वं स्थात् । 10

अथ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्याकारतया संशु(स्)चयतीति
चेत्; असौ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्याकार; ज्ञानाकारादव्यतिरिक्तः;
व्यतिरिक्तो वा? यद्यव्यतिरिक्तः; तदा ज्ञानात्मता-
मात्रम्, नाऽकारातिरेकोऽन्योस्ति विभाव्यमानोऽनुमानादि-
ज्ञानेषु यथा । आकारान्तरातिरेके वा ज्ञानस्पता हीयते । अथ15
व्यतिरिक्तः; तस्यैव तर्हि गमकत्वं न ज्ञानाकारस्य । तस्याप्य-
गमकत्वं तद्वेदनात् ।

किञ्च, तदुत्पन्नम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् विज्ञानं स्वरूपेणा-
वगाहनीयम्, ततो व्यासिस्मरणम्, तदनु परामर्शज्ञानम्, ततोऽ-
नुमेयावगतिरिति । न च एतावन्तं कालं विज्ञानं स्थितिपदं20
बद्धनाति, आशुभावित्वेन प्रत्यस्तमितत्वात् । अथ बुद्ध्यास्त्वेन
धर्मधर्मिन्यायेन परिकल्प्यते अनुमानम्; तदा अवास्तवं
प्राप्नोति सुगतानुमानवत् ॥ ७ ॥

[§ १२. इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षेऽसंभवप्रकटनम् ।]

तथा, इन्द्रियोत्पाद्यत्वमपि नोपपद्यते, इन्द्रियोत्पाद्यत्वा-
तिरेकानवगतेः । विज्ञानं स्वभावतयैव वेद्यते, नाकारान्तरेण,25
तज्ज्ञसौ वा ज्ञानाकारविरहप्रसङ्गः । न च ज्ञानम् इन्द्रियसम्बद्धं

दृष्टं येन तद् उपलभ्यमानम् इन्द्रियं गमयति । अथ किम् अन्यत्र करणसाध्या दृष्टा । सैव गमिकाऽस्तु यस्याः करणमम्बन्धोऽवगतः । न चान्यस्य सम्बन्धे अन्यस्य गमकत्वं किञ्चित्माम्याद् उपपद्यते । न जातु देवदत्तनयननीलसम्बन्धे मति यजदत्तेनिद्रियं उद्घटादिकर्मर्थम् असति सम्बन्धे करणत्वमाम्यात् प्रकाशायद् दृष्टम् । तथा, अर्थजन्याकारोऽपि विज्ञाने अनेनैव प्रकारेण पर्युदस्तो वेदितव्यः ।

[§ १३. अर्थस्यापि प्रत्यक्षजनकत्वखण्डनम् ।]

तथा, अर्थोऽपि विज्ञानमुत्पादयति-अनुपजाताऽतिशयः, उपजातातिशयो वा, अव्यतिरिक्तोपजातातिशयो वा, व्यतिरिक्तोपजातातिशयो वा ? तद्यदि अनुपजातातिशयः करोति; तदा सर्वदा कुर्यात् न वा करणम् अकरणं वा नोपविषयेत तत्स्वरूपानतिवृत्तेः । तथा, अव्यतिरिक्तोपजातातिशयोऽपि न करोति, अकारकाकारस्यानुगतेः । अननुगतौ वा न तर्हि तदव्यतिरिक्तोऽतिशयः । अथ व्यतिरिक्तोपजातातिशयेन जन्यते १५तथापि नो[पपद्य]ते, अकारकाकारानतिवृत्तेः । अतिवृत्तौ वा आयातं क्षणिकत्वम् । ततश्च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजं विज्ञानं प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ४ ॥

[२. मीमांसकसंगतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा ।]

अन्ये तु अनधिगतार्थगन्त्वतेन प्रमाणलक्षणमभिदधति । ते त्वयुक्तवादिनो द्रष्टव्याः । कथमयुक्तवादिता तेषामिति चेत्; २०उच्यते-विभिन्नकारकोत्पादितैकार्थविज्ञानानां यथाव्यवस्थितैकार्थगृहीतिरूपत्वाऽविशेषेऽपि पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य प्रामाण्यम् नोत्तरस्य इत्यत्र नियामकं वक्तव्यम् । अथ यथाव्यवस्थितार्थगृहीतिरूपत्वाविशेषेऽपि पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपद्यते न प्रथमोत्तरविज्ञानस्य; तदा अनेनैव न्यायेन प्रथमस्याप्य-२५प्रामाण्यं प्रसक्तं गृहीतार्थग्राहित्वाऽविशेषात् । यथा एकनीलस्वलक्षणात्रभासितयुगपदुत्पन्नानेकनीलविज्ञानानां नीलैकार्थ-

गृहीतिरूपता न भिद्यते, तथा पूर्वापरोत्पन्नविज्ञानानामपि गृहीतार्थगृहीतिरूपता न निवत्स्यति ।

अथा(थ) नियतविषयत्वं पूर्वोत्पन्नविज्ञानयोः—पूर्वोत्पन्नविज्ञानम् अनधिगतार्थाकारस्वीकरणमुखेन उपादीयते, उत्तरं तु अधिगतार्थाकारविषयमुपजायते । यदि गृहीतार्थविषयत्वम्; 5 कथं प्रतिनियतविषयत्वम्? अथ प्रतिनियतविषयत्वम्; कथं गृहीतार्थग्राहित्वम्, नियतविषयत्वगृहीतग्राहित्वयोर्विरोधात्? यदि च नियतविषयत्वम्; तदा उभयोरपि प्रामाण्यम् अनधिगतार्थगन्तुत्वाऽविशेषात् । अथ एकविषयत्वम्; तदा उभयोरपि प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा गृहीतग्राहित्वाऽविशेषात् । सोऽयं 10 गदुपवेशाक्षितारकविनिर्गमन्यायोपनिषातः श्रुतिलालसानां दुरुच्चारः ।

नन्वधिगतविषयत्वे सत्यपि प्रामाण्याभ्युपगमे स्मृतेरपि प्रामाण्यमनुष्ठयते, प्रमाणफलता वा । कोऽत्र निवारयिता? स्मृतिरिहोपजायमाना—आद्यानुभवावेदितार्थाकारविषया वा, 15 अन्यविषया वा, निर्विषया वा? तद्यदि पूर्वोदितानुभवावेदितार्थाकारविषया; तदा तस्याः प्रमाणफलता नैव निवारयितुं पार्यते गृहीतार्थग्राहित्वाविशेषात् इत्युक्तम् । एवं च स्मृति-सञ्ज्ञकं सप्तमं प्रमाणं प्रसक्तं मीमांसकानाम् ।

अथ पूर्वविज्ञानानवधारितार्थविषया; यदेवं कथं तस्याः 20 प्रमाणफलत्वमपनेतुं पार्यते? आद्यानुभवस्यै(स्ये)व स्मृतिरूपता च न प्राप्नोति । हष्टश्रुतार्थविषया हि स्मृतिर्नागृहीतार्थविषया ।

अथ निर्विषया इष्यते; तदा न गृहीतार्थग्राहित्वेन स्मृतेरप्रामाण्यम् अपि तु केशोणदुकसंबोदनवन्निर्विषयत्वेन । अपि च, 25

यदि निर्विषया; तदा गृहीतार्थग्राहिणी कथम् ? गृहीतार्थ-ग्राहिणीति चेत्; 'निर्विषया' इति न वक्तव्यम् । नच निर्विषया-‘मातरं पितरं शुश्रूषितवानहम्’ ‘सन्निमे पंचभूत्याः’ इति पूर्वानुभवावेदितार्थीकारपर्यवभायिन्यो हि स्मृतयः, स्मृतिज्ञानेन पूर्वानुभवावेदितार्थीकारस्य प्रतिभासनात् । अथ स्मृतिविज्ञानकाले पूर्वप्रबोधविषयीकृतार्थस्य प्रत्यस्तमिनन्वान्न नद्विषयत्वम् । एवं च निर्विषयत्वेन स्मृतेरप्रामाण्यं न गृहीतार्थग्राहित्वेन इत्युक्तम् ।

यदि च अवधारितार्थविषयं प्रमाणमप्रमाणमुपपाश्यते; 10 तदाऽनुमानज्ञानस्य अप्रामाण्यमापनीपत्तेत । नदेव कथम् ? कथ्यते-यदेव अविनाभावसम्बन्धग्रहणकालावधारितम् अग्नित्वसामान्यं लिङ्गाजहृत्तित्वेन प्रत्यक्षेण नदेव अनुमानादवगच्छति, आहोस्त्वित् पावकस्वरूपम्, मत्वर्थं वा, लिङ्गग्रहणपारसमानकालीनता(लीना)स्तित्वं वा, लिङ्गोपमर्जनत्वं वा, 15 अग्निव्यक्तिपारतन्त्र्यं वा अग्नित्वसामान्यस्य ? तथादि पूर्वावधारितसामान्यविषयमभ्युपेयते; तदा प्रामाण्यं नैव समाप्तादयनि गृहीतार्थग्राहित्वेन स्मृतिवदेव । तदप्रामाण्ये नाग्निमत्त्वव्यवस्थोपपत्तिः तदनुपपत्तौ वा अर्थापत्त्या अग्निव्यक्तिमन्त्वस्थितिः । ततश्च 'अमुत्राग्निः' 'अग्निरानीयताम्' इति सकललोकव्यवहार-20विरहः स्यात् । अथ मा भूदेतद्व्यवहारानिरिति चेत्पूर्वावधारितेष्यर्थे अनुमानस्या(स्य) प्रामाण्यमभ्युपेयते; तदा अनधिगतार्थगन्तुविशेषणमपार्थकं ओत्रियाणामिनि ।

अथ पावकस्वरूपमनुमिमीषे; तत् लिङ्गाजहृत्तित्वेन पूर्वमवधारितं वा, न वा ? यदि पूर्वोपलब्धम्; अधिगतार्थविषय-25त्वमायातमनुमानस्य । अथ न पूर्वोपलब्धम्; अव्यापकोऽग्निः अनुमानात्तर्हि प्रतीयते, तदभ्युपगमे तृणजलादिविषयमप्यनुमानं प्रसज्यते ।

अथ मत्वयोऽनुमीयते; स पूर्वावधारितो वा, न वा ? यद्य-
चधारितः ; कथमनधिगतार्थगन्तुविशेषणमनुमाने संभवति ?
अथ नैवावगतः ; तदानीं जलतृणादिविषयमप्यनुमानं प्रसज्जेत
इत्युक्तम् ।

अथ लिङ्गव्यापारसमानकालीनास्तित्वम् अग्निसामा- ५
न्यस्य अनुमीयते ; तदनुमानव्यापारसमानकालीनास्तित्वम् अ-
ग्नित्वसामान्याद् व्यतिरिक्तम्, अव्यतिरिक्तं वा ? तद्यदि अव्य-
तिरिक्तम् ; तदानीं पूर्वोपलब्धास्तित्वविषयमेवानुमानम्, कथम-
नधिगतार्थगन्तुविशेषणमपार्थकं न भवेत् ? अथ व्यतिरिक्तम् ;
तत्किं पूर्वोपलब्धम्, अनुपलब्धं वा ? यदि पूर्वोपलब्धम् ; १०
तद्विषयत्वेऽनुमानस्य नाऽनधिगतार्थगन्तुविशेषणमुपपत्तते ।
अथ नोपलब्धम् ; तत्कथमनुमीयते जलादिकल्पं धूमेन ?

अथ लिङ्गोपसर्जनत्वमग्नित्वसामान्यस्य अनुमानात् प्र-
तीयते; तल्लिङ्गोपसर्जनत्वम् अग्नित्वसामान्याद् भिन्नम्, अ-
भिन्नं वा ? यद्यभिन्नम् ; पूर्वोपलब्धाऽग्नित्वसामान्यविषयमेव १५
अनुमानं कथं प्रामाण्यभाग् भवति ? अथ भिन्नम् ; तद् अवि-
नाभाविसम्बन्धग्रहणकाले लिङ्गव्यापकत्वेन अवधारितं वा,
न वा ? यद्यवधारितम् ; कथमनधिगतार्थविषयमनुमानम् ? अथ
लिङ्गव्यापकत्वेनान्वगतम् ; तदा तद्विषयत्वेऽनुमानस्य परि-
कल्पयमाने त्रिभुवनावेदकत्वं धूमस्य किञ्च परिकल्पयते, सम्ब- २०
न्धाभावाऽविशेषात् ?

अथ अग्निव्यक्तिपारतन्त्रयमनुमीयते धूमेन अग्नित्वसा-
मान्यस्य इति चेत् ; तत्पारतन्त्रयम् अग्नित्वसामान्यस्य धूम-
व्यापकत्वेन अवधारितं वा, न वा ? यद्यवधारितम् ; पुनरपि
गृहीतग्राहित्वं नानिवर्त्ततेऽनुमानम् । अथ नावधारितं धूम- २५
व्यापकत्वेन पारतन्त्रयम् अग्निसामान्यस्य इति चेत् ; कथमनु-
मीयते इत्युक्तं पुरस्तात् ।

[§ १. गोत्वादिप्रतिपादकत्वेन गोशब्दार्थानामप्रामाण्यादादृष्टनम् ।]

एतेन पूर्वोपलब्धगोत्वादिप्रतिपादकत्वेन गोशब्दादंदरप्रा-
माण्यमुद्धुष्टादितम् । नदेव कथम् ? कथगते-किं संकेतयहणकाला-
वगतगोत्वार्थवाचकत्वम्, नदव्यनिरिक्तार्थवाचकत्वं चा प्रति-
पाद्यते गोशब्दस्य ? नदादि संकेतयहणकालाधिकरणगोत्व-
स्वरूपावेदकत्वं जेगीयते गोशब्दस्य; नदा विदितार्थीकारावेद-
कत्वेन न मानत्वमासादयनि गोशब्दः । अथ वेदितार्थीकारा-
वेदकत्वेऽपि प्रामाण्यमावहन्ति; नदा अनधिगतार्थगन्तुविज्ञो-
षणस्य विषयो वक्तव्यः । अथ नदव्यनिरिक्तार्थवाचकत्वम्; नदा-
१०नीमसंकेत(ति)त प्रवार्थः प्रतीयते गोशब्दात्, नतम् स्वसि-
द्धान्तप्रतीतिविरोधो दुर्निवारः । अथ गोत्वमंवाऽवगम्यते
गोशब्देन इति चेत्; नत्रापि प्रपञ्चितमेव अप्रामाण्यकारण(णं)
गृहीतग्राहित्वम् । तदप्रामाण्यं न गोत्वव्यवस्थितिः । तदनव-
स्थितौ नार्थोपत्त्याधिकरणव्यवस्थितिः ।

15 [§ २. अर्थोपत्त्याधिकरणव्यवस्थितन्युपपादकत्वस्य निषेधः ।]

इतोऽपि नार्थोपत्त्याधिकरणव्यवस्थितिमपपश्यते-किम् अ-
र्थोपत्त्या पूर्वावधारिताधिकरणप्रत्यायनं कियते, आहाऽस्त्वत्
अपूर्वाधिकरणप्रत्यायनम् ? नदादि पूर्वावधारिताधिकरणपर्य-
वसिताऽर्थोपत्तिः; तदा प्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वेन न प्रमा-
२०णम् । अथ अदृष्टपिण्डावेदकत्वम्; तदा गोत्वान्यथानुपपत्त्या
गजवाजिकल्पनापि कार्या । अथ पूर्वावधारितस्य इदानीन्त-
नमस्तित्वम् अर्थोपत्त्याऽवसीयते इति चेत्; तत् इदानीन्तन-
मस्तित्वं पूर्वावधारितादूव्यतिरिक्तम्, अव्यतिरिक्तं वा ? नदादि
अव्यतिरिक्तम्; तदा पूर्वावधारितार्थप्रतिपादकत्वेन कथम्
२५अर्थोपत्तेः प्रामाण्यं वेदविदो वदन्ति ? अथ अर्थान्तरम्; कथं
गोत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते ? तत्प्रतीत्यभ्युपगमे वा गजवाजि-
विषयापि प्रतिपत्तिः स्यात् इत्यसकृत् प्रतिपादितम् । एवं च
सति यदुक्तम्-

“ इदानीन्तनमस्तित्वं नहि पूर्वधिया गतम् । ”

[श्लोकवा० सूत्र ४, श्लोक २३४] इति

तद् बालचलिगतम् ।

[§ ३. प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यखण्डनस्य सूचनम् ।]

एतेन प्रत्यभिज्ञानस्यापि प्रामाण्यं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् ॥३॥ ५

[३. ताथागतसंमतस्य प्रमाणलक्षणस्य परीक्षा ।]

[§ १. अनधिगतार्थाधिगन्तुत्वेतिविशेषणस्यापार्थक्त्वप्रदर्शनम् ।]

तथा, ताथागतानामपि अनधिगतार्थगन्तुविशेषणमपार्थ-
कम् अपोहृज्ञानाऽसंभवात् । नहि पूर्वापरकालभाविनी विज्ञाने
एकविषये स्तः, न स्वलक्षणैकविषये, न सामान्यैकविषये, १०
खलक्षणस्य अभिज्ञैकत्वभावस्य क्रमवृत्त्यनेकविज्ञानजननशक्ति-
व्यतिरेकात् ।

अथ युगपदेकविषयोत्पन्नाऽनेकविज्ञानापनोदार्थम्; तद-
प्ययुक्तम्; एक विषयोत्पन्नानेकपुरुषसंबेदनस्य अप्रामाण्यमा-
पनीपद्येत । अथ सामान्यैकविषयानेकविज्ञानापनोदार्थं विशेष- १५
णमुपादीयते; तदप्ययुक्तम्; न सामान्ये एकं विज्ञानमस्ति,
नाप्यनेकं विज्ञानं तस्य खयमसंभवात् । तदाकारविरहे
‘सामान्यविषयं विज्ञानम्’ इति प्रतिकर्मव्यवस्थाहेतुर्वक्तव्यः ।
तदाकारे वा सामान्यस्य सदात्मता, अतात्त्विकाकारतादात्म्ये
वा ज्ञानातात्त्विकत्वप्रसङ्गः । २०

किंच, एकविषये प्रवर्त्तमानयोः एकस्याऽप्रामाण्यम्, प्रमा-
णान्तरत्वाभावो वा ? तद्यदि अप्रामाण्यम्; तदयुक्तम्; अवि-
शिष्टैकार्थगृहीतिरूपत्वे उभयोः प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विक-
ल्पानुपपत्तेः, विकल्पे वाधकविषयोत्पन्नाऽनेकपुरुषविज्ञानभेद-
प्रसङ्गः । अथाऽप्रमाणान्तरत्वम्; तदप्यनुपपत्तम्; किम् एक- २५
विषयोत्पादितानेकप्रत्यक्षादिज्ञानानां व्यक्तिनानात्वं नोपप-
द्यते, आहो आकारनानात्वम् ? तद्यदि व्यक्तिनानात्वं न जाध-

टीति; तदसत्; एकनीलोत्पादितानेकनीलालोकविज्ञानानां व्यक्तिनानात्वदर्शनात् । अथ अनेकाकारता नोपपश्यते; तदयुक्तम्; नीलालोकविज्ञानानाम् अनेकाकारकत्वदर्शनात् । न च तदुत्पादको नीलप्रपञ्चोस्ति, एकात्मतया स्वयमनुपगमात् । अथ ५एकविषयत्वे प्रत्यक्षानुमानव्यपदेशानुपपत्तिः; तदेतदयुक्तम्; भिन्नकारणकार्यत्वेन व्यपदेश्योप(देशोप)पत्तेः । यथा एकनीलोत्पन्नानेकदेवदत्तज्ञानानां भिन्नकारणकार्यत्वेन [देवदत्त-विज्ञानानां] भिन्नकर्तृकार्यत्वेन देवदत्तादिज्ञानव्यपदेशः तथे-हापि ॥३॥

10 [§ २. अविसंवादि ज्ञानमित्यस्य प्रमाणलक्षणस्यापि निरासः ।]

अन्ये तु “अविसंवादि ज्ञानम्” [प्रमाणवा० २.१] प्रमाण-मभिदधति । कोऽयमविसंवादार्थः – किं यथाव्यवस्थितार्थ-गृहीतित्वम्, वाधारहितत्वं वा, प्रतीयमानार्थजन्यता वा, प्रतीयमानार्थं प्रति प्रवर्तकत्वं वा, अर्थप्रापकत्वं वा ? तथादि १५यथाव्यवस्थितार्थगृहीतित्वम्; तदाऽनुमानज्ञानं(ने) नोपपश्यते । अथ वाधारहितत्वम्; तदप्यनुमानज्ञाने नोपपश्यते । अथ प्रतीयमानार्थोत्पाद्यत्वम्; तदप्यनुमानज्ञानस्य नोपपश्यते, सामान्याकारस्य जनकत्वव्यावृत्तेः । तथा, रागादिसंवेदनस्याप्य-वभातार्थोत्पाद्यत्वं नोपपश्यते, स्वात्मोत्पादने सामर्थ्यव्यति-२०रेकात् । तथा, योगिप्रत्यक्षस्य च प्रतीयमानार्थजन्यता न संभवति व्यतीताऽनागतयोरजनकत्वात्, जनकत्वे वा अतीताऽनागतता हीयते । अथ प्रतीयमानार्थं प्रति प्रवर्तकत्वमविसंवादार्थः; तद् विपर्ययज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वं विद्यते । विपरीतोत्पन्नोदक्षुद्धिः प्रवर्तते, न च तस्य अविसंवादोऽस्ति । २५सत्योदक्षानेऽपि जाते न प्रवर्तते केनापि हेतुना, तदपि विसंवादि स्यात् ।

१. कोऽक्षकगतः पाठो निरर्थको भाविति ।

अथ अर्थप्रापकत्वमविसंबादः; तत्र किम्—अर्थमात्रप्रापकत्वम्, आहो अवभातार्थप्रापकत्वम्, तज्जातीयोदकप्रापकत्वं वा, स्वोत्पादकार्थप्रापकत्वं वा, अथ स्वोत्पादककारकाणां ध्रुवभावित्वमविसंबादः? यद्यर्थमात्रप्रापकत्वम्; केशोण्डुकेन्दुष्यसंबेदनस्यापि अविसंबादित्वमापद्यते । अथ अवभा- 5 तार्थप्रापकत्वम्; तदा अनुमानज्ञानस्य अविसंबादित्वं न लभ्यते अवभातार्थप्रापकत्वात् । अनुमानज्ञाने हि सामान्याकारोऽवभानि, न चासौ प्राप्यते खयमसत्त्वात् । तथा, योगिज्ञानस्य अतीतानागतार्थं समुत्पन्नस्य अर्थप्रापकत्वं न विद्यते । तथा, रागादिसंबेदनेऽपि जाते न अवभातरागादि-10 प्राप्तिरस्ति । तथा, प्रत्यक्षेऽपि विज्ञाने नाऽवभातार्थप्राप्तिरस्ति, क्षणिकत्वेन अस्तमितत्वात् । अथ तज्जातीयोदकप्रापकत्वेन अविसंबादित्वमुच्यते; तदयुक्तम्; उदकत्वजातेरभावात् ।

अथ अनुदकत्वव्यावृत्तिर्जातिरित्युच्यते; सा उदकव्यक्तिभ्योऽव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा? यद्यव्यतिरिक्ता; तदा व्य-15 क्तिरेव न जातिः । अथ व्यतिरिक्ता; सा वस्तुभूता, अवस्तुभूता वा? यदि वस्तुभूता; अभ्युपेतहानिः । अथ अवस्तुभूता; तद्वतिः कथम्? न च उदकव्यक्तीनां नानात्वमुपपद्यते । यथा च नोपपद्यते तथा निवेदितं नैयायिकप्रत्यक्षलक्षणाधिकारे ।

अथ स्वोत्पादकार्थप्रापकत्वमविसंबादकत्वम्; तदयुक्तम्; 20 नयनालोकमनस्कारादेः प्रत्यस्तमितत्वात् । अथ स्वोत्पादककारकाणां ध्रुवभावित्वम् अविसंबादस्तदभावे तदभावप्रसङ्गमात्; यद्येवं केशोण्डुकविज्ञानस्यापि ध्रुवभाविकारणाविसंबादोऽस्ति, अन्यथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । एवं चाव्यवस्थिते यदुक्तम्—“ न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्त्मानोऽर्थक्रियायां 25 विसंबादते ” इति तद्वालविलसितम् ।

[§ ३. सौन्दर्यसंमताया मानमेयसंलग्नाया निरमनम् ।]

तथा, मानमेयसंलग्नापि सांगतमने नांपपश्चने । नदेव कथम् ? कथयते-द्वे एव प्रमाणे न मानान्तरमस्ति । नहित्वं किं व्यक्तिभेदेन, आकारभेदेन, विषयभेदेन वा ? यदि व्यक्तिभेदेन; तदा अपरिसंख्येयत्वं ज्ञानव्यक्तिनामानन्तराद् - द्वित्वानुपत्तिः । न च ज्ञानानां भेदोऽस्ति; अज्ञानादिः (जि) जानं ज्ञानात्मतया भिद्यते, ज्ञानान्तराचु कथं निवर्त्तने-किं ज्ञानात्मतया, आकारान्तरेण वा ? यदि ज्ञानाकारतया भिद्यन्ते; तदा अन्येषाम् अज्ञानात्मकत्वप्रसङ्गः रसादेवित् । अथ आकारान्तरेण व्यावर्त्तते; तदा अज्ञानात्मता तस्य उत्पत्तये रसादेवित् । अथ आकारभेदे ज्ञानयोर्भेदः; सांख्यनुपपत्त एव; ज्ञानाकारव्यनिरेकेण प्रत्यक्षानुमानयोर्नाकारान्तरमस्ति । तदृपगमे वा ज्ञानाकारविरहः स्यात् । न च आकारसम्भात्मकं ज्ञानम्, तस्याभिज्ञात्मकत्वात् ।

15 अथ विषयभेदेन द्वैविध्यमुपपत्तयते; तदाऽनुमानज्ञानस्य विषयार्थो वक्तव्यः - किम् अग्न्यादिस्वलक्षणाविषयम्, विद्यमानसामान्यविषयम्, अपारमार्थिकसामान्यविषयं वा, निर्विषयं वा, स्वांशविषयं वा ? यदि अग्न्यादिस्वलक्षणविषयम्; तदा प्रत्यक्षानुमानयोः भेदानुपपत्तिः, अभिज्ञविषयत्वात् । अथ आनुमानिके ज्ञाने अग्निमात्रं प्रतीयते, प्रत्यक्षे तु तार्णादिविशेषात्मतया प्रतीयते; यद्योर्व स्वलक्षणविषयत्वं नानिवर्त्तने अनुमानस्य यदि नाम वह्नेरेव प्रपञ्चता । अथ सत्सामान्यविषयत्वम् तथापि प्रत्यक्षानुमानयोर्न भेदोऽस्ति, सामान्यस्य स्वलक्षणरूपत्वात् । न च सत्सामान्यस्य विज्ञानविषयतोपपत्तयते, 25नित्यत्वेन जनकत्वाकारार्पकत्वानुपपत्तेः । न च सत्सामान्यविषयत्वे ग्रान्ततोपपत्तयते । “ ग्रान्तिरप्यर्थसम्बन्धतः प्रमा ॥ ”

इति न वक्तव्यम् । अथ असत्सामान्यविषयम्; न तर्हि तस्य भ्रान्तता असतः स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् । न च असद् विषयभावं प्रतिपद्यते, जनकत्वाऽऽकारार्पकत्वव्यतिरेकात् । अव्यतिरेके वा वस्तुत्वप्रसङ्गः, तत्प्रसक्तौ च प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदानुपपत्तिः ।

5

अथ निर्विषयम्; न तर्हि मानयोर्भेदोऽस्ति, अनुमानज्ञानस्य विषयाऽसंभवात् । नापि भ्रान्तता निर्विषयत्वादेव । न च ज्ञानस्य खसत्तामात्रेण भ्रान्तता अभ्रान्तता च उपपद्यते, किन्तु परोपधानवद्यात् । अथ खांशविषयम्; तथापि प्रत्यक्षानुमानयोर्न नानात्वम् उभयोः खलक्षणविषयत्वात् । न चानुमान-10 ज्ञानस्य भ्रान्तता खांशस्याऽवश्वनात् ।

तथा प्रत्यक्षस्यापि विषयो वक्तव्यः – किं रूपादिस्वलक्षणविषयम्, आत्मविषयम्, उभयविषयं वा ? तद्यदि रूपादिमात्रालोचकम्; तदयुक्तम्; तदनवगतौ एतद्वत्यभावात् । अथ ज्ञानमात्रकायावगाहकम्; तदपि नोपपद्यते, विषयभावस्य जन-15 कत्वा-ऽऽकारार्पकत्वेन व्यवस्थितेः । न च स्वात्मनि जनकत्वमाकारार्पकत्वं चोपपद्यते-विषयिणमपेक्ष्य विषयो भवति, यथा कारणमपेक्ष्य कार्यं, कार्यं चापेक्ष्य कारणं तथेहापि । यदि च प्रत्यक्षज्ञानेन आत्ममात्रम् आत्मसात् क्रियते; तदाऽनुमानेष्येतदस्ति प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदानुपपत्तिः । अथ उभयं विषयी-20 क्रियते; तदप्ययुक्तम्; एकोपलभस्य द्वितीयाकारपरिहारेण व्यवस्थितत्वात् । यदि च रूपगृहीतिरेव ज्ञानगृहीतिः; तदा रूपस्य ज्ञानरूपता, ज्ञानस्य वा रूपरूपता, रूपगृहीतेवा रूपाऽव्यवस्थापकत्वम् । न च एकस्य आकारद्वयं पद्यामः ।

न च द्वित्वावधारणा(ण)मिहोपपद्यते । प्रत्यक्षं ज्ञानम्-25 आत्मानं गृहद्वुपजायते नानुमानं विषययति । तथा, अनुमानमपि आत्मानमात्मसात्कुर्वद्वुपजायते, न प्रत्यक्षं ज्ञानमव-

द्योतयति । एवं छित्वमस्त्वाच्यवहारानुपपत्तिः । अथ विकल्पेन द्रव्यावधारणमिति चेत् । तदयुक्तम् । अमात्रपि आन्मसंवेदनपर्यवसितत्वात् द्रव्यं गृह्णाति । प्रहणो वा अभ्युपनहानम् । तदनुपपत्तौ च छे एवेति जडचेष्टितम् ॥५॥

5 [४. सौगतसंमतस्य प्रन्यश्वलभ्यणम् एवाक्षा ।]

तथा, “प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोद्भवान्तम्” [व्यायामि. १.४]
 इति न वक्तव्यम्, कल्पनापोद्भवदस्य अपोहत्यार्थीसंभवात् ।
 ननु कल्पनैव अपोहत्याः केयं कल्पना—किं गुणचलनजात्यादि-
 विशेषणोत्पादितं विज्ञानं कल्पना, आहो स्मृत्युन्पादकं वि-
 10ज्ञानं कल्पना, स्मृतिस्तपं वा, स्मृत्युन्पादं वा, अभिलाप-
 संसर्गनिर्भासो वा, अभिलापवर्ती प्रतीतिर्भासं कल्पना, अस्पष्टा-
 कारा वा, अतात्त्विकार्थगृहीनिस्तपा वा, स्वयं वाऽनात्त्विकी,
 त्रिस्तपाल्लिङ्गतोऽर्थदृग्वा, अतीताऽनागमार्थनिर्भासा वा ?

तथादि गुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पादितं विज्ञानं क-
 15ल्पना; तत्किम् अविद्यमानगुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पा-
 द्यत्वेन कल्पना, उत विद्यमानोत्पाद्यत्वेन ? तत्त्वादि अविद्यमान-
 गुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पाद्यत्वेन कल्पनात्वम् । तद-
 युक्तम्; अविद्यमानस्य जनकत्वाभावादेष अकल्पनात्वम् ।
 अथ विद्यमानगुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पाद्यत्वेन कल्पना;
 20तत्किं सविषयं कल्पनाज्ञानम्, निर्विषयं वा ? तत्त्वादि मवि-
 षयं सत् कल्पनाज्ञानम्; तदयुक्तम्; गुणचलनजात्यादिजन्य-
 त्वेऽपि न कल्पनात्वम् अर्थसामर्थ्यसमुद्भवत्वस्याऽनतिष्ठते ।
 अथ निर्विषयं सत् कल्पना; तदा निर्विषयत्वमेव कल्प-
 नात्वे कारणं न गुणचलनजात्यादिविशेषणजन्यत्वम् । यदि
 25च तत्त्विर्विषयम्; तदा न कल्पनाज्ञानम्, नात्यकल्पनाज्ञानम्,
 ज्ञानमात्रता स्यात् । ज्ञानात्मतया च कल्पनात्वे सर्वे ज्ञानं
 कल्पनाज्ञानं स्यात् ।

अथ स्मृत्युत्पादकं ज्ञानं कल्पना; तदयुक्तम्; रूपादिदर्शनादपि स्मृतिरूपद्यते, न च कल्पनात्वम् । “यत्सञ्ज्ञिधाने यो दृष्टः तदृष्टेस्ततौ० तद्वनौ) स्मृतिः” इति वचनात् ।

अथ स्मृतिरूपत्वेन कल्पना; तत्रापि किं गृहीतप्राहित्वेन, निर्विषयत्वेन, अपूर्वार्थगृहीतिरूपत्वेन वा ? तद्यदि गृहीतार्थ- 5 आहित्वेन कल्पनात्वम्; तदा प्रथमानुभवस्यापि कल्पनात्वमापद्यते गृहीतार्थआहित्वाविशेषात् इत्युक्तं पुरस्तात् । अथ निर्विषयत्वेन; तदा न कल्पनाकारता नाप्यकल्पनाकारता ज्ञानाकारव्यतिरेकेण ।

अथापूर्वार्थगृहीतित्वेन कल्पनात्वम्; तदयुक्तम्; न 10 स्मृतेरपूर्वार्थगृहीतित्वमस्ति तदभावान्न कल्पनात्वम् । यदि च अपूर्वार्थ गृहीतित्वेन कल्पनात्वम्; रूपादिज्ञानानां कल्पनात्वमापद्यते ।

अथ स्मृत्युत्पाद्यत्वेन कल्पनात्वम्; तदा रूपादिज्ञानस्यापि निर्विकल्पकत्वेनाभिमतस्य स्मृत्युत्पाद्यत्वमस्ति, तदस्तु 15 कल्पनाज्ञानम् । अथ न भवति तत् कल्पनाज्ञानं स्मृत्या वोधस्वभावतयोत्पादितं कल्पनाज्ञानं न स्मरणाकारतयोत्पाद्यते; तदिदं मद्विकल्पान्दोलितबुद्धेः निरूपपत्तिकाऽभिधानम् । न हयेकस्य स्वभावद्वयस्मृत्पश्यामः ।

अथ अभिलापसंसर्गप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना; स सं-20 सर्गः पारमार्थिकः, अपारमार्थिको वा ? यदि पारमार्थिकः; न तदा तस्य कल्पनात्वं रूपादिज्ञानस्येव । अथ अपारमार्थिकः; कथं तदाभं विज्ञानम्, नैरात्म्यप्रसङ्गात् । न चाऽतात्मिके विषयार्थः कदिच्चल्लभ्यते, जनकत्वा-ऽकारार्पकत्व-सहोत्पाद-सत्तामात्रव्यतिरेकात् । यदि च अतात्मिकार्थगृहीतिरूपम्; 25

१ सन्मतिः पृ० ५२३ ।

तदा विपर्ययज्ञानम् । तत्र अव्यभिचारिपदेन अपोदिनम्, न कल्पनापोदपदमुपादेयम् ।

अथ अभिलापवत्ती प्रतीतिः कल्पना किम्-अभिलापात्मिका, आहो अभिलापोत्पाद्या, अभिलापगृहीतिवर्ता ? तद्यदि ५अभिलापात्मिका ; प्रतीतिः कथम् ? प्रतीतिश्चेत् ; 'अभिलापात्मिका' इति न वक्तव्यम् । विस्ताराकारयोस्तादात्म्यव्यतिरेकात् । अथ अभिलापोत्पाद्या; तदा शब्दज्ञानानां कल्पनात्वमापद्यते । तेषां च कल्पनात्वे शब्दव्यवस्थाऽनुपपत्तिः स्पात् । अभिलापगृहीतित्वेन कल्पनात्वम् ; तदा सर्वासाम् अभिलाप-10गृहीतीनाम् कल्पनात्वमापद्यते, तत्कल्पनात्वे शब्दव्यवस्थाऽनुपपत्तिः ।

[§ १. प्रसङ्गायाताया अस्पष्टताया विकल्प्य दृष्टिः ।]

अथ अस्पष्टाकारा प्रतीतिः कल्पना ; अस्पष्टता का ? किम् अविज्ञानात्मकत्वम्, आहो स्वलक्षणाजन्यत्वम्, अथ प्रतीय-15मानार्थीजन्यत्वम्, प्रतीयमानासत्यता वा, स्वलक्षणाप्रतिभासिता वा ? तद्यदि अविज्ञानात्मकत्वमस्पष्टता ; तदयुक्तम् ; प्रतीतिरिह अस्पष्टाकारा गीयते, सा कथं विज्ञानात्मिका भवितुमर्हति ? अथ स्वलक्षणाजन्यता अस्पष्टता ; तदा ज्ञानाक्षिमकत्वप्रसङ्गः । अथ प्रतीयमानार्थीजन्यत्वम् ; तदा 20रागादिसंबेदनस्य अस्पष्टता प्राप्नोति, रागादीनां स्वात्मसंबेदनोत्पादकत्वाऽयोगात्, स्वात्मोत्पादकत्वं वस्तृनां न दृष्टपूर्वम् । तथा केशोण्डुकविज्ञानस्या(स्य) प्रतीयमानकेशोण्डुकोत्पादत्वं न विद्यते, तदप्य(पि) स्पष्टाभमुपजायते न तु अस्पष्टाभम्, "न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता" 25[प्रमाणवा० ३.२८३] इति वचनात् ।

अथ स्वलक्षणाप्रतिभासित्वमस्पष्टता ; तदा निर्विकल्पाभिमतकेशोण्डुकविज्ञानस्य अस्पष्टता प्राप्नोति, तत्र स्वल-

क्षणस्याप्रतिभासनात् स्पष्टाभं च तद्वियते । न च ताथागते दर्शने तथाभूतं ज्ञानमस्ति यत् स्वलक्षणाप्रतिभासि, सर्वस्मिन् ज्ञाने ज्ञानकार्यप्रतिभासनात् ।

अथ प्रतीयमाना सत्यता अस्पष्टता; तदा केशोण्डुके-न्दुद्वयविज्ञानस्य अस्पष्टता प्राप्नोति । न च प्रतीयमानस्यास-५ त्यता, विज्ञानकार्यस्य प्रतीयमानत्वात् । न च तस्य विसं-वादोऽस्ति ।

अथ अताच्चिकार्द्यगृहीतिरूपा कल्पना; तदा केशोण्डुक-विज्ञानस्यापि कल्पनात्वमापद्यते । अथ स्वयमताच्चिकी; तदा प्रतीतिः कथम् ? प्रतीतिश्वेद् ; अताच्चिकी कथम् ? । 10

अथ त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक् कल्पना इति चेत् ; सापि किं लिङ्गजन्यत्वेन कल्पना, आहो निर्विषयत्वेन ? तद्यदि लिङ्ग-जन्यत्वेन कल्पनात्वम् ; तदा लिङ्गावगाहकनिर्विकल्पकवि-ज्ञानस्यापि कल्पनात्वमापद्यते । न च अनुमेयज्ञानस्याव्यव-धानेन लिङ्गोत्पाद्यत्वमस्ति । 15

अथ निर्विषयत्वेन कल्पनात्वम् ; तदपि न योग्यते ; स्वांशचिष्यत्वादनुमानज्ञानस्य । अथ स्वांशचिष्यत्वव्यतिरिक्त-विषयो नास्ति, निर्विषयत्वेन कल्पनात्वमपदिश्यते ; तदा केशो-ण्डुकविज्ञानस्यापि कल्पनात्वमापद्यते ।

अथ यत् निर्विकल्पकं तत् विस्पष्टतयोपजायते । आनुमा-20 निकं तु अस्पष्टाभं तेन तत् कल्पनाज्ञानम् ; तदयुक्तम् ; अस्प-ष्टता च यथा न संभवति तथा प्रागेवोक्ता ।

[§ २. प्रसङ्गायाताया: प्रत्यक्षीयस्पष्टताया विकल्प विडम्बनम् ।]

प्रत्यक्षज्ञानस्य च स्पष्टता का ? किं स्वलक्षणजन्यता, आहो स्वलक्षणप्रतिभासिता ? तद्यदि स्वलक्षणजन्यता ; किं प्रतीय-25 मानस्वलक्षणजन्यता, तद्विपरीतस्वलक्षणजन्यता चा ? ।

तद्यदि प्रतीत्यारुदखलक्षणजन्यता ; प्रतीतौ किमवभाति-
किमर्थः ; ज्ञानम् , उभयं वा ? तद्यदि अर्थः ; तदयुक्तम् ; अप्र-
तीतायां प्रतीतौ तदनवभासनात् । अथ ज्ञानम् ; न तर्हि तद्
आत्मानमुत्पाद्यति , खात्मनि क्रियाव्यतिरेकात् । अथ उभयं
प्रतीतिभाति ; तदयुक्तम् ; एकोपलभस्य द्वितीयाकारपरिहार-
स्थितिर्धर्मत्वात् । यदि चोभयं प्रतीतिभाति ; तदा अर्थवत्
ज्ञानेनापि ज्ञानमुत्पाद्यते इत्यापद्यते । तदायुक्तम् , खात्मनि
क्रियाविरोधात् ।

अथ अप्रतीयमानखलक्षणजन्यता ; व(त)द्वितीयत्वम् ?
10न प्रत्यक्षेण ; अप्रतीयमानत्वादेव । नाप्यनुमानेन , खभाव-कार्य-
लिङ्गानवगतेः । न खभावानुमानं तत्कार्यतादात्म्ये , तदनव-
गतौ तस्याऽनवगतेः । नापि कार्यानुमानम् ; तद्वत्कार्यानुपलब्धेः ,
पिशाचपरमाणुमहेश्वरकल्पार्थोत्पादितं कार्यं नेहोपलभ्यते ।
अथ ज्ञानमेव तस्य लिङ्गम् ; तदयुक्तम् ; तेन सह तस्य सम्ब-
15न्धानवगतेश्चिन्मात्रतयैव न त्वन्योऽर्थः , न च चित् आत्मानं
जनयति । समनन्तरज्ञानं तस्य हेतुः इति चेत् ; तदयुक्तम् ;
तदवगतौ न मानमस्ति , परसन्तानज्ञानार्थकल्पं तदपि न खसं-
वेयं तत्कार्यज्ञानस्य ततो भिन्नत्वात् परसन्तानज्ञानार्थवत् ।
नाप्यनुमानेन ; तदायत्तताया अनवगतेश्चिन्मात्रतयैव आत्मा-
20नमवगाहयति नान्यायत्ततया ततोऽन्यस्य पिशाचेश्वरे(र)-
तुल्यत्वात् । यदि च समनन्तरविज्ञानोत्पाद्यत्वेन स्पष्टता ;
तदाऽनुमानज्ञानस्यापि समनन्तरज्ञानोत्पाद्यत्वेन निर्विकल्प-
कत्वमनुष्टक्तम् ।

अथ खलक्षणप्रतीतिभासिता स्पष्टता ; तत्र किं प्रतीतिभाति-
25किम् अर्थः ; ज्ञानम् , उभयं वा ? तद्यदि अर्थः ; तदयुक्तम् ;
अप्रसिद्धायाः(यां) प्रसिद्धौ तप्रसिद्धयभावात् । अथ ज्ञानम् ;
तदनुमानेऽपि प्रतीतिभाति तदप्यस्तु निर्विकल्पकम् । तज्जिर्वि-

कल्पकत्वे तर्हि अपोहवो सृग्योऽधुना कल्पनापोऽपदस्य ।
अथोभयं प्रतिभाति; तदयुक्तम्; एकोपलम्भस्य द्वितीयाकार-
परिहारस्थितिधर्मत्वाभ्युपगमात् ।

अथ अतीतानागतार्थगृहीतिरूपा कल्पना; तत्र किम-
वभाति-अर्थः; तदभावो वा, न किंचिद्वा ? यद्यतीतोऽर्थः प्रति- 5
भाति; न तर्हि तस्य कल्पनात्वम् वर्तमाननीलज्ञानवत् । नाप्य-
र्थस्य अतीतता प्रतीयमानत्वेन नीलजलादिवत् । नहि प्रतीय-
मानस्य अतीतता नाम । यदि च प्रतीयमानस्यापि अतीतता
उच्यते तदा सर्वस्य बुद्ध्युपलक्षितस्य अतीतता भवेत् । ततश्च
वर्तमानव्यवहारविरहः स्यात् । 10

अथ तदभावः प्रतिभाति; तस्याप्यतीतता नास्ति, स्वेन-
रूपेण विद्यमानत्वात् । नापि तद्विषयविज्ञानस्य कल्पनात्व-
मुपपद्यते, अभावार्थसामर्थ्येन समुद्रवात् । असामर्थ्ये वा
विषयार्थश्चिन्त्यः । अथ निर्विषयम्; न तर्हि तदतीतानागतार्थ-
विज्ञानम् अतीतानागतार्थोपकाररहितमयदिश्यते । न च निर्विषय-15
त्वेन सति सविकल्पकत्वं निर्विकल्पकत्वं वा, अपि तु ज्ञाना-
त्मतयैव तस्याऽव्यवस्थितिः । न च ज्ञानमात्रतया तस्य सवि-
कल्पकत्वमिष्यते सर्वज्ञानानां सविकल्पकत्वप्रसङ्गात् । यदि
च निर्विषयत्वेन अतीतानागतार्थविज्ञानस्य सविकल्पकत्व-
मभ्युपेयते, निर्विकल्पकाभिमतकेशोऽणुकविज्ञानस्यापि सवि-20
कल्पकत्वमापद्यते । न च अतीतानागतविज्ञानस्य निर्विषयत्व-
मस्ति स्वांशपर्यवसितत्वात् । नापि स्वांशव्यतिरिक्तोऽर्थोऽ-
न्योस्ति एकोपलस्ते(०लम्भे)न अपोहितत्वात् । न च स्वांशस्य
वज्चनोपपद्यते, तदभावात् सर्वं विज्ञानं सविकल्पकं निर्विकल्पकं
वा वक्त्रव्यं भेदानुपपत्तेः । 25

यदप्युक्तम्—“ कल्पनापोऽप्त्यक्षम् अर्थसामर्थ्येन समुद्रवात् रूपादिस्वलक्षणवत् ” इति; तत्र किं प्रतीयमानस्य-

लक्षणोद्भवत्वं विवक्षितम्, आहो अर्थमात्रोद्भवत्वम्? तद्यदि प्रतीयमानखलक्षणोद्भवत्वं विवक्षितम्; तदा रागादिसंबेदनस्य योगिप्रत्यक्षस्य च प्रतीयमानखलक्षणोद्भवत्वं न लभ्यते । अथ इन्द्रियजप्रत्यक्षविवक्षया इदमपदिश्यन्ते अर्थसामर्थ्येन ५समुद्भूतत्वादिति साधनम्; तत्रापि [प्रतीयमानार्थसमुद्भव ?]-स्य बाह्यार्थनिराकरणपरत्वात् ।

अस्तु वा बाह्योऽर्थः; तथापि किं तेन निमित्तात्मकेन उत्पाद्यते, आहो उपादानात्मकेन? तद्यदि निमित्तभूतेन उत्पाद्यते; तदा तदुत्पादितरूपस्य रूपरूपता न प्राप्नोति निमित्त-१०भूतरूपोत्पादितज्ञानवत् । अथ उपादानात्मकेन उत्पाद्यते; तदा अनया रीत्या रूपरूपता आपद्यते ज्ञानस्य रूपोत्पादितरूपस्येव । ततः सर्वम् अविज्ञानात्मकं जगत् स्यात् । अविज्ञानात्मके च जगति मानमेयव्यवहाराभावप्रसङ्गः । तत्प्रसक्तौ च कस्येदं लक्षणं प्रस्तूयते? अथ उपादानभूतेन रूपेण १५रूपमुत्पाद्यते निमित्तात्मकेन तु ज्ञानमिति चेत्; तदिदं महानुभावस्य दर्शनम् । न हयेवालिश एवं वक्तुमुत्सहेत, न हयेकस्य अनेकाकारता नाम । न चानेकनामकरणे मेयाद्यन्यत्वमस्ति । अन्यत्वे वा न तर्हीदं वक्तव्यम्—“ स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन मनोविज्ञानं निष्पाद्यते ” । तदे-२०वम् इन्द्रियज्ञानस्य प्रतीयमानार्थसमुद्भवत्वाभावः । दृष्टान्तश्च साधनविकलः—न रूपादिखलक्षणस्य रूपरूपावभातार्थोद्भवत्वमस्ति ।

अथ अप्रतीयमानखलक्षणोद्भवत्वं मे विवक्षितम्; तदाऽतीतानागतानुभानविकलपानाम् अप्रतीयमानार्थोद्भवत्वेन निर्विकलपकत्वमापद्यते ।

[§ ३. एकोपलम्भसामर्थ्यात् विकलिपकाया: समुद्भव इत्याशुक्लोरसनम् ।]

यदप्यन्यदुक्तम्—“ एकोपलम्भसामर्थ्याद् विकलिपकाया: समुद्भवः—‘इदमुपलभे इदं नोपलभे’ इति किल एकभूतलोपलम्भे

सति विकल्पिका बुद्धिरूपव्यते—‘इदमुपलभे इदं नोपलभ्यते’
‘इत्यादिका’ एतदपि न युक्तम् । यथा रूपखलक्षणस्य सविक-
ल्पकविज्ञानजनकत्वं नास्ति अविकल्पकत्वात्, तथा विज्ञान-
खलक्षणमपि सविकल्पकविज्ञानोत्पादकत्वमतिवर्तते अवि-
चारकत्वाऽविशेषात् । अथ अविचारकत्वाऽविशेषेऽपि निर्विद्य-
कल्पकविज्ञानस्य सविकल्पकविज्ञानोदयदानसामर्थ्यं जेगी-
यते; तदा रूपादिस्वलक्षणस्याप्येतदस्तु, ततश्च प्रत्यक्षानुमा-
नयोर्भेदानुपपत्तिः ।

[§ ४. प्रत्यक्षसाधन एवेत्यादेवैदोकस्य खण्डनम् ।]

यदप्यन्यदुक्तम्—“ प्रत्यक्षसाधन एव इन्द्रियधियः कल्पना-
विरहः । ” अथ कोऽयं कल्पनाविरहो नाम ? किं ज्ञानकाय-१०
तादात्म्यव्यवस्थितदेहः, तद्विपरीतो वा ? तद्यदि ज्ञानतादा-
त्म्येन व्यवस्थितः; तदा प्रत्यक्षसाधनः कल्पनाविरहः इति ।
किमुक्तं भवति ? प्रत्यक्षसाधनो विज्ञानाकारः प्रत्यक्षधियः । न
केवलं प्रत्यक्षकल्पनाविरहः प्रत्यक्षसाधना(नोऽनुमानधियोऽपि
प्रत्यक्षसाधन एव, ज्ञानाकारस्य अनुमानज्ञानेऽपि भावात्) ।१५
अथ अनुमानज्ञानस्यापि आत्मसंवित्तौ कल्पनारहितत्वं
बाह्यार्थीपेक्षया कल्पनात्मकत्वमिति चेत्; तदेतन्मुग्धाभि-
धान(नं) दुनोति मानसम्—

“ कथं स्युर्विधाकाराः तदेकस्य वस्तुनः । ”

अथ भेदेन व्यवस्थितः; तद्वितीः कथम् ? न स्वसंवेद्योऽसौ,२०
ज्ञानाकारव्यतिरेकात् । नापि जनकत्वा-५५कारार्पकत्वेन गृ-
ह्यते, विरहस्य सामर्थ्यव्यतिरेकात् । एवं च सति यदुक्तम्—
“ प्रत्यक्षसाधन एव इन्द्रियधियः कल्पनाविरहः ” इति तदा-
लवलिगतम् ॥४॥

अथ ‘गौः’ इत्यादि ज्ञानं कल्पना । कथमस्य कल्पनात्वम्,२५
अर्थेनाऽजनितत्वात् ? । यदि गवादेरर्थस्य गौरित्यादिज्ञानोत्पाद-

न सामर्थ्यं स्यात् तदा प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामपि कुर्यात्
तदाऽत्मनोऽविशेषात् । तदुक्तम्-

“ यः प्रागजनको बुद्धेऽपयोगाविशेषतः ।

स पश्चादपि तेन स्यादर्थापायेऽपि नेत्रधीः ॥ ॥ ”

5 अथ शब्दस्मरणमपेक्ष्य उत्पादयति ; तदेवास्तु नदेहान-
न्तरफलत्वाद् ‘गौः’ इत्यादिज्ञानस्य । तदुक्तम्-

“ अर्थोऽपयोगेऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।

अक्षधीर्यद्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥ ”

तदेतदयुक्तम् । प्राथमिकज्ञानं ‘गौः’ इतिज्ञानम्, गोपिण्डा-
10 वगाहिनि विज्ञाने ‘गौः’ इतिज्ञानसंज्ञा । ननश्च प्रथमाक्ष-
सन्निपातजमपि भवति । एवं च पूर्वापरविज्ञानयोः एकविष-
यत्वे उभयोः ‘गौः’ इतिज्ञानसंज्ञाविषयत्वम् ।

नन्वेकस्य क्रमभाविविज्ञानजनकत्वम् किम्— एकेन स्वरू-
पेण, स्वरूपान्तरेण वा ? एकेनैव स्वभावेन जनयनि इति ब्रूमः ।
15 नन्वेककालीनता पूर्वापरविज्ञानयोः एकस्वभावायत्तत्वे सनि
आपद्यते ; यदेवम् एकनीलोत्पादितनयनालोकविज्ञानानाम्
एकदेशसम्बन्धित्वम् एकाकारता एकव्यक्तित्वमापद्यते एकनी-
लोत्पाद्यत्वाऽविशेषात् । अथ एवंभूतं तत् तस्य स्वरूपं यत्
चित्रकार्यकरणात्मकम् ; यद्येवं मामकेऽपि पक्षे क्रमभावयनेक-
20 कार्यकरणात्मकमेव स्वरूपं स्वहेतुसामर्थ्यनियमितस्योत्पत्तेः ।

अथवा, यथा त्वदीये पक्षे मनोज्ञानं स्वलक्षणविषयं न च प्रथ-
माक्षसन्निपातजम् अपि तु इन्द्रियज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषय-
सहकारिणा उत्पाद्यते तथा ‘गौः’ इत्यादिकमपि ज्ञानं प्रथमाक्ष-
जेन विज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा स्मरणाद्युपहि-
25 तेन चोत्पाद्यते इति निर्विषयत्वाभावः, विषयानन्तर[स्य] स्वका-
रणसामर्थ्यानुरोधेन ‘गौः’ इत्यादिज्ञानजननयोग्यस्योत्पत्तेः ;

स्मरणमपि समर्थमुत्पन्नं सत् 'गौः' इत्युत्पादयति । एवं सति यदुक्तम्— 'यः प्रागजनको बुद्धेः' इत्यादि, तत् खपरमत-मनालोच्यैव जेगीयते । न च ज्ञानाकारव्यतिरेकेण वै(वि)कल्पाकारोऽन्योऽस्ति । कल्पनाकारो हि ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितः । ततश्च 'कल्पनापोद्दं प्रत्यक्षम्' । किमुक्तं भवति ? ५ ज्ञानापोद्दं प्रत्यक्षम् । यो यत्ख्यभावोपनिवदः स निवर्त्तमानः तमादाय निवर्त्तते । ततश्च अज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं भिक्षूणां प्रसक्तम् ॥ ४ ॥

[§ ५. प्रत्यक्षलक्षणगतस्य अव्यभिचारिपदस्य निरसनम् ।]

तथा अव्यभिचारि पदमपि नोपादेयम् अपोहयज्ञानाऽ-10 संभवात् । ननु मार्त्तण्डपादसंघातोत्पादितं विज्ञानमपोहय-मस्ति । कथं तदपोहयम् ? अतध्योदकविषयत्वात् । यद्यतध्यो-दकविषयम्; कथं तदपनीयते, अतध्योदकाकारस्य स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् मधुरोदकदीघोर्दकाकारवत् ? अथ तत्र मधु-रोदकं विद्यते, स्वेन रूपेण प्रतीयमानत्वात्; तदिहाप्युदकं 15 प्रतीयते 'उदकं गृह्णामि' इति व्यवहारदर्शनात् । सत्यम्, प्रतिभाति, अतध्यं तु प्रतिभाति ।

[§ ६. प्रसङ्गायाताया अतध्यताया विकल्प्य दृष्टिम् ।]

अतध्यता का ? किं प्रतीयमानस्याभावः, अथ प्रतीय-मान एवाऽभावः ? यदि प्रतीयमानस्याभावः; सोऽत्र नाव-20 भाति, उदकाकार एवाऽवभाति । अथ प्रतीयमान एवाऽभावः; सोप्यनुपपन्न एव; नहि भावाकारे प्रतीयमाने अभावकल्पना युक्ता, अन्यथा रसाकारे प्रतीयमाने रूपाकारः परिकल्प-यितव्यः । ततश्चालूनविशीर्णं जगत् स्यात् । यदि च अभावः प्रतिभाति; कथं तदुदकज्ञानम्, मिथ्या ज्ञानं चोच्यते अभाव-25 विषयस्य स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् ?

तदेतदुदकज्ञानम् उदकं विषययति, उदकाभावम्, आत्मानम्, न किंचिद्वा ? तद्यदि उदकं विषययति ; तदा न तस्य मिथ्यात्वं मधुरोदकसंबेदनस्येव । तत्र तथ्योदकं प्रतिभाति ; किं यत् प्रतिभाति तत् तथ्योदकम्, आहो यत् तथ्यं तत् प्रतिभाति ? तद्यदि यत् प्रतिभाति तत् तथ्यम् ; इहाप्युदकं प्रतिभाति, प्राप्ता तस्यापि तथ्यता ।

अथ यत् तथ्यं तत् प्रतिभाति ; तस्य तथ्यता कथं ज्ञायते-किं प्रतीत्या, अन्यथा वा ? यदि प्रतीत्या ; इहापि प्रतीतिरूपद्यते, अस्तु तथ्यता । अथ प्रतीतिमन्तरेण तथ्यता उप-10पाद्यते ; तदा सुस्थितानि वस्तुनि ! सर्ववादसिद्धिः स्यात् । अथ प्रतीयते-यदि नाम वाध्यते ; ' प्रतीयते वाध्यते च ' इति चित्रम् । प्रतीयमानत्वं च जनकत्वा-४५कारार्पकत्वेन व्याप्तम्, यच्च न जनयति नाकारमर्पयति य(न)ज्ञावभाति, यथा रूपज्ञाने रसः । प्रतीयते च अत्र उदकम्, जनकत्वा-४५कारार्पक-15त्वोपपत्तिः, तदुपपत्तौ च न वाधोपपत्तिः, जनकत्वा-४५कारार्पकत्वस्य सत्त्वनिबन्धनत्वात् ।

अथ अभावं विषययति ; न तर्हि उदकज्ञानरूपता अभावगृहीतरूपत्वात् । नापि तस्य मिथ्यात्वम्, अभाव विषयत्वस्योपपत्तेः । न च सौगतमते अभावे कदिच्चद् विषयार्थ-20उपपद्यते जनकत्वा-४५कारार्पकत्वव्यनिरेकात् । उदकाकारो हि प्रतीत्युत्कलितः, तदभावश्च अप्रातीतिक इहोपपाद्यते मुग्धबौद्धैः ।

अथ आत्मविषयम् ; तथापि व्यभिचारिता नोपपद्यते स्वांशस्याऽवच्चनात्, नहि ज्ञानम् आत्मानं विसंबद्धति । नापि 25तद् उदकज्ञानत्वेन व्यपदेश्यं रागादिसंबेदनवत् । नहि नीलाभं संबेदनं रसविज्ञानात्मकत्वेन व्यपदिद्यमानं दृष्टम् ।

अथ निर्विषयम्; न तर्हि तदुदकज्ञानम्, उदकज्ञानतया तु प्रतिभाति, तेन जानीमो न निर्विषयम् । यदि च निर्विषयम्; कथं तन्मिथ्याज्ञानम्? ज्ञानमात्रानुरोधेन न मिथ्याज्ञानं नापि सम्यग्ज्ञानम् । न च भवतां पक्षे ज्ञानं निरालम्बनमस्ति खांशपर्यवसितत्वात् ।

5

[§ ७. व्यभिचारित्वस्य विकल्प खण्डनम् ।]

विज्ञानस्य व्यभिचारिता किम् - खसत्तामात्रानुरोधेन, आहो परसत्तानुरोधेन? तद्यदि खसत्तानुरोधेन; तदा सर्वविज्ञानानां व्यभिचारिता प्राप्नोति, ज्ञानरूपतायाः सर्वत्र भावात्, न किंचिद्विज्ञानमव्यभिचारि स्यात् ।

10

अथ परसत्तानुरोधेन व्यभिचारिता उच्यते किम्-अनुपकारकपरसत्तानुरोधेन, आहो उपकारकपरसत्तानुरोधेन? तद्यदि अनुपकारकपरसत्तानुरोधेन व्यभिचारिता; तदा सर्वसंवित्तीनां व्यभिचारिता प्राप्नोति, अनुपकारकपरसत्ताऽविशेषात् । अथ उपकारकपरसत्तानुरोधेन व्यभिचारि अभि-15 धीयते किं- करणभूतपरोपकारकपरसत्तानुरोधेन, आहो कर्मतापन्नोपकारकपरसत्तानुरोधेन? तद्यदि करणभूतपरोपकारकसत्तानुवेधेन; तदा सर्वासां संवित्तीनां मिथ्यात्वमापद्यते करणभूतपरोपकारकसत्ताऽविशेषात् ।

अथ कर्मकारकोपकारकपरसत्तानुवेधेन मिथ्यात्वम्; तद-20 युक्तम्; न तस्य मिथ्यात्वं सत्योदकज्ञानस्येव कर्मकारकेण उपक्रियमाणत्वात् ।

[§ ८. ज्ञानगतस्य सम्यकत्वस्यापि विकल्प विवलनम् ।]

तथा सम्यग्ज्ञानत्वमपि कथम्? किं ज्ञानसत्तामात्रानुरोधेन, आहो परसत्तानुरोधेन? तद्यदि ज्ञानसत्तामात्रानुरोधेन स-25 स्यकत्वम्; तदा सर्वसंवित्तीनां सम्यकत्वं प्राप्नोति ज्ञानाकारस्योपपत्तेः ।

अथ परसत्तानुरोधेन सम्यक्त्वम्; तदा किमनुपकारक-परसत्तानुरोधेन, किंवा उपकारकपरसत्तानुरोधेन? तद्यदि अनुपकारकपरसत्तानुरोधेन सम्यक्त्वम्; तदा सर्वामां संवित्तीनां सम्यक्त्वमापद्यते, अनुपकारकपरसत्ताऽविशेषात् । अथ ५५उपकारकपरसत्तानुरोधेन किम् - करणभूतपरोपकारकपर-सत्तानुरोधेन, आहो कर्मतापन्नोपकारकसत्तानुरोधेन? तद्यदि करणभूतपरोपकारकसत्तानुरोधेन, तदा सर्वामां संवित्तीनां सम्यक्त्वमापद्यते, करणभूतपरोपकारकसत्ताऽविशेषात् । अथ कर्मतापन्नपरसत्तानुरोधेन सम्यक्त्वमभिधीयते; तदा रागादि-१०संवेदनस्य सम्यक्त्वं न प्राप्नोति अतीनानागतार्थविषयत्वे योगिज्ञानस्य च ।

यत् तत् व्यभिचारि ज्ञानम् तत्किम् - व्यभिचारिभूतेन उपादानज्ञानेन जन्यते, आहो अव्यभिचारिभूतेनोपादान-ज्ञानेन जन्यते? तद्यदि व्यभिचारिभूतेन उपादानज्ञानेन १५जन्यते; तदपि व्यभिचारिभूतेन - प्राप्ता व्यभिचारिपरंपरा । संग्राहयमव्यभिचारि न लभ्यते ।

अथ अव्यभिचारिभूतेनोपादानज्ञानेन जन्यते; तदृ उपा-दानकारणमनुकुर्वद्वा उपजायते, अननुकुर्वद्वा? तद्यदि उपा-दानकारणानुकारेणोत्पाद्यते; तदा किमाप्नोति? अव्यभि-२०चारि खरूपानुकारेण उत्पाद्यते। कथम्? अव्यभिचारस्य ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितेः। न च एकदेशानुकारित्वमस्ति उपादानकारणस्य निरवयवत्वात्। एवं सर्वं विज्ञानमव्यभि-चारि प्रसक्तम् - अपोहयज्ञानानुपपत्तिः। न च व्यभिचाराऽव्यभिचारौ ज्ञानाद् व्यतिरिक्तौ स्तः। यथा रसाकारो रूपाकारो २५वा ज्ञानाकाराद् भिन्नः न तथा व्यभिचाराऽव्यभिचारौ ज्ञानाद् व्यतिरिक्तौ। ततश्च व्यभिचाराकारोऽत्र निराक्रियते। किमुक्तं

भवति ? ज्ञानाकारोऽत्र निराक्रियते । ततश्च अज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं प्रसक्तं सौगतानाम् ।

अपि च यथा रूपेण उपादानभूतेन जन्यते रूपम् तथा ज्ञानमपि उपादानभूतेनैव जन्यते । य एव तस्य रूपोपत्पादने आत्मा स एव तस्य ज्ञानोत्पादनेऽपि । नहि तस्य ज्ञानोत्पा- 5 दने आत्मान्यत्वम् ।

अथ निमित्तभूतेन ज्ञानसुत्पादयते, उपादानभूतेन रूपमिति चेत्; तत्कथमेकस्य अनेकाकारयोगितोपपद्यते ? न च संज्ञान्यत्वे मेयान्यत्वसुपपद्यते, रूपबद् विज्ञानस्यापि रूपरूपता प्राप्नोति । तत्प्राप्तौ च न परलोकी आत्मा, तदभावान् पर-10 लोकः । इदमेवं चेतसि समारोप्याह भगवान् वृहस्पतिः- “ परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः । ”

अथ रूपोपादानजन्यत्वेषि ज्ञानरूपतैव; रूपस्यापि ज्ञान-रूपता प्राप्ता रूपोपादानजन्यत्वात् ज्ञानरूपबद् । अथ ज्ञानं ज्ञानेन उपादानभूतेन जन्यते; रूपमपि तेनैव जन्यते, नहि 15 तस्य रूपोपादाने आत्माऽन्यत्वम् । एवं च-

“ तदतद्रूपिणोभावाः तदतद्रूपहेतुजाः ।

तद्रूपादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥ ”

अथ रूपोपादानजन्यत्वे विज्ञानस्य न रूपात्मता तथा ज्ञानोत्पादन(ज्ञानोपादान)जन्यत्वेऽपि विज्ञानस्य न ज्ञान-20 रूपता, ततश्च नैरात्म्यप्रसङ्गः । अथ ज्ञानोपादानजन्यत्वे ज्ञानाकारपरिकल्पना तथा रूपोपादानजन्यत्वे रूपाकारता, आलोकोपादानजन्यत्वेन आलोकाकारता प्राप्नोति; ततश्च आकारकदम्बात्मकं ज्ञानं प्रसक्तम् । अनिष्टं चैतत्, अद्यरूप-त्वेनाऽभ्युपगमात् । यत् तद्रूपोत्पाद्यं विज्ञानं तत्किम् - एक-25

देशेन रूपोत्पाद्यत्वेन स्थितम्, सर्वात्मना वा उत्पाद्यत्वेन पर्यवसितम् ? तद्यदि एकदेशेन स्थितम्; नदयुक्तम्; अन्व-एहस्य एकदेशाविरहात् । अथ सर्वात्मना रूपोत्पाद्यत्वेन पर्यव-सितम्; तदा विज्ञानोत्पाद्य न प्राप्नोति यथा एककारक-५समूहोत्पाद्यत्वेन पर्यवसितस्य कारकसंघानस्य संघानान्तरो-त्पाद्यत्वं न दृष्टम्, ततश्च विज्ञानसंघानानुपपत्तिः ।

तथा रूपमपि ज्ञानम् एकदेशेन कुर्यात्, सर्वात्मना करण-पर्यवसितं वा ? तद्यदि एकदेशेन करोति; नदयुक्तम्; अन्व-एहस्य एकदेशाऽयोगात् । अथ सर्वात्मना करोति; तदा रूपं 10सर्वात्मना विज्ञानकरणे पर्यवसितं न रूपान्तरकरणे प्रवर्त्तते, यथा एककारकसामग्री एककार्योत्पादनपर्यवसिता कार्यान्तर-सवित्री न भवति, तथा रूपमपि रूपान्तरोत्पादकं न भवति, ततश्च रूपान्तरस्य आकस्मिकत्वम् कथं तदा(०कत्वम्, तदाऽऽकस्मिकत्वे कार्यानुमानं विलुप्यते सांगनानाम् ।

15 अथ अनेककार्योत्पादकत्वेन पर्यवसितं रूपस्वरूपम्; तदा घट-संख्या-सामान्यादेवपि अनेकाधिकरणाभिनात्मकं रूपम्, वृत्तिविकल्पदोषानुपपत्तिः ।

[§ ९. जातिं प्रतिवदितुं वौद्वैदेवतानां दूषणानामेकेकशो निरामः ।]

इतोऽपि वृत्तिविकल्पदोषानुपपत्तिः – वृत्तिविकल्पदोषेण 20वृत्तेरेव निराकरणं कृतम्, न घट-संख्या-सामान्यादेः, न तोऽन्यत्वात् । नहि अन्यस्याऽभावे अन्यस्याभावोऽस्ति असम्बन्धात् । नहि अनुदकः कमण्डलुः इत्युक्ते कमण्डलोरभावः प्रतीयते, कपालानां तदुदकस्य वा, अपि तु कमण्डलुना साकम् उदकस्य विश्लेषमात्रं प्रतीयते ।

25 ननु नैयायिकैः वृत्तिमद् घट-सामान्यमभ्युपेयते, न दभावे कथं तस्य संस्थितिः ? यद्येवं रूपरसविज्ञानानामपि वृत्तिरभ्यु-

पेयते नैयायिकैः, तदभावेऽपि सङ्गावोऽभ्युपगम्यते तेषां भवद्ग्रिः । अथ तानि प्रतिभान्ति वृत्त्यभावेऽपि, तेन तेषामभ्युपगमः क्रियते; यद्येवं घट-संख्या-सामान्यादेवपि स्वरूपं प्रतिभाति अभिज्ञानुगतात्मतया । न चानुभूयमानस्य निहृतो युक्तः सर्वापलापप्रसङ्गात् । अनुपलब्धौ वा सैव समर्था, अलं वृत्तिं विकल्पदोषेण । यद्युपलभ्यते; तदा वृत्तिविकल्पदोषो न वक्तव्यः । अथ नोपलभ्यते; तथापि न वक्तव्यः ।

[§ १०. देशभेदेनाऽग्रहणात् इत्यादेः समालोच्य प्रतिविधानम् ।]

यदप्युक्तम्— “देशभेदेनाऽग्रहणात् घट-सामान्यानुपपत्तिः” ; तदप्युक्तम्; न देशभेदेन वस्तुनां भेदोऽपितु¹⁰ आकारभेदेन, अभिज्ञानुगतात्मतया तयोः स्वरूपमनुभूयते । न देशभेदाग्रहणेन स्वावयवाधिकरणेन सह तयोस्तादात्म्यं सिद्धत्वति असत्त्वं वा । यद्याकारभेदेन ग्रहणम्; तदा देशभेदेनाग्रहणस्य अप्रयोजकत्वम्, आकारभेदग्रहणेन स्वरूपान्यत्वस्य प्रबोधितत्वात् । अथ आकारान्यत्वेन नावबोधोऽस्ति; स¹⁵ एवास्तु, असद्वयवहारसमर्थत्वात्, किं देशभेदाग्रहणेन ? स्वहेतोरेव नियतदेशाकालनियमितस्योत्पत्तेन देशान्तरादौ ग्रहणम्, अन्यथा रूपादेरसत्त्वं स्यात् इतरदेशालग्नस्याऽग्रहणात् ।

[§ ११. नास्ति घट-सामान्यम्, तदग्रहेऽग्रहात् इत्यस्य विमेखनम् ।]

यदप्युक्तम्— “नास्ति घट-सामान्यम्, तदग्रहेऽग्रहात्”²⁰ किमनेन क्रियते ? किम् अवयवाधिकरणाऽव्यतिरेकप्रतिपादनम्, आहो असत्त्वप्रतिपादनम् ? तथादि अव्यतिरेकप्रतिपादनं क्रियते; कस्यात्र पक्षीकरणम् ? किं घटसामान्यस्य, आहो तदवयवाधिकरणस्य ?

तथादि घटसामान्यस्य पक्षीकरणम् तत्त्विम्— अवगतस्य,²⁵ अनवगतस्य वा ? तथादि अनवगतस्य; तदयुक्तम्; नहयनव-

¹ अप्रयोजनकत्वम्— परिवर्त्तनम् ।

गते धर्मिणि हेतोरुत्थानमस्ति । न चाश्रयवैकल्यं (ये) गम-
कत्वम् । अथ अवगतस्य ; तदा तेनैव भिन्नाकारावगमेन अव्य-
तिरेकप्रत्यायकसाधनं बाध्यते ।

अथ तदव्यवाधिकरणस्य पक्षीकरणम् ; तत्रापि किम् -
५स्वस्मात् खस्पाद् अव्यतिरेकः साध्यते , [आहो परस्मात्]
इति ? [यदि खस्मात् खस्पादव्यनिरेकः साध्यते ;] सिद्ध-
साध्यतया सम्बोधयितव्याः । अथ परस्मादव्यनिरेकः साध्यते ;
स परात्मा प्रतिपन्नः , अप्रतिपन्नो वा ? यदि प्रतिपन्नः ; स
किम् - भिन्नाकारतया अवगतः , अभिन्नाकारतया वा ? तद्यदि
१०भिन्नाकारतयोपलब्धः ; तदाऽनेनैव भिन्नाकारावगमेन अभेद-
प्रत्यायकं साधनं बाध्यते । अथ अभिन्नाकारतयाऽवगतः ; न
तर्हि परात्मा , इदानीं खस्मात् खस्पादव्यतिरेकः साध्यत
इति सिद्धसाध्यतया संबोधयितव्याः । अथ अनवगतः ; न
तर्हि एकत्वं रथतुरगविषाणयोरिव ।

१५ अथ अभावः साध्यः ; तत्रापि कस्य पक्षीकरणम् - किं
घटसामान्यस्य , आहो तदव्यवाधिकरणस्य ? तद्यदि घट-
सामान्यस्य पक्षीकरणम् ; तत्किम् - अवगतस्य , अनवगतस्य
वा ? यद्यवगतस्य ; तदा तेनैव सद्गावावगमेन अभावहेतो-
र्बाध्यमानत्वात् अगमकत्वम् । अथ नावगतम् ; कथं तस्य
२०पक्षीकरणम् खयमनवगतस्य पक्षीकरणायोगात् ?

अथ अव्यवाधिकरणस्य पक्षीकरणम् , घटसामान्यं
नास्तीति प्रतिज्ञा ; तदग्रहेऽग्रहात् इत्यस्य हेतोः तदभावेन
सह सम्बन्धो नास्ति । तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धाभावे सति
कथं गमकत्वम् ?

२५ तदग्रहेऽग्रहादित्यस्य कोऽर्थः ? किम् - अव्यवाधिकरणग्र-
हणमेव घटसामान्यस्य ग्रहणम् , आहो अव्यवाधिकरणग्रहणा-

१. कोष्ठकगतः पाठः तादपेत्रे नास्ति । अर्थानुसन्धानबलात् अस्माभित्र प्रक्षिप्तः ।

नन्तरं घट-सामान्यस्य ग्रहणम्, किं च घट-सामान्यस्याग्रहणमेव विवक्षितम्? तच्चदि अवयवाधिकरणग्रहणमेव घट-सामान्यस्य ग्रहणं विवक्षितम्; तदा नानेनाव्यतिरेकः अन्यतरासत्त्वं वा प्रतिपाद्यते, यथा नीलतद्वियोः एकोपलम्भेऽपि नान्यतराभावः, अव्यतिरेको वा, तथा नीललोहितयोः ५ एकोपलम्भेऽपि नान्यतराभावः, अव्यतिरेको वा ।

अथ अवयवाधिकरणग्रहणानन्तरं घट-सामान्यग्रहणं विवक्षितम्; तदा नानेनाव्यतिरेकः साध्यते अन्यतरासत्त्वं वा, यथा रूपग्रहणानन्तरं रससंवेदनं न तयोरेकतां गमयति अन्यतरासत्त्वं वा । 10

अय अग्रहणमेव विवक्षितं घट-सामान्यस्य; तदा 'तदग्रहेऽग्रहात्' इत्येतन्न वक्तव्यम्, 'अग्रहात्' इत्येतावदस्तु । नहि अन्यस्याऽग्रहे तदनुपलम्भसिद्धिः, तत्स्वभावविनिवृत्तिनिवन्धनत्वात् तदनुपलम्भस्य ।

न चायं व्यतिरेकार्थो लभ्यते, 'तदग्रहेऽग्रहात्' इत्यस्य 15 हेतोः घटसामान्यस्याग्रहणमेव, अपि तु अवयवाधिकरणग्रहणानन्तरं घट-सामान्यस्य ग्रहणं लभ्यते ततश्च विपरीतसाधनादृ विस्तृदो भवति ।

[§ १२. एकपिण्डग्रहणकाले उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येत्यादेः समीक्ष्य प्रतिवचनम् ।]

यद्यप्यभ्यधायि - "एकपिण्डग्रहणकाले उपलब्धिलक्षण-20 प्राप्तस्य अनुपलब्धेनास्ति सामान्यम् ।" क एवमाह- नोपलब्धं सामान्यम् । अपि तु उपलब्धमेव । कर्थं ज्ञायते? द्वितीयादिपिण्डदर्शने सति पूर्वे पिण्डे स्मृतिदर्शनात् 'अनेन सदृशोऽसौ' एवमनुस्मरति । अथवा एकपिण्डग्रहणकाले तदृ उपलब्धिलक्षणप्राप्तं न भवति तेन नोपलभ्यते । उपलब्धिलक्षणप्राप्ति-25 रिह अनेकसहकारिपिण्डोपनिपातः । यदि चोपलब्धिलक्षण

प्राप्तम्, कथं नोपलभ्यते ? अथ नोपलभ्यते ; न तर्हि उपलब्धिलक्षणप्राप्तम् । उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरिह प्रत्ययान्तरसाकल्य-
(ल्यं) स्वभावविशेषस्स(श्च) । एतचेद् विद्यते ; कथमनुपलब्धिः ? एवंभूतस्याप्यनुपलभ्यमेव परिकल्प्यमाने सर्ववस्तुनामनुपलभ्य-
प्रसङ्गः । उपलब्धौ वा अन्यत् कारणमन्वेष्टव्यम् । अथ प्रत्य-
यान्तरसाकल्यमात्रं विवक्षितम्, न तत्स्वभावविशेषः ; यद्य-
वम् अदृश्यस्यैव अनुपलब्धिः न दृश्यानुपलब्धिरस्ति । यदि
च अन्यकारकसाकल्यम् उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरभिधीयते ; त-
दापि उपलब्ध्या भवितव्यम् नानुपलब्ध्या । इतरकारक-
10साकल्यं हि उपलभ्यजननसामर्थ्यम् । तचेद् विद्यते ; कथमनु-
पलब्धिः ? तस्मादनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैव अनुपलब्धेः(विधिः),
नोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य ।

[§ १३. क्षीरोदकविवेकेनाग्रहणात्रास्ति सामान्यमित्युक्तेखण्डनम् ।]

यदप्युवाच- “क्षीरोदकवद् विवेकेनाऽग्रहणात् नास्ति
15सामान्यम् ;” तदप्ययुक्तम् ; विवेको हि आकारान्यत्वं व्यक्ती-
नामननुगमरूपता, सामान्यं तु अनुगताकारम्, अनयोः सारू-
प्यम् । तैः सह सारूप्यमस्य इति विविक्ताकारावगमदर्श-
नात् तथा, क्षीरोदकयोरपि विविक्तमेव ग्रहणम् । तत्र क्षीरोद-
कयोः एकभाजननिक्षेपे सति किम् – केवलं क्षीरं प्रतिभाति,
20आहो उदकम्, उभयं वा ? तथदि क्षीरमेव प्रतिभाति ; कथं
तद् उदकाकारात् विविक्तं भवति ?

अथ उदकं केवलं प्रतिभाति ; तदपि कथं क्षीरात् विविक्तं
भवति ?

अथ उभयं प्रतिभाति ; तदा उभयोरितरेतराकारविवि-
25क्तयोर्ग्रहणं तादात्म्यव्यातिरेकात् ।

[§ १४. एकत्र दृष्टो भेदो हि-इत्यादेः कारिकायाः प्रतिवद्नम् ।]

यदप्यन्युक्तम्-

“ एकत्र दृष्टो भेदो हि च चिन्नान्यत्र दृश्यते ।

न तस्माद् भिन्नमस्त्यन्यत् सामान्यं बुद्ध्यभेदतः ॥

[प्रमाणवा. ३.१२६] 5

इत्येतदन्युक्तम् । एकत्र दृष्टे(ष्ट)स्य भेदस्य अन्यत्र दर्शन-
मस्त्येव, यथा घटवल्लादेः एकावयवोपरिदृष्टस्य अवयवान्तर-
लग्नस्य उपलभ्नात्, तथा सामान्यमपि भिन्नमस्ति, अनुगता-
कारस्य बुद्धिभेदेनाध्यवसीयमानत्वात् ।

[§ १५. नित्यस्य क्रमेतराभ्यामित्यादेः प्रतिसमाचानम् ।] 10

यदप्यन्युक्तम् - “ नित्यस्य क्रमेतराभ्यामर्थक्रियाकरण-
सामर्थ्यं नास्तीत्यसत् सामान्यम् ”; तदेतदयुक्तम्; उभय-
थाप्यर्थक्रियासम्पादनमुपपद्यते युगपत्, क्रमेण च । ननु क्रम-
कर्तृत्वमभिन्नस्य नोपपद्यते, कार्यस्यैककालीनता प्राप्नोति;
एतचाऽसमीचीनम्; यथा भवतां पक्षे एकं नीलखल-15
क्षणम् अनेकाकारकार्यं नियतदेशसम्बन्धिं जनयति नयना-
लोकमनस्कारादिरूपम्, न च कार्याणाम् एकाकारता एकदेश-
सम्बन्धिता वा विद्यते एकख्यभावसमुद्भवत्वेऽपि, तथा इहापि
एवंभूतं तत्सामान्यं यत् क्रमेतराभ्यां कार्योत्पादात्मकम् ।

ननु यदि क्रमेण कार्यं करोति तदा तदेव जनकम्, तदेव 20
चाऽजनकम्; सत्यम्, तदेव जनेकं तदेव चाऽजनकम् । ननु
जनकाऽजनकयोर्भेदप्रसङ्गः; न प्रसङ्गोस्ति, यथा त्वदीये
पक्षे एकं नीलखलक्षणं खकार्यापेक्षया जनकम्, खकारणात्मा-
पेक्षया तु अजनकम्, न तस्य खरूपभेदोऽस्ति ।

अथ खकारणमात्मानं च जनयति; तदयुक्तम्; तदृ आ-25
त्मानं कुर्वद् उत्पन्नं वा कुर्यात्, अनुत्पन्नं वा ? तथादि उत्पन्नं

करोति; तदयुक्तम्; कृतस्य करणायोगात् । अथाऽनुत्पन्नं करोति; असतः कः कारकार्थः? तथा, स्वकारणमपि न जनयति हतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अतः तदेव कारकं तदेव च अकारकमिति, तथा सामान्यमपि जनकमजनकं च ।

5 न चार्थक्रियाकर्तृत्वाभावेऽसत्त्वं सिद्धयति, यथा वह्नेः अयोगोलकाङ्गारावस्थायां धूमोत्पादकत्वाभावेऽपि न निवर्त्तते वह्निरूपता, स्वहेतोरेव तथाभूतस्योत्पत्तेवह्निस्वभावस्य धूमजनकात्मकस्य च, तथा अन्यदपि कार्यं स्वहेतुनोत्पादितं यत् वस्तुस्वभावं कार्याऽजनकात्मकं च, तथा सामान्य-10मपि वस्तुभूतं न च कार्यसुत्पादयति ।

ननु यदि कार्यं नोत्पादयति, तदस्तीति कथं वेत्सि? तदुपलब्ध्या । ननु तदनुत्पाद्या कथं तदुहीनिर्भवति? स्वहेतुसामर्थ्यनियमितायाः तदुहीत्यात्मतयोत्पत्तेः । नच तदुत्पाद्यत्वेन तदुहीतित्वम्; चक्षुरादेरपि संवेदत्वप्रसङ्गात् । 15 न च विषयाकारयोगित्वेन तदुहीतित्व(त्वं) विज्ञानात्मना व्यतिरेकेण विषयाकारसमावेशायोगात् । योऽसौ आकारो विषयार्पितः स किं ज्ञानाकाराद् भिन्नः, अभिन्नो वा? यदि भिन्नः; स तात्त्विकः, अतात्त्विको वा? यदि तात्त्विकः; तद्वितीयम्? किं स्वसंवेदत्वेन, आहो जनकत्वाकारार्पक-20त्वेन? तद्यदि स्वसंवेदत्वेन; तदयुक्तम्; अज्ञानात्मतया स्वसंवेदत्वायोगात् । अथ जनकत्वा-कारार्पकत्वेन; तदा प्राप्ता आकारपरम्परा । अतात्त्विकः; तद्वितीयपद्यते; स्वसंवेदत्व-जनकत्वव्यतिरेकात् ।

अथ अव्यतिरिक्तः; स तात्त्विकः, अतात्त्विको वा? 25यदि तात्त्विकः; स जडात्मा, तद्विपरीतो वा? यदि जडात्मा; न तर्हि चिता सह तादात्म्यम्- चिदचितोः तादात्म्यानु-

पपत्तिः । अथ तदिपरीतः; तदा ज्ञानमात्रता स्यात् । ज्ञान-रूपता च सर्वज्ञानावधारणा(०ज्ञानसाधारणा)-प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः । अथ अतात्त्विकः; तदा ज्ञानस्यापि अतात्त्विकत्वं प्राप्नोति । यदि च विज्ञानतादात्म्येन आकारोत्पत्तिर्भवति; विज्ञानं सर्वकारकनिष्पाद्येन साधारणम्-प्रतिकर्म-५व्यवस्थानुपपत्तिः । एवं च सति यदुक्तम्-

“ अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपताम् ।

तस्मादर्थाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥ ”

तन्मुग्धविलसितं सौगतानाम् ।

तदेवं वृत्तिविकल्पादिदृष्टिं सामान्यादौ न संभवति ।१०यथा एकं रूपम् अनेककार्योत्पादकत्वेन साधारणम्, तथा एकं सामान्यम् अनेकाधारसाधारणम् ।

अथ एकरूपं नानेकं कार्यं जनयति अपि तु एकमेव; तत्रापि किं रूपमेव केवलमुत्पादयति, उत ज्ञानमेव? तद्यदि रूपमेव केवलमुत्पादयति; तदा रूपस्याऽप्यहणं प्राप्नोति विज्ञा-१५नाऽजननात् ।

अथ ज्ञानमेव केवलमुत्पादयति तथापि मानसं प्रत्यक्षं न प्राप्नोति । स्वैविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन यज्ञ-न्यते तत् मानसं प्रत्यक्षम् । न च स्वैविषयानन्तरभावी विषयोऽस्ति रूपान्तराजनकात् । तस्मादेकमेव रूपं विज्ञान-नीला-२०दिकार्थसाधारणं प्रतिपत्तव्यम् ।

चक्षुरूपालोकादीनि कारणानि विज्ञानमुत्पादयन्ति, तानि किम्- एकस्वभावयुक्तानि, आहो नियतस्वभावयुक्तानि? तद्यदि एकस्वभावतया उत्पादयति(न्ति); तदा कारकैकत्वं प्राप्नोति अभिन्नस्वभावयोगित्वात् । अथ नियतस्वभावयुक्तानि२५

ज्ञानरूपं कार्यं जनयन्ति; तदा विज्ञानस्य अभेदरूपमा निवर्त्तते नियतस्वभावकारकजन्यत्वाद् रूपशब्दादिवत् ।

अथ विविधादपि कारणाद् अग्निः इनस्त्वपं कार्यं भवति; एवं च कार्यभेदात् भिन्नकारणानुमानं निवर्त्तते - एकस्वभावादपि विज्ञानाद् अनेकं नयनालोकादिकार्यं सुत्पद्यते, अनेकस्मादपि एकं भवति । एवं च सति नियनकार्यदर्शीने नियतकारणानुमानं निवर्त्तते ।

अथ एकस्मादेव कारणादेकं कार्यं भवति न चूनां संकलितानाम् एकफलोत्पादकत्वम् । ततश्च नियतकार्यदर्शने नियतकारणानुमानं केन निवार्यते? तदेतदसमीचीनम्; यद्येकं कारणम् एकं कार्यं जनयति तदाऽभ्युपगमविरोधः - “ चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता भवन्ति, चोधादोधरूपता विषयाकारता ”

इत्यादि ।

एकमेव जनयति किम् - समावजातीयत्वेन, आहो 15 तदाकारत्वेन, किं वा पूर्वापरकालभावित्वेन? तद्यादि समानजातीयत्वेन जनकत्वम्; तदा समानकालीनं पश्चादुत्पन्नमपि जनयेत् । अथ तदाकारानुकारित्वेन जनकम्; तद्राप्येतदेव दृष्ट्यनम् । अथ पूर्वापरकालभावित्वेन जनकम्; न तर्हीदं वक्तव्यम् ‘एकमेव जनकम्’, चक्षुरूपालोकमनस्काराणां पूर्व-20कालभावित्वाऽविशेषात् । एवं च अनेकोपादानोत्पाद्यत्वेन आकारकदम्बकखरूपं विज्ञानं प्रसक्तम् । रूपाद्याकारपरिहारे वा विज्ञानाकारस्याप्यनुपपत्तिः । तदनुपपत्तौ नैरात्म्यप्रसङ्गः ।

किंच, ज्ञानं कार्यैकस्वभावम्, कारणैकस्वभावम्, उभयस्वभावं वा? तद्यादि कारणैकस्वभावम्; तदा कार्यरूपता न 25 संभवति, तदभावे न वस्तुत्वम्, संस्कृतानां वस्तुत्वाभ्युपगमात् । नापि कारणरूपता उपपद्यते; अनाधीयमानाऽतिशय-

त्वेन जनकत्वाऽयोगात् । अथ कार्यकर्त्तव्यभावम्; तथापि न सदात्मकम्, अर्थक्रियाऽकरणे वस्तुत्वविरहात् । अथ उभयात्मकम्; एकमनेकात्मकं भवति? केन त्वं विप्रलभ्नितः? नहि एकस्य अनेकनामकरणे नानातोपपद्यते । न चानेकनामका(क)रणमुपपद्यते, निमित्तस्याविचित्रत्वात् । एवं विज्ञानस्याऽसंभवे सति 5 सन्तानानुपपत्तिः, अभ्रान्तञ्चान्तर्दैतत्वाऽनुपपत्तिश्च ।

[§ १६. प्रसङ्गात् वौद्धाभिमतस्य सन्तानस्य असिद्धत्वप्रदर्शनम् ।]

इतोऽपि सन्तानस्याऽसिद्धिः, विज्ञानस्य एकत्वात् । तदेकत्वं च आकारान्तरस्यानुपपत्तेः, उपपत्तौ च ज्ञानाकारविरहप्रसङ्गः । तत्प्रसक्तौ च सन्तानाऽनुपपत्तिः । 10

इतोऽपि विज्ञानसन्तानानुपपत्तिः— विज्ञानम् असद्भर्मात् सदात्मतया निवर्तते, स्वरूपान्तरानुकर्थं व्यावर्तते? किं सदात्मतया, आहो आकारान्तरेण? तद्यदि सदात्मतया व्यावर्तते; तदा रूपादेः असंदाकारता प्राप्नोति, वाजिविषाणयोरिव । अथ आकारान्तरेण निवर्तते; तदा ज्ञानस्य असत्त्व-15 भावता प्राप्नोति, तुरगविषाणवदिति ।

अथ विज्ञानाकारतया निवर्तते रूपादिभ्यो विज्ञानम्; सा विज्ञानाकारता सत्त्वभावा, असत्त्वभावा [वा]? तद्यदि सत्त्वभावा; तदा ज्ञानाकारतया निवर्तत इति किमुक्तं भवति? सदात्मतया निवर्तते, विज्ञान सदाकारयोरव्यतिरेकात् । ततश्च रूपादेरसदाकारता प्राप्नोति तुरगविषाणवदिति पूर्वोदितमेव दृष्टिमापद्यते । अथ असत्त्वभावा; तदा खरविषाणवद् विज्ञानरूपतां परित्यजति, त्वागे विज्ञानसन्तानानुपपत्तिः, तदनुपपत्तौ चैत्यवन्दनादिक्रियाऽनर्थक्यम् ।

इतोऽपि विज्ञानसन्तानानुपपत्तिः, तदुत्पादकविज्ञानस्य 25 पूर्वोपरसहोत्पन्नविज्ञानं प्रति स्वरूपाविशेषात्— यदेव पूर्वसहोत्पन्नविज्ञानापेक्षया स्वरूपं तदेव अपरविज्ञानापेक्षयापि

स्वरूपं विज्ञानस्य निरवय[व]त्वेन, ततश्च यथा पूर्वसहोत्पन्न-
विज्ञानस्य हेतुर्न भवति, एवम् अपरविज्ञानस्यापि हेतुर्न
भवति- तत्स्वरूपव्यतिरिक्तव्यापारातिशयस्यानुपलब्धेः ।

अथ पूर्वकालभाव एवातिशयः, तेन तस्य हेतुत्वमुप-
5पाचते; यद्येवं यथा देवदत्तज्ञानपूर्वकालभाविदेवदत्तज्ञानकारणं
तथा सर्वपुरुषज्ञानानां देवदत्तज्ञानकालोत्पन्नानां देवदत्तज्ञानं
प्रति हेतुत्वं प्रसक्तम्; तत्प्रसक्तौ अनेकद्वीपदेशान्तरितपुरुषा-
नुस्य(नुभू)तार्थानुस्मरणं स्यात् । तथा, स्वजनभुजङ्गमादौऽ-
(मादावन)नुभूतेष्यवैऽनुस्मरणं स्यात् । तथा, तथागतावदात-
10ज्ञानजन्यत्वे देवदत्तज्ञानानामवदातता स्यात् । ततश्च सर्वे
सर्वज्ञाः स्युः । अथ नैव अवदातता देवदत्तादिज्ञानानाम्,
तथागतावदातज्ञानोपादानजन्यत्वेऽपि देवदत्तादिज्ञानेनापि
जनितत्वात्; तज्ञन्यत्वेनैव तथागतज्ञानस्याष्यवदातरूपता न
प्राप्नोति । ततश्चासावपि अवीतिरागः स्यादसर्वज्ञश्च ।

15 इतश्च सन्तानानुपपत्तिः, विज्ञानयोः सहोत्पादे हेतुफल-
भावानुपपत्तेः । यदैव कारणज्ञानं विनश्यति तदैव कार्यज्ञानं
जायत इति वः सिद्धान्तः । कारणज्ञानस्य च विनाशः तदुत्पद-
एव । ततश्च कारणज्ञानविनाशकाले कार्यज्ञानं भवति । कि-
मुक्तं भवति? कारणज्ञानोत्पादकाल एव भवति । ततश्च
20सहोत्पन्नयोः हेतुफलभावानुपपत्तिः एककालोद्भवतयोः गोवि-
षाणयोरिव । कारणज्ञानस्य चानुपप(नुत्प)न्नस्योत्पत्तिवद् अनु-
त्पन्नस्य विनाशाग्रसङ्गः । ततश्च क्षणमपि नोपलभ्येत, उपलब्धौ
वा सततोपलभ्यसङ्गः, तदात्मभूतविनाशस्य उपलभ्य-
विद्याताकर्तृत्वात् । विद्यातकर्तृत्वे वा एकक्षणोपलभ्यस्यापि
25अनुपपत्तिग्रसङ्गः । अथ एकक्षणोपलभ्यस्वभावकं संजातं तेन
[न] सततोपलब्धिः अनुपलब्धिर्वी; यद्येवं द्वादशाष्टक्षणोप-

लभ्यस्वभावकं संजातं किञ्च कल्प्यते ? किंच, उत्पादविनाशयोरभेदे सति कार्यकारणयोः समं विनाशः स्यात् ।

यदप्यन्यदुक्तम् । “ मातुरुदरनिःक्रम(निष्क्रम)णानन्तरं यदाच्यं ज्ञानं तज्ज्ञानान्तरपूर्वकं ज्ञानत्वात् द्वितीयज्ञानवत् । ” न, असिद्धत्वात् दृष्टान्तस्य, द्वितीयादिज्ञानस्यापि यथा ५ ज्ञानपूर्वकत्वं नावगाहयितुं पार्यते तथा प्रागेव आवेदितम् । किंच, यदि(द्वियज्ञानत्वात् ज्ञानपूर्वकत्वानुमानम्, न किलाऽवोधात्मककारणमन्तरेण वोधात्मकं कार्यमुपपद्यते । एतच्चावश्यम्— अवोधात्मकादपि नीलालोकलोचनादिकारणादुपजायते— तदा गर्भादौ यदाच्यं विज्ञानं तदू भूतसंघातादेव भवि-१० ष्यति न ज्ञानान्तरं परिकल्पनीयम् । यस्यानन्तरं यदू भवति तत् तस्य कारणं नापरिदृष्टसामर्थ्यम्, विज्ञानाभावे विज्ञानजन्याकारता निवृत्ता न तु ज्ञानाकारता, यथा इन्द्रियव्यापारमन्तरेणोपजायमाने मनोविज्ञाने इन्द्रियजन्याकारता निवर्तते न तु ज्ञानाकारता । । 15

यदि च सदशात् सदृशस्योत्पत्तिर्नियम्यते तदा धूमेन दहनानुमानं न प्राप्नोति, दहनस्य धूमसरूप्यमन्तरेण उपादानकारणत्वायोगात् । अथ रूपरूपता सारूप्यमुभयोरिति चेत्; तदिहापि स्वलक्षणरूपता सारूप्यं भूतविज्ञानयोः, अलं परलोकविज्ञानकल्पनया । अथ विज्ञानरूपता भूतानां न वि-२० ष्यते तेन तेषामुपादानकारणत्वं नास्ति विज्ञानं प्रतीतिश्चे(प्रतीति चे)त्; इहापि धूमरूपता नास्ति दहनस्य, नोपादानकारणत्वम्, तदभावे न दहनानुमानम् ।

तथा, अनुभवज्ञानादनुभवज्ञानस्यैव निष्पत्तिरभ्युपेया उपादानकारणानुकारित्वेन कार्यस्य निष्पत्त्यभ्युपगमात् । न च २५ एकदेशानुकारित्वमस्ति तदीजस्याऽविचित्रत्वात् । अनुभवा-

काराननुकारित्वे च ज्ञानाकारताविरहः स्यात्, अनुकरोति च विज्ञानरूपताम्, तेन कथं नानुभवात्मकम्? तदुपपत्तौ च प्राप्ता अनुभवपरम्परा इत्यतः स्मरणानुपपत्तिः, तदनुपपत्तौ च अनुमानज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, ततश्च सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गश्च ५एवं (०प्रसङ्गः । एवं च) न सन्तानसिद्धिः, नापि सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानद्वैराद्यमस्ति, नापि व्यभिचाराव्यभिचार-द्वैविद्यमुपपत्तेऽसौगते भते ॥५॥

[५. भीमांसकाभिमतस्य प्रत्यक्षस्य निरासः ।]

तथा, “सत्संप्रयोगे पुल्पस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् १०प्रत्यक्षम्” [जैमि० १.१.४] ; तदपि प्रत्युक्तम् । कथम्? एत-त्सूत्रं कदाचित् लक्षणपरम्, कदाचिच्च कारकसंख्याप्रतिपादन-परम्, कदाचिच्चानुवादपरम् । तद्यदि लक्षणपरम्; तदावबोध-स्याव्यभिचारित्वं नावगन्तुं पार्यते – नादुष्टकारणजन्यत्वेन, नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येन, नापि वाधारहितत्वेन, नान्यथा वा – १५सर्वे पूर्वोदितमनुस्मृत्य वक्तव्यम् ।

नापि इन्द्रियार्थसम्प्रयोगजत्वं विज्ञानस्यावबोधस्य चार्दीग्भागविदावगम्यते, तदतीन्द्रियत्वेन तदायत्ताऽनधिगते: । नापि इन्द्रियजन्यत्वमवगन्तुं पार्यते, इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादेव । अथ अवबोधान्यथानुपपत्त्या सन्निकर्षपरिकल्पना क्रियते; अवबोधस्य अन्यथानुपपत्तिर्न भवन्ति काऽनुमा?

अथ कारकसंख्यार्थम्; किं तेन परिसंख्यातेन प्रयोजनम्? आलोकादीनामपि कारकत्वात् तान्यपि परिसंख्येयानि भवन्ति ।

२५ अथ अनुवादपरता; प्रसिद्धस्यानुवादो नाऽप्रसिद्धस्य । नच अध्यक्षं क्वचिद्विदितम् । ननु लोके विदितम्; ‘न विदि-

तम् । इति ब्रूमः, अव्यभिचारितयाऽनवगतेः । नापि सत्सं-
प्रयोगजत्वं विदितम्, ततश्च प्रत्यक्षानधिगतिः, तदनवगतौ
चानुवादानुपपत्तिः ।

इतोप्यनुवादानुपपत्तिः प्रयोजनाभावात् । नहि प्रयोजनं
विना अनुवादः प्रवर्तते, अनूद्य व्याचित् किंचिद्विधीयते प्रति- 5
षिध्यते वा ।

नन्वत्रापि धर्मं प्रति निमित्तत्वं प्रतिषिध्यते । तदुक्तम्—
“ धर्मं प्रत्यनिमित्तं प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनत्वात् सम्प्र-
योगजत्वाच । ” तत्र किम् अन्यपदार्थावभासोत्पन्नं प्रत्यक्षं धर्मं
प्रति निमित्तत्वेन प्रतिषिध्यते, किं वा धर्मावभासोत्पन्नम्, 10
अनुत्पन्नं वा ? तद्यदि अन्यपदार्थावभासोत्पन्नप्रत्यक्षव्यावृत्तिः
कियते ; तदाऽविप्रतिपत्या संबोधयितव्या जडमतयः ।

अथ धर्म्य(र्मा)वबोधकोत्पन्नप्रत्यक्षव्यावृत्तिः कियते ; तदा
विरोधेन प्रत्यवस्थेयो भवति — धर्मावबोधकोत्पन्नं प्रत्यक्षम्, न
च धर्मनिमित्तम् इति व्याहतमपदिश्यते, अन्यथा चोदना-15
वचनजनितविज्ञानस्यापि धर्मावबोधकत्वेन उत्पन्नस्यातस्मि-
मित्तत्वं स्यात् । अथानुत्पन्नस्य धर्मावबोधकत्वं नास्ति ; केनाच्च
प्रतिपद्यते — यज्ञोत्पन्नं तद् धर्मावबोधकम् ? नापि कमलदला-
वबोधकं स्वयमसत्त्वात् ।

यदप्युक्तम् — ‘सत्संप्रयोगजत्वात्’ इति, तदप्ययुक्तम्; 20
सत्संप्रयोगजत्वं यथा न भवति तथा प्रागेवोक्तम् ।

यदप्यन्युक्तम् — “विद्यमानोपलम्भनत्वात् किल प्रत्यक्षं
विज्ञानं विद्यमानमवबोधयति” ; यद्येवं न केवलं प्रत्यक्षम् अपि
तु सर्वप्रमाणोत्पादितं विज्ञानं विद्यमानावबोधकम् ।

अथ चोदनाजनितं विज्ञानम् अविद्यमानकर्तव्यार्थाव-25
बोधकम् ; यद्यविद्यमानम् ; कथमवबोधयते ? अथ अवबोधयते ;

कथमविद्यमानता ? अवबोध्यमानत्वेनैव विद्यमानता प्रत्यक्ष-
प्रमाणावबोधितार्थवदिति । नाप्यवबोधनमवबोध्यमन्तरेण
उपजायते प्रत्यक्षावबोधनवत् ।

अपि च चोदनावचनजनितविज्ञानस्य मिथ्यात्वमुपपद्यते,
अविद्यमानविषयत्वात् केशोण्डुकज्ञानवत् । केशोण्डुकविज्ञान-
स्यापि प्रतीयमानोपकारकार्थभावे मिथ्यात्वम्, तदिहापि
प्रतीयमानोपकारकार्थो [ना]स्त्येव, कर्थं न मिथ्यात्वम् ? तद-
न्वये वा कर्त्तव्यार्थविषयत्वं प्रतिहीयेत चोदनावचसः ।

किंच, चोदनाजनितं विज्ञानं कर्त्तव्यतार्थविषयं वा, तद-
भावविषयम्, निर्विषयं वा ? तद्यदि कर्त्तव्यतार्थविषयम् ;
तदा तस्य वर्तमानतैव प्रतीत्युत्कलितत्वाद् विद्यमानतोयादि-
वत् । { तौयादेरप्रतीयमानत्वं खसत्ताधूमादग्नौ सति जनक-
त्वादिना निमित्तेन } एतचेद् विद्यते ; कथमविद्यमानता ? अथ
तदभावविषयम् ; तस्यापि स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् न कर्त्त-
व्यता । अथ निर्विषयम् ; न तर्हि चोदना कर्त्तव्यावबोधिका
अपि तु निर्विषया इत्येवं वक्तव्यम् । एवंस्थिते यथा प्रत्यक्षं
विद्यमानोपलभकं तथा अन्यान्यपि प्रमाणानि ।

बुद्धिजन्म प्रत्यक्षम्, नच बुद्ध्यवगमे प्रमाणमस्ति । प्रत्य-
क्षावसेया सा न भवति, खयमनभ्युपगमात् । अनुमानगम्यापि
भवति, तथा प्रतिबद्धलिङ्गानवगतेः ।

अथ अर्थापत्त्या प्रतीयते; किम् - घटार्थान्यथानुपपत्त्या,
आहो तदुपादानपरित्यागान्यथानुपपत्त्या, घटावबोधान्यथानु-
पपत्त्या वा ? तद्यदि घटार्थान्यथानुपपत्त्या; तदयुक्तम्, न
बुद्धिकार्थो घटः, अपि तु बुद्धिरिह तत्कार्थी । अथ घटोपा-
दादपरित्यागान्यथानुपपत्त्या बुद्धिपरिकल्पना क्रियते; तदयु-

१. कोहकातः पाठोऽप्रस्तुतो भवति ।

त्तम्, बुद्धिस्वरूपस्यानेककालान्तरावस्थानायोगात् अर्थापत्ते-
निर्विषयत्वम् । केनापि बलवता प्रेरितो बुद्धिमन्तरेण वा तदु-
पलब्धाद्वा घटोपादानपरिव्यागाय घटते तेन संदिग्धाऽर्थापत्तिः ।
नच सम्बन्धग्रहणमन्तरेण नियतायां बुद्धौ प्रतिपत्तिरूपपद्यते ।
अर्थापत्तितस्तु तदनुपपत्तौ इन्द्रियकल्पनापि दुर्घटा । 5

अथ अवबोधान्यथानुपपत्त्या बुद्धिपरिकल्पना क्रियते ;
तस्यापि बुद्ध्या सह सम्बन्धो नास्ति, कथमवबोधयति ? अव-
बोधे चावगते प्रत्यक्षावगतैव बुद्धिः नावबोधगम्या, अवबोध-
बुद्धि-विज्ञानशब्दानां पर्यायत्वाद् अवबुध्यते ज्ञायत इत्ये-
कोऽर्थः ॥ ७ ॥ 10

[६. सांख्यसंमतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य निरसनम् ।]

तथा “ श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका ” एतदपि प्रत्युक्तम् ;
श्रोत्रादिका(क)रणानां शब्दादिविषयाकारतया विपरिणामो
वृत्तिशब्देनाभिधीयते । सा चानेकप्रकारा भवति – सम्ब-
ग्जानरूपा विपर्ययज्ञान-संदेहरूपा च । तदुक्तम्- 15

“ तमो मोहो महामोहस्तामिश्रोऽन्धतामिश्रः । ” इत्यादि ।

तद्यदि श्रोत्रादिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वम् ; तदा विपर्ययादिवृत्ते-
रपि प्रत्यक्षत्वं प्राप्नोति । अथ अवाधितपदोपादानं क्रियते ;
तत् सूत्रे न शूयते । भवतु वा तस्य कल्पना, तथापि अव्य-
भिचारित्वं ज्ञातुं न शक्यते । तच्च नैयायिकप्रत्यक्षलक्षणाधि-20
कारे प्रपञ्चितम् । यदि च अव्यभिचारिपदेन विपर्ययरूपा वृत्ति-
रपोद्यते तत् तदात्मतया व्यवस्थिता सम्यग्रूपापि वृत्तिरपो-
दिता भवति । ततश्च संग्राह्या न लभ्यते वृत्तिः ।

अथ सम्यग्रूपा वृत्तिरिह संग्राह्या ; तदाऽपोह्या न
लभ्यते, वृत्तीनां स्वरूपैकताभ्युपगमात् । भेदानभ्युपगमे च25
अभ्युपेतहानम् । नहि भवतां पक्षे इन्द्रियाद् भिद्यन्ते वृत्तयः ।

तत्त्वेदभिज्ञम्, कथं वृत्तीनां भेदः ? भेदाभ्युपगमे इन्द्रियैकत्वं हीयते । इन्द्रियाव्यतिरेकित्वं न वक्तव्यम् । इन्द्रियाव्यतिरेकित्वेऽभ्युपगम्यमाने नीललोहितवटादीनां सर्वदा उपलभ्यत्वात्, इन्द्रियावस्थाने तदव्यतिरिक्ताया वृत्तेः अवस्थान-उपलभ्यत्, तत्संभवे च घटाव्यनुपलभ्यमानुपत्तिः ।

अथ वृत्तिसङ्गावेषि अनुपलब्धिः; न कदाचिद्दुपलब्धिः स्यात्, नहि भवतां पक्षे किंचिदपूर्वं जायते पूर्वं वा निरुद्घवते । ततश्च सर्वस्याऽस्तित्वे उपलब्ध्यनुपलब्धी किंकृते ? सदोपलब्धिरनु[प]लब्धिर्वा । नहव्येवं वादिनो द्वितीया गति-10रस्ति ।

किंच, शब्दादय उपलभ्यन्ते किम् - अनुपलभ्यत्वभावा उपलभ्यन्ते, आहोस्त्विद्दुपलभ्यत्वभावा(वा:) ? तद्यदि अनुपलभ्यत्वभावा उपलभ्यन्ते; तदा उपलब्धिः कथम् ? यदि अनुपलभ्यत्वभावाः, कथम् उपलभ्येत् ? अन्यथा आत्मादेरप्युपलब्धिः स्यात् ।

अथ उपलभ्यत्वभावा उपलभ्यन्ते; अनुपलब्धिः कथम् ? किं तेनैवाकारेण, आहोस्त्विद्दु आकारान्तरेण ? यदि तेनैव आकारेण अनुपलब्धिः; आत्मादेरपि अनुपलब्धिर्वर्णं प्राप्नोति, उपलब्धी वा वीजान्तरं वचनीयम् । अथ आकारान्तरेण नोपलभ्यन्ते; तथापि उपलभ्यमाना-अनुपलभ्यमानयोः नैकत्वम्, शब्दात्माकारयोरिव, नहि उपलभ्यत्वभावाच्छब्दादनुपलभ्यत्वभाव आत्माऽव्यतिरिक्तो दृष्टः ।

अथ तस्यैवाऽभिव्यक्तस्योपलब्धिः; तत्स्वरूपवदभिव्यक्तेः सर्वदानव(०दाव)स्थानात् सततोपलब्धिप्रसङ्गः । अथ तिरो-उपलभ्यप्रसङ्गः; तदा तत्स्वरूपतादात्म्यात् सततानुपलभ्यप्रसङ्गः, उभयोर्वाऽवस्थाने समस्तुपलभ्यमाऽनुपलभ्यमौ

स्याताम् । ततश्च - 'इदानीमुपलभे पूर्वं नोप(पा)लभे' इति व्यवहारविरहः स्यात् । तथा, 'पूर्वमुप(पा)लभे इदानीं नोपलभे' इत्येतदपि न ग्राप्त्वा त्वामि ।

अथ अवयवोपचये सति उपलभ्मः; तस्य सर्वदा भावात् सर्वदोपलभ्मप्रसङ्गः । अथ खलक्षणपुष्टौ सखामुपलभ्मः; ५ तस्याः सर्वदा सन्त्वात् सततोपलभ्मप्रसङ्गः । अथ संस्थानोत्कर्षे सत्युपलभ्मः; तस्यापि सर्वदा विद्यमानत्वात् सततोपलभिः स्यात् । तस्माद् येन येन निमित्तेन उपलभ्मपरिकल्पना, तस्य तस्य सर्वदा भावात् सततोपलभ्मप्रसङ्गः । अथ देश-कालकारकापवन्धादनुपलभ्मः; तदा तस्यापवन्धस्य सर्वदा¹⁰ भावाद् अनुपलभ्माऽनुपरमः स्यात् ।

तथा, इन्द्रियाणामपि करणरूपता नोपलभ्यते फलवैकल्यात् । ननु अस्ति विज्ञानं फलम्; न, तस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । सर्वदा विद्यमानयोः हेतुफलभावो नोपपद्यते, यथा गुणानां परम्परमात्मभेदानां चा । नहि आत्मा आत्मा-¹⁵ न्तरस्य हेतुर्भवति तत्फलं चा, तथा इहापि अनाद्यन्ता सत्ता न फलं हेतुर्वा उच्यते ।

किंच, भूजलादि अनेकं कार्यम् - तत्किं गुणत्रयाद् व्यतिरिक्तम्, अव्यतिरिक्तं चा ? तद्यदि व्यतिरिक्तम्; तत्किं तात्त्विकम्, अतात्त्विकं चा ? तद्यदि तात्त्विकम्; न तर्हि²⁰ गुणत्रयोपादानपूर्वकम्, ततो भिन्नत्वाद् आत्मस्वरूपवत् । न च गुणत्रयेण सह अन्यतमोऽपि सम्बन्ध उपपद्यते तद्विज्ञकार्यस्य । न मात्रामात्रिकसम्बन्धः, नापि सहचरसहचरित्वामावः, नापि निमित्त-निनैमित्तिकभावः, उपकार्योपकारकभावो चा ।

अथ अतात्त्विकम्; कथं तेन गुणत्रयं प्रतीयते, गुणत्रयेण²⁵ सह सम्बन्धानुपपत्तेः ? न च सदसतोः सम्बन्ध उपपद्यते आत्मस्वरविषाणयोरिव । तद्भावात् नानुमानाद् गुणत्रयप्रति-

पत्तिः । नापि प्रत्यक्षेण गुणावधारणम्, स्वयमनभ्युपगमात् ।
तदुक्तम् -

“ गुणानां परमं रूपं न हृषिपथसृच्छति ।

यत्तु हृषिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥ ”

तदनवगमे च न भोग्येन भोक्तुरनुमानम् । ततश्च नात्मा, न
गुणत्रयम् ।

अथ अव्यतिरिक्तम्; तत्किम् - तात्त्विकम्, अतात्त्विकम्
वा ? यदि तात्त्विकम्; तदा कार्याणामपरिसंख्येयत्वे गुणाना-
मप्यपरिसंख्येयता । ततश्च ‘त्रयो गुणाः’ हति न वक्तव्यम् ।
10अथ गुणानां त्रित्वम्; तदा कार्यस्यापि त्रित्वं प्राप्नोति, आ-
नन्तरं हीयते । तथा, कार्यस्य प्रत्यक्षत्वे गुणानामपि प्रत्यक्ष-
त्वम् । किंविषयं प्रधानानुमानम् ? गुणत्रयं प्रधानम्, तच
उपलब्धम् अलम् अन्वयशक्तिपरिमाणवैद्वरूप्योपकार्यो-
पकारकादिसाधनेन । अथ नोपलभ्यते प्रधानम्; तदव्यतिरिक्तं
15कार्यप्रपि नोपलभ्येत, तदभावात् पुरुषसिद्धिरूपपद्यते ।

अथ अतात्त्विकम्; तदा गुणत्रयस्यापि अतात्त्विकत्वम् ।
तदभावात् न चित्सिद्धौ प्रमाणमस्ति । तदसिद्धौ परलो-
किनोऽभावात् परलोकाभावः । तदेवं प्रत्यक्षं नोपपद्यते ॥ ७ ॥

[७. नैयायिकाभिमतस्यानुमानस्य निरसनम् ।]

20 अथ हदानीमनुमानं विचार्यते - किं पुनरनुमानम् ?
“ तत्पूर्वकमनुमानम् ” [व्यायसू० १.१.५] कथम् ? कथ्यते - रस-
वतीप्रदेशो नयनादिव्यापारेण दहनधूमयोः सम्बन्धावधारणं
क्रियते, तेन च संस्कारः, तदुत्तरकालं द्वितीयलिङ्गदर्श-
नम्; तदनन्तरं व्यासिस्मरणम्, व्यासिस्मरणानन्तरं परामर्श-
25ज्ञानमनुमानं लिङ्गसचिवम् ।

तदभावे तस्याभावः तत्पूर्वकत्वात् । नहि कारणं विना कार्यं लोके भवदू दृष्टम्, प्रत्यक्षं च कारणं गीयते तदभावात् कथमनुमानकृतिः, कसौ वा कार्याऽकस्मिकत्वप्रसङ्गः । प्रत्यक्षाभावमङ्गीकृत्य उक्तम् – “अविनाभावसम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।”

5

इतोपि अविनाभावसम्बन्धग्रहणानुपपत्तिः – किं सामान्ययोः सम्बन्धावधारणम्, आहो स्वलक्षणयोः, सामान्यस्वलक्षणयोर्वा ? तद्यदि सामान्ययोः सम्बन्धावधारणम्; तदयुक्तम्; सामान्यानुपपत्तेः । तदनुपपत्तिश्च प्रागेवोपपादिता । नापि सामान्यस्वलक्षणयोः, सामान्यासंभवादेव ।

10

नापि स्वलक्षणयोः; दहनधूमव्यक्तीनामानन्त्यात्, अभिज्ञानेकानुगामिनिमित्ताऽसंभवाच । तद्वावेऽपि आनन्दस्याऽनतिवृत्तेः, अतिवृत्तौ वा भावाभावप्रसङ्गः, तत्प्रसक्तौ च वद इदानीं कस्य सम्बन्धावधारणम् ?

देशकालस्वभावविश्रकर्षाच्च न व्यक्तीनां सम्बन्धावधारणाय अलं प्रत्यक्षम् । न च सम्बन्धग्रहणमन्तरेण सम्बन्धवुद्भरुपपत्तिः तदविकरणत्वात् सम्बन्ध-तदवृत्तयोः । न च सम्बन्धग्रहणसमये सर्वे सम्बन्धिनोऽवभान्ति, अप्रतिभासनात् । न च अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानत्वं कल्पयितुं न्याय्यम्, अतिप्रमङ्गात् । अन्यथा हि रासने विज्ञाने रसे प्रतीयमाने रूप-20 मपि कल्प्यं स्यात् ।

अथ अविनाभावसम्बन्धग्रहणकालोपलक्षितक्तिपयव्यक्तीनां सम्बन्धावधारणम्, न सर्वासामिति चेत्; यद्येवं तासामेव गमकत्वं नान्यासाम् । नहि अन्यस्य सम्बन्धे अन्यस्य गमकत्वमस्ति, अतिप्रसङ्गात् । न जातु देवदत्तनयनघट-25 सम्बन्धे जाते जलादौ ज्ञानमुत्पद्यते नियतदेशकालस्वभावाऽ-

९८.

योगित्वात् खभाव

स्यात् । आत्मान्यत्वे च अन्यस्य सम्बन्धे अन्यस्याऽगमकत्वम्
तदाकारव्यतिरेकात् । अव्यतिरेके वा पर्वते नैकवलकृ

धूमाकारानुप्रवेशप्रसङ्गः स्यात् । तदनुप्रवेशे च न तत्संवित्त्यानुमेया अग्निसंवित्तिरूपपत्तेः, नालिकेरडीपवासिन इव
तयोः सम्बन्धानवगतेः । तदनवगतिश्च अनुमेयदहनस्य पिशा-
चेश्वरतुल्यत्वात् । पावकसम्बन्धिसंवित्तौ सम्बन्धवुद्देशपत्ति-
रतिप्रसङ्गात् । तस्माद् धूमा

लिङ्गावगम इवा

10 तात्त्विक्यादृष्ट्यौ न केनाप्युत्पाद्यते इति किञ्च
कल्पयते धूमवलेन धूमेधूमस्वरूपं किम-
धुनोत्पन्नम्, चिरोत्पन्नम्, कारणाद्वा जातम्, आकस्मिकम्

मात्रावयोत्कत्वेन पर्यवसिते आकस्मिकम्
कमपि खरूपमुपपत्तेः जगतो वैश्वरूप्यदर्शनात् । अथ आक-
स्मिकत्वे नियतदेशाकालसम्बन्धित्वं न लभ्यते; तत्र युक्तम्,
तत्स्वभावस्य तस्योत्पत्तेराकस्मिकनियतदेशाकालसम्बन्धाभावा-
नवगतेः । एवं भूतं तत् कारणं विनोत्पन्नं यत् नियतदेशाकाल-
प्रतिष्ठितदेहम् । एवं च स्थिते धूमोपलम्भे सति नानुमेयाग्नि-
प्रतिपत्तिः, अनुपलम्भात् ।

20 [§ १. कार्यहेतुकानुमाननिरासाय कार्यत्वस्य खण्डनम् ।]

इतोऽपि नानुमेयप्रतिपत्तिः, धूमस्य कार्यरूपत्वाऽसं-
भवात् । तदनुपपत्तिश्च सत्ताविच्छेदस्यानवगतेः । ननु प्रत्य-

१. त् त्वभाव - वृष्टम् । २. व्यतिरे - धू । ३. रेके वा पर्वते नैकवलकृ - धू० । ४. च
न तत् सं - मृ० । ५. मेया - धू० । ६. सम्बन्धानवगतेः । तदन - धू० । ७. ति - धू० ।
८. त् । पाव - धू० । ९. विती - धू० । १०. बुद्धेऽ - धू० । ११. तिप्र - धू० । १२. मा -
धू० । १३. दशः न - धू० । १४. पुराणात् - धू० । १५. स्वते धूमवलेन - धू० ।
१६. धूमधूमस्वरूपं किमधुनोत्पन्नं चिरोत्पन्नं कारणाद्वा जातमाकस्मिक - धू० ।

क्षेणैव अवगम्यते; किं तत् ग्रत्यक्षं विधिसुखेन उपजायते, आहो प्रतिषेधसुखेन? तथदि विधिसुखेन उपादीयते; तत्किं धूमविषयम्, आहो अन्यविषयम्, निर्विषयं वा? तथदि धूमविषयम्; तदा तत्खरूपावगाहिना तत्खरूपास्तित्वं विधीयते न तत्खरूपस्वण्डना। अथ अन्यविषयम्; न तर्हि तेन ५ तस्य खण्डना विधीयते तत्खरूपवत्, अपि तु यद् यद्विषयं तत् तस्यैवाऽस्तित्वं विद्याति। अथ निर्विषयम्; न तर्हि तत् किंचिद् विद्याति नापि प्रतिषेधति मूकान्वयवधिरतुल्यत्वात्।

अथ प्रतिषेधसुखेन उपादीयते; तदपि किं धूमविषयम्, आहो अन्यविषयम्, निर्विषयं वा? तथदि धूमविषयम्; १० तदा तत्सत्तोपनिवद्दं तत्खरूपास्तित्वविधायकं न तु व्यावर्त्तकम्। अथ अन्यविषयम्; अन्यविषयपर्यवसायिना न तत्सत्तोपण्डना अवद्योत्यते तत्सत्तावत्। अथ निर्विषयम्; न तत् किंचिद्विद्याति नापि प्रतिषेधति मूढात्मतयोत्पत्तेः।

अथ सत्ताविच्छेदो हि प्रध्वंसः, सोऽनेन आत्मसात् क्रि-१५ पते; नेदं चतुरलं वचः। प्रध्वंसो हि विषयान्तरम्, तत्रोत्पन्नं विज्ञानं तत्खरूपास्तित्वविधायकं न तु कस्यचित् प्रतिषेधकम्। तस्मिन्श्च संकेयमाने न कस्यचित् खण्डनाऽवगम्यते खविषयपर्यवसायीनि विज्ञानानि खविषयास्तित्वविधानपराणि। का कस्य खण्डना? २०

अथ प्रध्वंसज्ञाने धूमखरूपं न प्रतिभाति, तेनासौ तस्य खण्डना इति चेत्; यद्येवं ब्रैलोक्यस्य खण्डना, तस्मिन् धूमध्वंसज्ञाने ब्रैलोक्यं नावभाति, ब्रैलोक्यात्मको वा न भवति ध्वंसः।

[६२. प्रसङ्गात् विषेधपदार्थव्यविकल्प दूषणम् ।] २५

अथ धूमविरोधित्वेन असौ धूमस्य खण्डना इति चेत्; कः पुनरसौ विरोधार्थः? किम् - अतदाकारता, आहो असमान-

कालीनता, तत्सद्गावे तस्यानुपलभ्मो वा, तज्जन्यता वा, तज्जनकत्वं वा, भिन्नकियाकर्तृत्वं वा, भिन्नहेतृत्पाद्यत्वं वा, आश्रितानाश्रितत्वं वा ?

तथादि तावद् अतदाकारता विरोधः; तदा ब्रैलोक्यस्य ५सा खण्डना, न केवलं धूमस्य, ब्रैलोक्याकारपरिहारेण तत्स्थितेः । अथ असमानकालीनता विरोधार्थः; तदा अतीतानागतवर्तमानकालानामन्योन्यविरोधित्वप्रसङ्गः । न चासना-(चासमान)कालीनता स खभावेन उभयोः खभावोपपत्तेः ।

10 अथ तत्सद्गावे तस्यानुपलब्धिः विरोधार्थः; तदा अतिदूरादिनिमित्तोपनिपाते सति तदनुपलब्धिर्दृष्टा, नच तेषां तत्खण्डनात्मता । तथा, दीपाभावे घटधूमादेरनुपलब्धिर्दृष्टा, न च सा घटधूमादः सत्ता खण्डिता ।

अथ दूरादिनिमित्तोपनिपाते यत्रानुपलब्धिर्दृष्टा तत्रोप-
15लब्धिरपि पुनर्दृष्टा, इह तु पुनः ध्वंसे संजाते न जातु धूम-
कुम्भादेरुपलब्धिरस्ति । केन नोपलभ्यते ? किं केनापि, आहो
सर्वज्ञातुभिः ? तथादि केनापि नोपलभ्यते, तेन तदा तस्य
स्वरूपखण्डना; तदयुक्तम्, दूरा[व]रणादिनिमित्तोपनिपाते
सति यथैके तमर्थं न पश्यन्ति अपरे पश्यन्ति, एवं सति
20संजाते ध्वंसे तमर्थम् एके नोपलभन्ते अन्ये तु उपलभ्यन्त
इति ।

अथ सर्वज्ञातुभिनोपलभ्यते; कानुमा ? ‘एतदनुभव-
विकलाः सर्वे ज्ञातारः’; न मानमस्ति, परचित्तवृत्तीनां दुर-
न्वयत्वात् बुद्धिवैचित्र्यस्य च उपपत्तेः ।

25 ध्वंसे सति अनुपलब्धिः किं – नियतदेशकाले, सर्वदा वा ? तथादि नियतदेशकाले अनुपलब्धिः; तदा न सत्तापग-
मोऽवगम्यते, सिद्धसाध्यतया च चोद्दत्याः । अथ सर्वदेश-

काले नोपलभ्यते ; तदयुक्तम्, न नियामकं किंचिद् वीजमस्ति ,
न च वीजमन्तरेणाभ्युपगमो युक्तः ।

अथ ध्वंसे सति सर्वोपाख्यारहितत्वे कर्त्तं वस्तुत्वसं-
स्थितिः ? कदा सर्वोपाख्यारहितत्वम् ? किम् उपलब्ध्यवस्था-
याम्, आहो अनुपलब्ध्यवस्थायाम् ? तद्यदि उपलब्धिमधि- 5
कृत्योच्यते ; उपलभ्यते च सर्वोपाख्यारहितत्वं च इति
चित्रम् ।

अथ अनुपलब्ध्यवस्थामङ्गीकृत्योच्यते सर्वोपाख्यारहि-
तत्वम् ; तदयुक्तम्, दूरावरणादिनिमित्तोपनिपाते सति अनुप-
लब्धौ सर्वोपाख्यारहितत्वं सत्त्वं च इत्यनेकान्तः । यदि च 10
ध्वंसे सति अत्यन्तानुपलभ्यते ; अनुपलभ्यप्रपञ्चोऽयं न तत्त्व-
रूपस्यातावद(ताद्व)स्थ्यम्, आवरणादिकृतानुपलभ्यते यथा ।

तज्जन्यता विरोधार्थः ; तदा दण्डादिनापि जनितत्वात्
तद्विरोधित्वप्रसङ्गः । न च व्यापारातिशयोऽस्ति , तं प्रति
क्रियातिरेकस्य अनुपलब्धिः(व्यव्याप्तिः) । अथ तज्जनकत्वं विरो-15
धार्थः ; तदयुक्तम्, न घटधूमात्मा तदू ध्वंसोत्पादः तैरेव
अनभ्युपगमात् । यदि च तज्जनकत्वेन विरोधित्वम् ; तदा
अभावज्ञानस्य अभावो विरोधी स्यात् ।

अथ भिन्नार्थक्रियाकर्तृत्वम् ; तदा सर्वे सर्वस्य विरोधिनः
प्राप्नुवन्ति । अथ भिन्नहेतूत्पादत्वं विरोधार्थः ; तदयुक्तम्, 20
एकेन देवदचेन कुम्भ-तद्विच्छेदयोरुपद्यमानत्वात् । यदि च
नियतहेतूत्पादत्वेन विरुद्धत्वं जेगीयते सदसतोः ; तदा सर्वे
भावा नियतसामश्या उत्पाद्या अन्योन्यविरोधिनो भवेयुः ।
नित्यानित्याकारयोर्विरोधप्रसङ्गः, नित्याकारस्य निर्वीजत्वात्,
वीजवत्त्वे वा नित्यतैव न स्यात् ।

25

अथ आश्रितानाश्रितत्वं विरोधार्थः ; तदा आत्मज्ञानयोः
विरोधित्वमापनीपद्यते, कुम्भापगमस्य सर्वविरोधित्वं प्रा-

प्नोति, आश्रितानाश्रितत्वस्याऽविशेषात् । न च सम्बन्ध-
मन्तरेण घट्टी सम्पद्यते, अपि तु सम्बन्धे सति देवदत्तनयन-
तुरगव्यपदेशो यथा । अथ सम्बन्धमन्तरेण कुम्भाभावव्यप-
देशोऽभ्युपगम्यते; तदास्तं गतं विश्वं स्यात्, सम्बन्धाभाव-
ऽस्याऽविशेषात् ।

[§ ३. हेतुफलसंबंधावधारणस्यानुपपत्तिप्रकटनम् ।]

इतोऽपि हेतुफलसम्बन्धावधारणं नोपपद्यते—किं निरुप-
चरितकारणग्रहणानन्तरं गृह्णते कार्यम्, आहोस्त्रिदृ उपचरित-
कारणग्रहणानन्तरम्? यदि निरुपचरितकारणग्रहणानन्तरं
10 गृह्णते; तदयुक्तम्, सामग्र्या अतीन्द्रियत्वेन संवेदनायोगात् ।
अथ उपचरितकारणानन्तरीयकत्वेन तद् गृह्णते तेन तस्य
तत् फलम्; तदयुक्तम्, उपचरितस्य कारणत्वमेव न विद्यते
कथं तत् फलतां याति ।

अन्यत्र, तन्तूनां कार्यं वस्तु(स्त्रं) किम्—पूर्वापरकाल-
15भावित्वेन, आहो पूर्वापरग्रहणेन? तथादि पूर्वापरकालभावि-
त्वेन; तदा नियतकारणकार्यत्वं न लभ्यते अभ्यरकलस्य, तत्स-
मानकालीनाऽनेककार्योत्पादकानां तत्पूर्वापरकालभावित्वा-
विशेषात् ।

अथ अन्वयव्यतिरेकयुक्तस्य यस्य पूर्वकालभावित्वं तत्-
20कारणं तदस्ति, ध्रुवभाविकार्यदर्शनात् । अन्वयव्यतिरेक-
शब्देन किमभिधीयते? किम्—कारणम्, अन्यदा? तथादि
कारणम्; तदा न किंचिदृ वाध्यते कारणात्मतया तत्कार-
णम् । अथ अन्यत् तत्; न जानीयः किं तद् इति? न च
पूर्वापरभावः सिद्धोऽत्र ज्ञानमन्तरेण । ज्ञानं विना न जाने
25किं सहोत्पन्नौ, पूर्वापरभावोत्पन्नौ वा, अनुत्पन्नौ वा?

अथ पूर्वापरग्रहणकमेण पूर्वापरोत्पाद—तदभावव्यवस्था
इति चेत्; तदेतदपि ग्रहणोऽपि तुल्यम् । सती सत्ता संबोध्यते

नाऽसती । सहोत्पन्नयोरपि क्रमेण ग्रहणं दृष्टं गोविषाणयोः । अनुत्पन्नयोश्च गोत्वाऽस्तित्वयोः । तथा, पटग्रहणानन्तरं तन्तूनां ग्रहणं दृष्टम् । तथा, एकमेव ग्रहणं दृष्टम्, न च तयोर्भेदोऽस्ति, न च तयोर्हेतुफलभावः । यथा च भेदो नास्ति तथाप्रागेव प्रपञ्चितम् । एवं संवेदनमपि संवेद्यात् न भिद्यते सदाकारतया, ५ न च तयोः आकारान्तरमस्ति, एकं हि वस्तु ।

इतोऽपि हेतुफलयोर्विज्ञानं न वेदनम्, यथा उत्पन्नं विज्ञानं खसंवेदनं न भवति, विज्ञानाकारातिरिक्ताकारान्तरविरहात् । अथ क्रियातिरेकापायेऽपि खसंवेदनमषदिश्यते; अखसंवेदनं किं न व्यपदिश्यते, क्रियातिरेकाभावस्याऽविशेषात् ? १०

तथा, अर्थस्यापि न तद्वेदनम् । अथ कथं तत् अर्थस्य वेदनं न भवति ? कथ्यते—तत् सत्त्वामात्रेण अर्थस्य वेदनम्, तज्जन्यतया चा ? तद्यदि सत्त्वामात्रेण अर्थस्य वेदनम्; तदा विश्वस्य तद्वेदनं स्यात् तदेहाविशेषात् । अथ तज्जन्यतया तत्संवेदनसुद्धीयते; तदा नयनालोकेश्वरादेरपि तत् संवेदन-१५ मापद्यते, तैर्जन्यमानत्वोपपत्तेः । न चार्थस्य व्यापारातिरेकोऽस्ति, क्रियातिरेकस्यानविगते: । व्यापारातिरेके हि नियतफलोऽर्थः स्यात् । भवतु; न, अदृष्टत्वात्, एकं हि इदं फलं कारककदम्बसम्पाद्यम् । ततश्चार्थसंवेदनवत् तत्सर्वकारकसंवेदनवत्वप्रसङ्गः । अथ कारकान्तरस्य न तत् वेदनम्; अर्थ-२० स्यापि न तत् वेदनम् । तदभावात् हेतुफलभावावगमः । तदनवगतौ च न कार्यं दृष्टा कारणं प्रत्येति ।

अपि च, कार्यं दृष्टा किमयम् अनुमाता कारणं स्मरति, आहो प्रत्येति ? तद्यदि स्मरति; तज्जाननुभूतं स्मर्तुमीशः ।

अथ प्रत्येति; तत्रापि किम् उपचरितं प्रत्येति, आहो२५ निरुपचरितम् ? तद्यदि उपचरितं प्रत्येति; तदयुक्तम्, तेन सह सम्बन्धानुपपत्तेः, अकारकत्वेन गमकत्वानुपपत्तिः ।

अथ निरुपचरितं प्रत्येति; तत्रापि किम् - विद्यमानम्, अविद्यमानं वा? तद्यदि विद्यमानम्; तदयुक्तम्, जनकत्वयोगेन जनकमपदिश्यते, यथा दण्डयोगेन दण्डी, द्रव्यत्वयोगेन द्रव्यम्। न भवतां पक्षे जनकत्वयुक्तस्य अनेककालात्मतावस्थानमस्ति, कार्यानेकत्वप्रसङ्गात्। अथ जनकस्वे सत्यपि न जनयति; सर्वदैवाऽहेतुः स्यात्। अथ अविद्यमानं प्रत्येति; अविद्यमानम्, प्रत्येति च इति चित्रम्।

किंच, कार्यं दृष्टा कारणं प्रत्येति, आहो कारणपूर्वकस्त्वम्, कारणपूर्वकं वा कार्यम्। तद्यदि कारणं प्रत्येति; तदा १०एतदापद्यते - अस्ति कारणं कार्यात्, यथा अस्ति आत्माकाकस्य काष्ठण्यात्।

अथ तत्कारणपूर्वकत्वं कार्यस्यानुमीयते; तत्कारणपूर्वकत्वम् - स्वकारणसत्तासम्बन्धः, सत्ता वा, धर्मान्तरं वा? तद्यदि स्वकारणसत्तासम्बन्धोऽनुमीयते; तदयुक्तम्, तस्य १५प्रत्यक्षविषयत्वात्। न च प्रत्यक्षेण अवगम्यमाने अनुमानं न्यायम्, हेतावप्यनुमानप्रसङ्गात्। तदुक्तम् - “सामान्ये सिद्धसाध्यताम्(ता), सामान्यं समानता प्रत्यक्षानुमानविषयत्वेन अर्थस्य।”

अथ सत्ताऽनुमीयते; साऽपि प्रत्यक्षेणावगम्यते अलमनु-२०मानेन। इहाप्येतद् द्रष्टव्यम् - ‘सामान्ये सिद्धसाध्यता।’ अथवा सिद्धस्य विद्यमानस्य राधनम् सिद्धसाधनम्। यथा च न तौ स्तः तथा प्रागेव प्रपञ्चितम्।

अथ कारणपूर्वकत्वं धर्मान्तरं तदनुमीयते; तदपि उपलब्धिलक्षणप्राप्ताविकारणस्यं प्रत्यक्षावसेयम्, न मानान्तरमा-२५काङ्क्षति। न च अनुपलब्धिकारणम् आवरणदूरादि किंचिदस्ति। अनुपलब्धौ वा घटादावप्यनुपलम्भप्रसङ्गः। तदुक्तम् -

“विशेषं नुगमाभावः” । विशेषो हि अनुमानैकाग्राहयोऽर्थः तेज सह सम्बन्धो नावगतः । तदनवगतौ न लिङ्गात् लिङ्गा- (लिङ्गि)गतिः । नच षट्पदार्थव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमस्ति ख्य- मनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चा अभ्युपेतहानम् । यदि च कारणपूर्वकत्वं धर्मान्तरं तदनुमीयते लिङ्गात्; न तर्हि ५ कारणमवगतं दिग्गीश्वरादि ।

अथ कारणपूर्वकं कार्यमेव प्रतीयते; तदेतत् प्रज्ञामान्य- विचेष्टितम् । कथम्? तत्ख्यरूपस्य प्रत्यक्षावगाहितदेहस्य किमनु- मानेन? अत्रापि तदेव उपनतम् – ‘सामान्ये सिद्धसाधनम्’ समानं प्रत्यक्षानुमानविषयत्वे सामान्यमित्यपदिश्यते, तस्मिन् १० सामान्ये साध्यमाने साधनवैफल्यमापद्यते । किंच, यद्यनु- मानादपि कार्यं प्रत्येति; कारणं न केनाप्यवद्योतितं स्यात् । तदनवद्योतने कालादिव्यवहारविरहः स्यात् ।

तथा, कारणदर्शनेन कार्यानुमानमपि न संभवति । भव- तां पक्षे कारकाणां सामर्थ्यं जनकम् । तच्चेन्न प्रत्यक्षं न च साध- १५ नान्तरं विद्यते तत्ख्यरूपावेदकम् । अपि च, लिङ्गग्रहणानन्तरं व्याप्तिस्मरणम्, तदनु परामर्शज्ञानम्, ततोऽनुमेयप्रतिपत्तिः । न च एतावन्तं कालं सामर्थ्यवस्थानमस्ति ।

अथ कारकैकदेशग्रहणे सति कार्यमनुभिमीषे; तदयु- च्चम्, कारकैकदेशरूप(शस्या)जनकत्वात् । जनकत्वयोगे सति २० जनकम् इत्यपदिश्यते । नच जनकत्वयुक्तस्य अनुमेयप्रति- पत्तिकाले अवस्थानमस्ति । न चाकारकं कार्यं गमयति अति- प्रसङ्गात् ।

[§ ४. कृतकत्वहेतुकस्यानित्यत्वानुमानस्याप्यघटमानत्वप्रदर्शनम् ।]

तथा, कृतकत्वेन अनित्यत्वानुमानमपि नोपपद्यते, अनि- २५ त्यत्वं हि स्वकारणसत्त्वासम्बन्धः, सत्त्वा चा, धर्मान्तरं चा,

शब्दध्वंसो वा, शब्दस्वरूपं वेति । तत्र तावत् स्वकारणसत्ता-सम्बन्ध-सत्ता-धर्मान्तरस्वरूपपक्षे उत्तमेव दृष्टिम् ।

अथ ध्वंसोऽनुमीयते; तदयुक्तम्, तेन सह सम्बन्धानवगतेः । न शब्दसत्ताकाले तदध्वंसोऽस्ति, तदभावात् सम्बन्धात्वंगतिः, एकस्य सम्बन्धानुपपत्तेः । न चाभावस्य विषयभावोऽस्ति, भावे वा शब्दलिङ्गं न भवेत् । शब्दलिङ्गसद्वावे वा विज्ञानस्य अभावो न विषयः, तदभावात् । एतेन तपनोदयास्तमित्योर्गम्यगमकभावः पर्युदस्तो वेदितव्यः ।

[८. आत्मानुमानस्य निरासः ।]

10 [§ १. नैयायिकादिसंभवतस्यात्मानुमानस्य निरासः ।]

तथा, [आत्मा]नुमान(नं) सुखदेषा(ष)ज्ञानादिना न संभवति, तेन सह सम्बन्धानवगमात्, तदनवगतौ च अनुमानानर्थक्यम् । किं चात्र साध्यते? किम् – ज्ञानसुखादीनाम् आश्रितत्वम्, आहोस्त्विद् आश्रयाश्रितं वा ज्ञानस्वरूपम्? त-15(अ)थाश्रितत्वं साध्यते; तदा आत्म(मा) नैवाऽवबोधितः, ततोऽन्यत्वाद् आश्रितत्वस्य । अथ आत्मा साध्यते; तदेव भवति – अस्ति आत्मा विज्ञानात्, नच व्यधिकरणस्य गमकत्वं विद्यते । अथ आश्रितं ज्ञानस्वरूपं साध्यते; तच्च प्रत्यक्षेणावगतम् । अन्योऽनुमानस्य विषयो वक्तव्यः । कथं ज्ञान-20सुखादि आत्मसम्बन्धित्वेन व्यपदिश्यते – किं सत्तामात्रेण, आहो तज्जन्यतया, तज्जनकत्वेन वा, तत्समवायित्वेन वा, तत्स्वरूपतादात्म्याद्वा? तद्यदि सत्तामात्रेण सुखं विज्ञानं वा आत्मनोऽपदिश्यते; तदा आत्मवत् सर्वे भावाश्चेतनाः स्युः विज्ञानसत्ताऽविशेषात् । तथा, सर्वे सुखिनो भवेयुः, आनन्द-25सत्ताऽविशेषात् । अथ तज्जन्यतया विज्ञानमात्मनोऽपदिश्यते; तदा नयनालोकपदा: चेतनाः स्युः, तैर्जन्यमानत्वाऽविशेषात् । अथ तज्जनकत्वेन तस्य इति चेत्; तदयुक्तम्, न विज्ञानेन आत्मा उत्पाद्यते भवतां पक्षे, उत्पादने वा स्मरणानुपपत्तिः ।

अथ आत्मसमवायित्वेन विज्ञानम् आत्मनोऽपदिश्यते; न, तदभावात् । भवतु वा, समवाये(यो) हि अखण्डितात्मा सर्वात्मवस्थादिसाधारणः । ततः सर्वे चेतनाः स्युः । अथ विज्ञानोपलक्षितस्य नान्यत्र संभवोऽस्ति; तदयुक्तम्, तदू उपलक्षितस्य अन्यत्र संभवात्, तत्संभवश्च तस्य एकत्वात् । ५ असंभवे वा समवायानेकत्वप्रसङ्गः, असमवायित्वं वा अन्येषाम् ।

तथा, विज्ञानसमवाय आत्मनः समवायः किम् – सत्तामात्रेण, आहोस्त्विद् आत्मजनकत्वेन, तज्जन्यत्वेन, तत्समवायित्वेन, आत्मस्वरूपतादात्म्याद्वा ? तद्यदि सत्तामात्रेण १० आत्मनः समवायोऽपदिश्यते; तदा ज्ञानसमवायसत्ताऽविशेषात् सर्वेषां ज्ञानसमवायित्वप्रसङ्गः । अथ तज्जन्यत्वेन; तद्रुक्तम्, नहि आत्मना समवायोत्पादनं कियते नित्यत्वाभ्युपगमात् । अथ तज्जनकत्वेन आत्मनः समवायः; तदनुपपन्नम्, आत्मनो नित्यत्वात् । अथ आत्मनि समवेतः तेन १५ आत्मसमवायोऽभिधीयते; तदयुक्तम्, समवायान्तरानभ्युपगमात् । अथ आत्मतादात्म्येन वर्तते इति आत्मसमवायः उच्यते; तदा आत्मा विद्यते नान्यः समवायोऽस्ति तत्स्वभावानुप्रवेशात् । एवं विज्ञानानन्दादीनां समवायसम्बन्धेन न नियतात्मव्यपदेशा उपपद्यते । २०

अथ आत्मतादात्म्येनोपजायमानं विज्ञानानन्दादिकम् आत्मनोऽपदिश्यते; तदा विकारी प्राप्नोति अनया भङ्ग्या आत्मा । ततश्च स्मरणानुमानप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः ।

इतोपि आत्मा सुखादिकार्याधिकरणोऽवगन्तुं न पार्यते; किं तेनात्मना अनुपजातातिशयेन तापादि कार्यं कियते, २५ आहोस्त्विद् उपजातातिशयेनापि, किं व्यतिरिक्तोपजातातिशयेन, अव्यतिरिक्तोपजातातिशयेन वा ? तद्यदि अनुष्ठ

जातातिशायेन उत्पाद्यते तापादि कार्यम्; तदा सर्वदा कुर्यात्, अनुपजातबलस्य कार्यकारणाभ्युपगमात्, न तापादि विकलः स्यात्, समं सुखादि कार्यं प्रसञ्जयते । अथ अव्यतिरिक्तोपजातातिशायेन उत्पाद्यते तापादि कार्यं; तदा अव्यतिरिक्तोपजातातिशाय इति किं भणितं भवति? आत्मा उपजायते । ततश्च स्मरणानुमानप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः ।

अथ व्यतिरिक्तोपजातातिशायेन जन्यते तापादि कार्यम्; स तेनात्मना सह सम्बद्धो वा, न वा? यदि न सम्बद्धः; स तस्यातिशायः कथम्?

10 अथ सम्बद्धः किम् - जनकत्वेन, अथ जन्यत्वेन, तत्समवायित्वेन वा? तद्यदि जनकत्वेन सम्बद्धः; तदा आत्मा तेनातिशायेन उत्पद्यते इति स्मरणानुपपत्तिः । अथ जन्यत्वेन; सोऽपि तेन कथमुत्पाद्यते? किम् - अनुपजातातिशायेन, व्यतिरिक्तोपजातातिशायेन वा - इति प्राप्ता प्रभ-15परम्परा । अथ तत्समवायित्वेन; न, तस्य सर्वसाधारणत्वात्, तदभावाच ।

अथ एककार्यजनकत्वेन सम्बद्धः; तदेवेदं चिन्तयितुमारव्यम् - किमिदं जनकत्वं नामेति? किंच, यदेव अनुपजातेऽतिशाये आत्मनो रूपं तदेव जानेऽपि, तत् कथं कार्यं कुर्यात्? 20अथ पूर्वरूपस्यातादवस्थ्यम्; सुस्थितं निलत्वम्! अथ तादवस्थ्यम्; तथापि न करोति कार्यम् । एवं नैयायिकादिमतेन आत्मन उपभोगस्मरणादिकं न जाघटीति ।

[§ २. जैनमते उपभोगाद्यनुपपत्तिप्रकटनेन आत्मानुमाननियससूचना ।]

यस्यापि देहपरिमाणमात्र आत्मा, तस्यापि सुखदुःखो-25पभोगानुभवस्मरणानुपपत्तिः । कथम्? उपपाद्यते - सुखादि-कार्यम् आत्मनो भिन्नम्, अभिन्नम्, भिन्नाभिन्नं वा? तद्यदि

भिन्नम्; तत्किम् - सत्त्वामात्रेण, तज्जन्यत्वेन, तज्जनकत्वेन, तत्समवायित्वेन वा - इति पूर्वोक्तं दृष्ट्यमनुसृत्य वक्तव्यम् ।

अथ अभिन्नं सुखदुःखोपभोगस्मरणादिकार्यमुत्पद्यते; एवं ताहि आत्मा उत्पद्यते । तदुत्पत्तौ स्मरणानुमानानुपपत्तिः, सुखादिवद् आत्मनो नानात्वोपपत्तेः । अथ एक एव आत्मा; ५ सुखादेरप्येकता प्राप्ता । ततश्च एकत्वे अनुभवस्यैवावस्थानाद् अनुमानस्मरणानुपपत्तिः । अथ नानात्वं सुखादीनाम्; आत्मनोऽपि तदेवापद्यते, तदव्यतिरेकात् । अथ सुखादिभेदेऽपि आत्मा नैव भिद्यते; तदा सुखादितादात्म्यं न लभ्यते । अथ सुखादितादात्म्यम्; तदा एकता नोपपद्यते, सुखादिवत् १० नानात्मोपपत्तेः ।

अथ भिन्नाभिन्नं सुखादि कार्यं तेन नोदितं दृष्ट्यमिति चेत्; कथम्? किम् आकारान्यत्वेन, आहोस्त्वित् कार्यान्यत्वेन, कारणान्यत्वेन वा? तद्यदि आकारान्यत्वेन आत्मनो भिद्यते सुखादिकार्यम्; तदयुक्तम्, आकारान्यत्वं हि अन्यो-१५ न्याकारपरिहारेण स्वात्मना व्यवस्थितम्, अभेदपर्युदासेन भिन्नबुद्धिविषयत्वेनावस्थितेरेकत्वानुपपत्तिः । एकत्वं हि एकस्वभावता, एकस्वभावये हि नानास्वभावता नोपपद्यते, नानास्वभावये हि एकस्वभावतो(ता) नोपपद्यते - अन्योन्याकारपरिहारेण एतावाकारौ व्यवस्थितौ ।

अथ कारणान्यत्वेन भेदपरिकल्पना; तदयुक्तम्, भिन्नादपि कारणादभिन्नं कार्यं दृष्टम् । स्त्रिपिण्डदण्डाद्यनेकं कारणम् अखण्डितं कार्यं जनयति । तथा एकेनापि कारणेन अनेकं कार्यं जनयमानं दृष्टं घटादि । तेन न कारणभेदेन वस्तुनां भेदः, नापि कार्यभेदेन, अपि तु आकारभेदेनैव भेदः । स च आकारभेदः २५ अस्ति सुखात्मनोः, कथमभेदः?

किंच, येनैव आकारेण सुखम् आत्मनो भिद्यते तेनैव आकारेण अभिन्नम्, आहोस्त्वद् आकारान्तरेण ? तद्यदि तेनैवाकारेण अभिन्नम्; तस्य तावदेकान्ताऽभेदः प्रतिपन्नो भवति भवता । अथ आकारान्तरेण अभिन्नम्; आकारान्तरं ५सुखं न भवति, तद्भेदेऽपि सुखस्य भेदात् ।

[§ ३. प्रसङ्गात् जैनाभिमतस्यानेकान्तवादस्य निरसनम् ।]

एवं च स्थिते – “ तदेव नित्यं तदेव चानित्यम् ” इत्येतत्त्वोपपद्यते, सुखात्मनोभेदात् । अनाद्यन्ता सत्ता नित्या, आद्यन्तवती चाऽनित्या ।

10 तथा – “ पररूपतयाऽसत्त्वं स्वरूपेण सत्त्वम् ” इत्येतदपि न संभवति । पररूपेण न भावः नाप्यभावः, अपि तु स्वेन रूपेण भाव एकात्मकः – एकं हीं वस्तुपलभ्यते, तच्चेदभावः किमिदानीं भावो भविष्यति ? तद्यदि पररूपतयाऽभावः; तदा घटस्य घ(प)टरूपता प्राप्नोति, यथा पररूपतया भावत्वेऽङ्गी- 15क्रियमाणे पररूपानुप्रवेशः, तथा अभावत्वेष्यङ्गीक्रियमाणे पररूपानुप्रवेश एव । ततश्च सर्वे सर्वात्मकं स्यात् ।

अथ पररूपस्थाभावः; तदविरोधि त्वैकत्वं तस्याऽभावः । नहि तस्मिन् सति भवान् तस्यानुपलब्धेद्रैष्टा, अन्यथा हि आत्मनोप्यभावो भवेत् । अथ आत्मसत्त्वाऽविरोधित्वेन 20स्वात्मनोऽभावो न भवत्येव; परसत्त्वाविरोधित्वात् परस्याप्यभावो न भवति । अथापराकारतया नोपलभ्यते तेन परस्य भावो न भवति; अभावाकारतया च अनुपलब्धेः परस्याभावोऽपि न भवेत् ।

१. तस्या-भावः इत्यनयोर्भेदे लुप्तो नकारो दृश्यते । अत्र कदाचित् ग्रन्थकारेण पूर्वं ‘ तस्य न भावः ’ इति लिखितं ह्यात् । अय च पश्चात् तं नकारं लुप्त्वा केनचित् ‘ तस्याऽभावः ’ इति छृतं स्थाव ।

अथ अभावाकारतया उपलभ्यते; तदा भावोन्यो नास्ति, अभावाकारान्तरितत्वात् । अभावस्वभावावगाहिनाऽववोधेन अभाव एव योतितो न भावः । यथा सुखावगाहकेन विज्ञानेन सुखमेवाऽवव्योतितं न दुःखम् । अथ सुखज्ञानेन दुःखमपि गृह्णयन्ते; तदिदार्तीं सुखदुःखयोरेकता प्राप्नोति । ततश्च पर्याय- 5 रूपतया भेदाभ्युपगमो हीयते – अभिज्ञात्मकं जगत् स्यात् । एवं च स्थिते यदुक्तम्-

“ भागे सिंहो नरो भागे योऽथो भागद्वयात्मकः ।

तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रचक्षते ॥ ”

इति, तत्र प्राप्नोति विश्वस्याऽखण्डरूपत्वात् । एतदपि न 10 वक्तव्यम्-

“ एको भावः सर्वभावस्वभावः, सर्वे भावा एकभावस्वभावः ।

एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः ॥ ”

अथ पर्याया इतरेतरात्मना भिद्यन्ते सर्वभावानाम्; एवं तर्हि भावाऽभावपर्याययोरपि भेदोऽस्तु । इमामेव सूख्यतां 15 दिग्म्बराणामङ्गीकृत्य उक्तं सुत्रकारेण-यथा-

“ नग्न ! श्रव(म)णक ! दुर्बुद्धे ! कायकेशापरायण ! ।

जीविकार्थेऽपि चारम्भे केन त्वमसि शिक्षितः ॥ ” ॥ ४ ॥

[§ ४. सांख्यमतेऽपि भोगानुपपत्तिप्रदर्शनेनात्मानुमाननिरासः ।]

तथा सांख्यमतेनापि आत्मनो भोगो नैव सम्पद्यते 20 भोगस्य आत्मनि अवृत्तेः । भोगशब्देन सुखमभिधीयते, ततसं-वेदनं वा ? तदुभयं बुद्धो वर्तते नात्मनि, एवं च व्यवस्थिते बुद्धेभौकृत्वं नात्मनः ।

अथ बुद्धिगतेनापि भोगेनैव आत्मनो भोकृत्वमभिधीयते; तदा बुद्धिगतेन कर्तृत्वेन आत्मनः कर्तृत्वं प्रसज्यते । ततश्च 25

“कर्ता न भवति” इत्येतन्न वक्तव्यम् । अथ आत्मनि कर्तृत्वस्याऽबृत्तेः अकर्ता इत्यपदिश्यते; भोगस्याप्यतदुत्तेः संभुग् न भवत्यात्मा ।

अथ अस्ति कर्तृत्वं यदि नाम औपचारिकम्, यथा भृत्ये ५जयपराजयौ वर्तमानौ खामिनि उपचर्येते तथा वुद्धौ वर्तमानं कर्तृत्वं पुंसि उपचर्यते; यद्येवम् भोगोऽपि वुद्धौ वर्तमानः पुरुषस्यौपचारिकः प्राप्तः । औपचारिकोपि आत्मनि न संभवति; अन्यत्र मुख्यतयाऽनभ्युपगमात् । भोगाऽभावे च आत्मनो मोक्षचिन्ता न कर्तव्या । बन्धनवान् मुच्यते । न चात्मनि १०बन्धनमस्ति । भोगो हि बन्धनम् । स चात्मनि नैव विद्यते, तदभावात् मोक्षोऽपि निरुपपत्तिकः ।

तथा, आत्मनोऽस्तित्वं न सिद्ध्यति भोक्तृत्वस्याभावे । भोग्येन भोक्तुरनुमानम् । यथा सूपादिमात्रं भोक्तृविनाभूतं दृष्टम्, तथा प्रधानं सविकारं भोग्यं तेन भोक्ताऽनुमीयते; १५एतचायुक्तम्; आत्मनो भोक्तृत्वाभावे कथं भोग्येन आत्माऽनुमीयते, आत्मना सह भोग्यस्य सम्बन्धानवगतेः? तदनवगतिश्च आत्मनः प्रत्यक्षाविषयत्वात् । तदविषयत्वं च ‘विशेषोऽनुगमाभावः’ इत्युक्तम् । अथ प्रत्यक्षेण आत्मा अवधार्यते; तदा प्रत्यक्षाविषयत्वेन आत्मनः समानता प्रत्यक्षानुमानविषयत्वेन, २०ततश्च सिद्धसाध्यता ।

सूपादि भोक्तृविनाभूतं दृष्टम्; तत्किम् – देहादिव्यतिरिक्तभोक्तृविनाभूतं दृष्टम्, आहोस्विद् देहमात्रभोक्तृविनाभूतं दृष्टम्? तद्यदि देहादिव्यतिरिक्तभोक्तृविनाभूतं दृष्टम्; तदा दृष्टान्तोऽपि दार्ढान्तिकप्रतितुल्यः, आत्मनोऽतीन्द्रियत्वेन । २५अथ प्रत्यक्षेणावधारित आत्मा; तदा सिद्ध आत्मा, किमनुमानेन?

अथ देहमात्रभोक्तविजाभूतं दृष्टम्; तदा देहविकाराणां
भोगयोगेन आत्मनः सिद्धिः । भवतु वा आत्मनो भोगः, तथापि
अकृत-कृताभ्यागमनाशादोषप्रसङ्गः – अकृतस्य कर्मणः फल-
मन्येति आत्मनः, कृतस्य च कर्मणः फलं न सम्पद्यते तु द्विः ।
यदि च अकृतस्य कर्मणः फलमन्येति; तदा मुक्तात्मनामपि ५
तत्कलं स्यात्, आत्मवृत्तिनियमहेतोरभावात् । ततश्चाऽकैवल्य-
प्रसङ्गः ।

[§ ५. संख्यसंमतस्य कैवल्यस्यानुपपत्तिकल्पोपपादनम् ।]

इतश्च कैवल्यं नोपपद्यते, भोग्यभोजकयोरवस्थानात् ।
नहि भवतां यज्ञे सदात्मानं परित्यजति भोग्यम् । येनाकारेण १०
आत्मनो भोग्यत्वेनावस्थितम्, नहि तदाकारमतिवर्तते, आ-
त्मनो भोक्त्वाकारस्य अनिवृत्तेः । अतिवृत्तौ च आत्मो-
र्थेदप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

[§ ६. वेदान्तसंमतस्यानन्दरूपकैवल्यस्यायुक्तिकाप्रदर्शनम् ।]

येषि आनन्दरूपमात्मनः कैवल्यमभिदधति तेऽपि युक्ति-१५
वादिनो न भवन्ति । कथम्? यद्यात्मनः आनन्दरूपं खसंवेदं च;
तदा संसारावस्थायामपि तत् वेदं प्रसक्तम् । ततश्च मोक्षार्थ-
प्रयासो निष्फलः ।

अथ संसारावस्थायां न वेद्यते अनादिमलावगुणितमात्मनः
खरूपम्, यथा पटान्तरिते घटे घटबुद्धिर्न भवति, एवं मललिसे २०
आत्मनि आत्मबुद्धिर्न भवति; तदेतदयुक्तम्, दृष्टान्तदार्ढानित-
कथोः; वैद्यम्यात्-पटान्तरिते घटे घटबुद्धिर्न भवति पटान्तर्धाने
सति इन्द्रियेण साकं सम्बन्धो नास्ति तद्वावाद् घटे नेन्द्रियजं
विज्ञानं सम्पद्यते । इह तु तु युक्तः मलावगुणठनेन कस्य व्यवधानं
कियते? न वेद्यवेदकथोर्धवधानं कियते । वेदं वेदकं च आत्म-२५
खरूपमेव-यथा बौद्धानां खसंवेदं विज्ञानम्, तच विषयसद्वा-

वेऽपि वेद्यते तदभावेऽपि वेद्यते, य(त)थात्मनः खसंवेद्यं स्वरूपं
मलसङ्गावेऽपि वेद्यते तदसङ्गावेऽपि वेद्यते, मलस्याऽकिंचित्कर-
त्वाद् आत्मनोऽर्थान्तरत्वेनाऽवस्थानात् । अथ तादात्म्येन
स्थितानि मलानि; तदा 'मलानि अपनीयन्ते' किमुत्तं
अभवति? आत्माऽपनीयते । ततश्च मोक्षाभावप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

[६७. मीमांसकमतेनापि आत्मानुमानस्यासंभवित्वप्रकटनम् ।]

तथा मीमांसकमतेनापि आत्मानुमानं न प्रवर्तते, प्रमा-
णान्तरानवधारितार्थविषयत्वाभ्युपगमात् प्रमाणानाम् । निय-
तविषयाणि हि प्रमाणानि प्रतिपद्यन्ते – प्रत्यक्षावसेये नानु-
10मानं प्रवर्तते, अनुमानावसेये च प्रत्यक्षं न प्रवर्तते ।
ततश्च इतरेतरव्यावृत्तिविशेषविषयाणि । तदयु(तदु)क्तम् –
"विशेषेऽनुगमाभावः" विशेषो नियतप्रमाणग्राहयोऽर्थः;
तथाभूतेऽर्थेऽङ्गाक्रियमाणे अनुमानस्याऽनुगमाभावः । अनु-
गमः सम्बन्धः, तद्वहणानुपपत्तिः ।

15 अर्थे(थ) प्रत्यक्षाद्यवधारितेष्यर्थे अनुमानं प्रवर्तते; नन्वेच
प्रत्यक्षानुमानसाधारणोऽर्थः प्रसक्तः । साधारणता समानता ।
"सामान्ये सिद्धसाध्यता" प्रत्यक्षावगतत्वात् । अनधिगतार्थ-
गन्तुविशेषणं च अपार्थकम् ।

अथवा, सामान्ये सिद्धे साधनम् इत्यन्योऽर्थः । सामा-
20न्ययोः गम्यगमकभावोऽभ्युपगम्यते मीमांसकेन । नच तत्
सामान्यं विद्यते, यथा च न विद्यते तथा प्रागेवोदितम् ।
ततश्च सिद्धस्य साधनम् – विद्यमानस्य साधनम् । नच
अग्रित्वमस्ति । तदभावे कस्येदं ज्ञापकम्?

अथवा, सिद्धं साधनं सिद्धसाधनम् इत्यन्योऽर्थः । विद्य-
25मानं साधनम् । नच धूमल्वसामान्यमस्ति । तत्त्वविद्यमानं
सामान्यम् । कथं सामान्यं साधनं भवितुमहेति?

अथवा, सिद्धसाधनम् – ज्ञातमनुमानं साधनं भवति, न च धूमत्वं ज्ञातं खयमसत्त्वात्, अथवा ग्रहणोपायाभावात् तस्य अनुस्यूतं रूपम् । नच तत् आत्मन्यनुस्यूतम् । नापि एकस्यां व्यक्तौ अपि तु वृहीषु व्यक्तिषु । नच वृहीषो व्यक्तय उपलभ्यन्ते, अपि तु एकैव धूमव्यक्तिरूपलभ्यते । नच ए- 5 कस्यां व्यक्तौ अनुगतात्मतया सामान्यसंवित्तिरस्ति । नचाकारान्तरसामान्यम् ॥ ७ ॥

[९. ताथागतसंमेतस्यानुमानस्य नियासः]

तथा, ताथागतानामपि अनुमानं न प्रवर्तते सम्बन्धानवगतेः । तदनवगतिश्च – किं सामान्ययोः सम्बन्धावधारणम्, 10 आहोस्त्वित् सामान्यखलक्षणयोः, खलक्षणयोर्वा ? तद्यदि सामान्ययोः सम्बन्धावधारणं क्रियते ; तदयुक्तम्, सामान्यस्याऽसंभवात् तयोः सम्बन्धः । नापि सामान्यखलक्षणयोः सम्बन्धावधारणं क्रियते, सामान्यस्याऽसत्त्वात् ।

अथ खलक्षणयोः सम्बन्धावधारणम् ; तत्रापि किम् अ-15 र्थयोः, ज्ञानयोः, ज्ञानार्थयोर्वा ? तद्यदि अर्थयोः सम्बन्धावधारणम् ; तदहनधूमयोर्हेतुफलभावज्ञानं किं सत्तामात्रेण, आहोस्त्वित् तदाकारयोगित्वेन, तज्जन्यत्वेन वा, सामस्त्येन वा ? तद्यदि सत्तामात्रेण दहनधूमसंवेदनमपदिश्यते ; न केवलं तदहनस्य तत् संवेदनम्, त्रैलोक्यस्य तत्संवेदनं प्रसक्तम्, उप-20 कारविनिर्मुक्तस्य सत्ताऽविशेषात् ।

[१०. प्रसङ्गात् ज्ञानस्य विषयाकारत्वं विचार्य तत्खण्डनम् ।]

अथ तदहनाकारयोगित्वेन तस्य संवेदनमभिधीयते ; यथा दहनेन खनिर्भीसमुत्पादितं तथा गन्धाकारोपरक्तगन्धादि-ज्ञानेनापि खनिर्भीसमुत्पादितम् । ततश्च ज्ञानाकारं तदुत्पद्यते 25 इति युक्तं भवति गन्धाद्याकारम्, ततश्च अनेकाकारयोगित्वे सति प्रतिकर्मव्यवस्था न लभ्यते । अथ गन्धादिज्ञानं न गन्धा-

चाकारर्मपयति दहनज्ञाने; तदानीं ज्ञानाकारार्पकत्वमपि न लभ्यते, ज्ञानतादात्म्यव्यवस्थितोऽसौ गन्धाकारः तदनर्पकत्वे ज्ञानाकारोऽपि नार्पितः स्यात् । ततश्च दहनविज्ञानम् अविज्ञानम् । निरवयवं च गन्धादिज्ञानम्, नैकदेशोन आकारार्पकत्वम् । ५अथ निराकारं गन्धादिज्ञानम्; प्रतिकर्मव्यवस्था तर्हि न लभ्यते, तस्य दहनज्ञानस्यापि निराकारताऽस्तु ।

किंच, दहनाकारयोगित्वेन यदि दहनसंबेदनम्; तदा पूर्वविज्ञानाकारयोगित्वेन पूर्वविज्ञानस्यापि तदेवेदनं प्राप्तम्, तदाकारयोगित्वात् तदुत्पाद्यत्वाच । अथ तथा(दा)कारयो-
10गित्वे तदुत्पाद्यत्वे च तस्य तदेवेदनं न भवति; विषयस्यापि तर्हि तदेवेदनं किम्, इह द्रव्यस्य विसंबादात्? अथ तद्विज्ञानं विदितम् इति कृत्वा न वेद्यते ज्ञानान्तरेण; एवं विषयस्यापि तदेवेदनं न प्राप्नोति गुरुषान्तरावधार्यमाणस्य ।

अपि च, यदि दहनाकारयोगित्वेन दहनस्य तदेवेदनम्;
15वस्तुत्वाकारयोगित्वेन नयनादेरपि तत्संबेदनं प्रसक्तम् । अथ नयनादेरसाधारणाकारार्पकत्वं न विद्यते; तेन तेषां तत्संबेदनं न भवति, नीलस्य खभवनदेशकालखभावानर्पकत्वात् खकारणकलापोत्पाद्यखभावानर्पकत्वाच । तदर्पकत्वे च नीलाकारयोगिता स्यात् तत्कारणजन्यत्वं च । एककालीनत्वे एककारणजन्यत्वे च हेतुकलभावानुपपत्तिः सहोत्पद्धयोगोविषाणयोरिव । अथ असाधारणाकारतया नोपजायते अपि तु नीलमात्र प्रतिच्छायतयैव उपजायते; यद्येवं नयनादिखलक्षणाकारतया उपजायमानं नयनादेः तद्वहणं भवेत् ।

अपि च, दहनाकारता दहनविज्ञानात् किं भिन्ना, अभिन्ना
25वा? यदि भिन्ना; सा किं तात्त्विकी, आहोस्तिवदतात्त्विकी? तत्यदि. तात्त्विकी; तद्वतिः कथम्? न खसंबेद्यत्वेन नापि

जनकत्वा-५५कारार्पकत्वेन । खसंवेद्या न भवति विज्ञानकार्थ-
(काय)व्यतिरेकात् । नापि जनकत्वा५५कारार्पकत्वेन गृह्यते ।
अथो हि आकारमर्पयति न विषयाकारता । तदाकारार्पकत्वे वा
प्राप्ता आकारपरम्परा । अथ अतात्त्विकी विषयाकारता; सा
अतात्त्विकत्वेन असंविदितदेहा कथं प्रतिकर्मविद्यामिका ५
भवति ?

अथ अव्यतिरिक्ता; सा किं तात्त्विकी, आहोस्त्विद्
अतात्त्विकी ? यदि तात्त्विकी; सा किं जडात्मिका, आहो-
स्त्वित् चित्तव्यभावा ? तद्यदि जडात्मिका; तदा ज्ञानाऽव्यति-
रेकित्वं न संभवति चिदचिदोरेकत्वायोगादन्योन्यपरिहार-१०
स्थितिर्धर्मत्वेन । अथ चिदात्मिका; तदा परिभाषा/मात्रं
भिद्यते - ज्ञानं विषयाकार इति । अथ अतात्त्विकी; तदा
ज्ञानस्याऽयतात्त्विकत्वम् । न च ज्ञानव्यतिरिक्ता विषयाकारता
नास्ति, अपि तु ज्ञानत्वरूपमेव विषयाकारतात्मकमपदित्यते ।
तच्च नयनार्थालोकसाधारण उत्पादत्वेन समं संबोधनं प्रसक्तं१५
सर्वकारकाणाम् ।

[६२. दण्डनीभूतस्यादर्शस्य मुखरूपतास्वीकारार्थस्य विकल्प्य निरसनम् ।]

यदप्युक्तं केनापि - “आदर्शमण्डलं मुखरूपतां स्वी-
करोति न च आदर्शरूपतां परित्यजति तथा ज्ञानमपि विषय-
रूपतां स्वीकुर्वन्न विज्ञानरूपतां त्यजति” तदप्युक्तम्, २०
आदर्शमण्डलस्य मुखरूपतास्वीकरणार्थो चक्षव्यः - किं मुख-
तादात्म्यम्, आहोस्त्विद् अविरलदेशोत्पादः ? तद्यदि तादा-
त्म्यम्; कथं न आदर्शरूपतां जहाति ? एकं हि इदं चस्तु - तत्ता-
दात्म्ये मुखम् आदर्शो वा । अथ अविरलदेशोत्पादो मुखस्य
स्वीकरणम्; तदानीम् आकारस्यापि स्वीकरणम् अविरलदेशो-२५

त्पाद एव प्राप्तः, ततश्च नाकारेण प्रतिकर्मव्यवस्था कियने । अनवगतरूपेणैव च स्थितेः । दहनज्ञानं यदि साकारं तथापि दहनग्रहणं न भवति ।

इतोऽपि दहनग्रहणं न भवति । किं तद् अवगतम्, अन-
वगतम्, तर्तिक ज्ञानान्तरवेद्यम्, स्वसंविदितं वा ? यदि
ज्ञानान्तरवेद्यम्; तदयुक्तम्, न ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं भवत्पक्षे ।
अथ स्वसंवेद्यम्; तदयुक्तम्, विषयदृष्टान्तवलेन निराकृतं
नैयायिकैः । अथ अनवगतम्, न तर्हि तद् दहनस्य ग्रहणम् ।
“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धं वति” इति न्यायात् ।

10 अपि च यत् तत् दहनग्रहणम् – तत्र किमवभाति –
किम् अर्थः, ज्ञानम्, उभयं वा ? यदि अर्थः प्रतिभाति; तद-
युक्तम्, असंविदितायां संविच्छौ तत्संविच्छयोगात् । अथ
ज्ञानम्; [न] तर्हि दहनधूमयोः सम्बन्धोऽवगतः तत्संविच्छि-
पूर्वकत्वात् सम्बन्धवुच्छः । अथ उभयं प्रतिभाति; तदयुक्तम्,
15 एकोपलम्भस्या(स्य) द्वितीयाकारपरिहारस्थितिधर्मत्वात् । न च
दहनज्ञाने ज्ञानार्थीकारौ प्रतीयेते अपि तु दहनस्यैव प्रति-
भासनात् ।

अथ दहनोत्पाद्यत्वेन तत् दहनस्य संवेदनम्; कथं तत्
दहनेनोत्पाद्यते ? किम् अतज्जननस्वभावेन, तज्जननस्वभा-
20वेन वा ? यदि अतज्जननस्वभावेन; अतज्जननस्वभावः कथ-
मसौ तज्जनयेत् ?

अथ तज्जननस्वभावः; न तर्हि दहनाद् धूमस्योत्पत्तिः,
दहनस्य दहनज्ञानोत्पादकस्वाभाव्येन धूमोत्पादकत्वायोगात् ।
अथ तेनैव स्वभावेन धूमसुत्पादयति; प्राप्ता विज्ञानस्यापि
25 धूमरूपता, धूमस्य वा विज्ञानरूपता, अभिज्ञात्मोत्पाद्यते,
भेदकं च न वीजमस्ति ।

अथ स्वभावान्तरेण जनयति ; [न] एकस्य स्वभावद्वयाभावात् – स्वभावद्वये च एकतानुपपत्ता । ततश्च दहनेन धूमोत्पादनं कियते न तदा स्वज्ञानसुत्पादयति । ज्ञानं विना केव हेतुफलावधारणं कियते ? अथ दहनो दहनज्ञानसुत्पादयति ; न तर्हि दहनस्य धूमोत्पादकत्वम्, तदभावात् न वाह्यार्थयो- 5 हेतुफलभावावधारणं दहनादिज्ञानेन शक्यते कर्तुम् ।

[§ ३. कार्यानुमाननिरासाय दहनधूमयोहेतुफलभावानुपत्तेरुपक्रमः ।]

इतोऽपि दहनधूमयोः हेतुफलभावानुपपत्तिः । यथा अविचलितदहनस्वरूपस्य पूर्वापरानेककार्याविर्भावकत्वं न प्रतिपद्यते भवद्विः तथा अनायत्तविकारस्य युगपदुत्पत्त्वानेककार्या-10 विर्भावकत्वमपि न प्रत्येतव्यम् । अथ अभ्युपगम्यते युगपदनेककार्यांत्पादकत्वं युगपदनेककार्यांत्पादनशक्तियुक्तस्योत्पत्तेः ; यद्येवम् – क्रमभाव्यनेककार्याविर्भावकत्वस्योत्पत्तेः अयुगपदेकं कार्यं विदध्यात् । विदधात्येव हति चेत् ; इदमापेक्षिकत्वं यत् क्रमभाव्यनेककार्यजनकात्मकं स्वरूपम् । एत-15 दभ्युपगमे अभ्युपेतहानमापद्यते । अथ अविचलितरूपेण पूर्वापरकार्यं न जन्यते ; तदा युगपदपि न कुर्यात् अनायत्तविकारः । ततश्च न दहनाद् धूमस्योत्पत्तिः ।

अथ एकमेव तेन ज्वलनेन जन्यते ; किं तदेकम् – विज्ञानम्, धूमो वा ? तद्यदि विज्ञानमेव जन्यते ; न तर्हि धूमं 20 हृष्टा अग्निं(ग्निः) प्रतीय[तेऽ]तद्यापारलव्यजन्मवत्त्वात् । अथ धूम एव उत्पाद्यते ; तदा तदिज्ञानं विना केव हेतुफलभावोऽवगम्यते ?

इतोऽपि दहनस्य धूमाविर्भावकत्वं न जाघटीति – किं निमित्तभूतेन धूमोत्पादनं कियते, किं वा उपादानभूतेन ?25 तद्यदि निमित्तभूतेनोत्पाद्यते ; तदा धूमरूपता न प्राप्नोति उपादानं विना ।

अथ उपादानभूतेनोत्पादनं क्रियते; ननु असमानजातीयं कथमुपादानकारणं भवेत्? अभ्युपगमे वा देहेन्द्रियसंघातादेव गर्भादी विज्ञानं अविज्ञानि अलं परलोकविज्ञानकल्पनया ।

5 अथ समानजातीयेन विज्ञानेन विना न विज्ञानस्य उद्भवति; इति चेत्; एवं तर्हि धूमस्थापि असमानजातीयात् दहनात् कथमुत्पत्तिः? अथ रूपरूपतया वहेः समानजातीयत्वम्; एवं देहादेरपि समानजातीयत्वं स्वलक्षणरूपतया । इदमेव चेतसि समारोप्य उक्तम्—“शरीरादेव इति वृहस्पतिः” ।

10 अथ इति रूपतया न समानजातीयत्वं देहस्य; दहनस्यापि धूमरूपतया । समानजातीयत्वम् । नियनकारणजन्याकारतया नियतदेशकालस्वभावतया च सर्वे भावाः अन्योन्यव्यावृत्ततनवः । न च तेषाम् अन्योन्याकारानुगमोऽस्ति, नाप्येकजात्यनुगमः । ततुक्तम्—

15 “सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् च्छावृत्तिभागिनः ॥”

ततश्च भिज्ञजातीयात् सर्वं जायमानं दृष्टम्, न समानजातीयाद्वृत्तं किञ्चिद् दृष्टपूर्वम् । एवं च भिज्ञजातीयं देहादिकं गर्भादी विज्ञानभूतपाद्यिज्ञयति । ततश्च न परलोकः 20प्रसिद्धयति ।

अथ समानजातीयं विज्ञानं विना विज्ञानं नोत्पत्तते; तदा न कस्यचिहुत्पत्तिः स्यात्, समानजातीयकारणासंभवात् । ततश्च कार्यानुमानं हीयते ।

इतोऽपि दहनधूमयोः हेतुफलभावधारणं कर्तुं नैव श-25क्यते—किम् एकेन ज्ञानेन दहनधूमयोहेतुफलभावधारणं क्रियते, आहोस्त्रिवद् प्रतिनियतेन ज्ञानेन? तद्यदि एकं ज्ञानम्

उभयावगाहकं गीयते; तदा ज्ञानस्य अक्षणिकत्वमापद्यते धूमहेतोर्वा ।

अथ प्रतिनियतेन ज्ञानेन पूर्वापरावधारणं क्रियते; तद्युक्तम्, धूमावगाहकेन विज्ञानेन तत्सत्तामात्रं प्रद्योत्यते । तत्स्वरूपमात्रपर्यवसायिना तत्स्वरूपास्तित्वं विधीयते तदुक्तम्- 5 “सामान्ये सिद्धसाध्यता” । सामान्ये धूमास्तित्वमात्रे धूमज्ञानस्य प्रामाण्यमस्ति ।

“विशेषेऽनुगमाभावः” । विशेषे भेदे दहनेन सह पूर्वापरविकल्पो(ल्पे) अनुगमाभावः व्यापाराभावः । न शक्तोति धूमज्ञानमवगन्तुम्- ‘किमेतद् धूमस्वरूपं दहनात् पूर्वं सह 10 पश्चाद्वा जातम्?’ धूमज्ञानस्य दहनात्मा पिशाच्चतुल्यतया व्यवस्थितः- यथा धूमज्ञानं पिशाचादिस्वरूपं न विषययति तेन सह पूर्वापरसहभावं न शक्तोति स्थापयितुं धूमस्य; दहनस्यापि धूमज्ञानेन स्वरूपं नावसितम्, तेन सह पूर्वापरसहभावेन धूमज्ञानं धूमस्वरूपं नावगन्तुं शक्तोति । 15

अथ यद्यपि धूमज्ञानं दहनस्य स्वरूपं न विषययति तथापि स्वज्ञानेन दहनस्वरूपं विषयीक्रियते, पिशाचादेस्तु स्वरूपं न केनाप्यवसितम्, तेन सह पूर्वापरभावो नावगम्यते धूमस्य; तदेतद्युक्तम्, दहनज्ञानेनापि दहनास्तित्वमात्रमवसितम्, न तु धूमेन सह पूर्वापरसहविकल्पः । सती सत्ता दहनज्ञानेन 20 प्रद्योत्यते । सा तु धूमात् किम्- पूर्वं सह पश्चाद्वा चिरोत्पन्ना प्रत्ययोत्पन्ना अनुत्पन्ना चा? नायं दहनज्ञानव्यापारस्य विषयः अपि तु तत्सत्तामात्रप्रतिबन्धं तदस्तित्वं विदधाति । पिशाचोऽपि स्वज्ञानेनावगतः । कथं? ज्ञायते, सोऽपि स्वज्ञानावगाहितदेहोऽस्तु- यदि नाम तेन सह धूमज्ञानं पूर्वापरसहभावं 25 न शक्तोति प्रकाशयितुं धूमस्य ।

इतोऽपि दहनधूमयोर्हेतुफलभावावधारणं न शक्यते कर्तुम् । धूमज्ञानसत्ताकाले धूमसत्ता न विद्यते ज्वलनज्ञानसत्ताकाले ज्वलनसत्ता न विद्यते । न(न)विद्यमानस्या(स्य) ग्रहणं नाम, अन्यथाग्राहिः(थाऽग्राहय)केशोण्डुकस्यापि ग्रहणं स्यात् ।

अथ केशोण्डुकस्य सर्वदा सत्ता न विद्यते – न ज्ञानकाले नापि पूर्वम्, दहनादेस्तु पूर्वं सत्ता विद्यते । यदि नाम ‘ज्ञानकाले नास्ति पूर्वं तु विद्यते’ इति; सुव्याहृतमेतत् ! गृहीतिकाले नास्ति गृहीतेस्तु पूर्वमस्ति, गृहीतिमन्तरेण सुस्थितानि 10वस्तूनि ! अथ ज्ञानजनकत्वेन पूर्वं विद्यते; तज्जनकत्वं केनाऽवगम्यते, विज्ञानस्य खतनुश्योतकत्वेन पर्यवसितेः ? ततश्च पिण्डाचकल्पौ दहनधूमाकारौ, तथोर्हेतुफलभावावधारणाय न प्रत्यक्षम् ।

अथ ज्ञानावलीठतदाकारान्यथानुपपत्त्या तयोः खरूप-15व्यवस्था क्रियते; तदयुक्तम्, आकारो हि प्रागेवापोदितः, न च आकारार्थयोः प्रतिबन्धोऽवधारितः, तदनवधारणे कथम् आकारोऽर्थं गमयति ? एवं तावदर्थजन्यत्वं न शक्यते ज्ञानस्यावधारयितुम् । नाप्यर्थस्य अर्थजन्यत्वम् । एवं हेतुफलभावानवधारणात् कथं धूमं दृष्टा अनुभिनोति अग्रिम् ।

20 [§ ४. विकल्प्य विषयासंबद्धनेनानुमानस्य निरासः ।]

अपि च, आनुमानिकं ज्ञानं किंविषयम् – किं अस्यादिस्वलक्षणविषयम्, आहोस्तिवद् वस्तुसू(भु)तसामान्यविषयम्, [अवस्तुभूतसामान्यविषयं वा], विकल्पविषयम्, खांशविषयम्, निर्विषयं वा ?

25 तद्यदि खलक्षणविषयम्; तदा प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदो न प्राप्नोति, खलक्षणविषयत्वेन स्पष्टाकारतानुमानज्ञानस्यापि प्रसज्यते, ‘अस्पष्टाभम्’ च भवद्विः प्रतिपद्यते न त्वन्यैः ।

अन्ये तु बदन्ति – “स्वलक्षणमेव स्पष्टाकारम्” । यदि नाम प्रत्यक्षग्राह्यं स्वलक्षणं विस्पष्टम् अनुमानग्राह्यम् अविस्पष्टम्, स्वलक्षणस्यैवायं भेदः । एकोऽग्निः प्रत्यक्षजननयोग्यः अन्योऽग्निः अनुमानजननयोग्यः । प्रत्यक्षजननयोग्येऽग्नी आनुमानिकं ज्ञानं यदि भवति – भवति प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदः कदा- 5 चित्, यावता आनुमानिकज्ञानजननयोग्योऽग्निः अन्य एव । अथ स्वलक्षणविषयसाम्याद् अभेदपरिकल्पना प्रत्यक्षानुमानयोः; यद्येवम् – गन्धरसादिज्ञानानां स्वलक्षणविषयसाम्यात् सर्वेषामभेदः प्राप्नोति – सर्वे गन्धज्ञानं रसज्ञानं वा वक्तव्यम् । अथ स्वलक्षणविषयत्वे सत्यपि अवान्तरभेद-10 विवक्षया गन्धादिज्ञानमपदिद्यन्ते; यद्येवम् – सत्यपि अग्निविषयत्वे प्रत्यक्षानुमानज्ञानयोः अवान्तरभेदविवक्षया प्रत्यक्षानुमानज्ञानव्यपदेशः । अथ करणभेदेन गन्धादिज्ञानानि भिद्यन्ते; तदा प्रत्यक्षानुमानयोः करणभेदोपपत्तेः भेदोऽस्तु । एवं च यदुक्तम् – “स्वलक्षणविषयानुमानं भवति” तन्मूढो-15 त्तम्, अग्निप्रपञ्चस्य प्रतिभासनात् ।

अथ वस्तुभूतसामान्यविषयम्; न, तदभावाद् विज्ञानजनकत्वासंभवाच । न च जनकत्वमन्तरेण विषयार्थं उपलभ्यन्ते ।

अथ अवस्तुभूतसामान्यविषयम्। तदुक्तम् – “वैकल्पिकं²⁰ सामान्यं बुद्धयुपदर्शितरूपम्” ; एतदपि न युक्तम्, अविद्यमानं सामान्यं कथं बुद्धेर्विषयभावं प्रतिपद्यन्ते ? किम् – सत्तामात्रेण, सहोत्पादेन वा, जनकत्वाऽकारार्पकत्वेन वा ? सर्वस्यासंभवे विषयार्थो भणनीयः । यदि च जनकत्वाद्यभावेऽपि बुद्धौ प्रतिभाति सामान्यम्; तदा रूपादेरपि जन-25 कत्वं न कल्पनीयम् – रूपं विज्ञानमकुर्वत् प्रत्यक्षं स्यात् ।

यदपि “ दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य तदध्यवसायेन प्रवर्त्तते ” इत्युक्तम् । दृश्यं वाहयं रूपादिस्वलक्षणम्, विकल्पः(प्यः) बुद्धिसमारोपिताकारः । किं पुनरनयोः एकीकरणम् ? किम् – अभेदेन उत्पादनम्, किं वा अभेदेन अवधारणम्, ५आहोस्त्वित् संघटना कियते ? तद्यदि अभेदेन उत्पादनम्; सदसतोरभेदेन उत्पादनं हतत्रपापृष्ठते नान्यो वक्तुर्मर्हति । अभेदेनोत्पादने च भावस्याभावप्रसङ्गः, सामान्यस्य वा वस्तुत्वं प्राप्नोति, तद्वस्तुत्वे स्वलक्षणविषयमनुमानम् । प्रत्यक्षाऽनुमानयोर्भेदवीजमन्वेष्टव्यम् ।

10 अथ एकीकरणम् – एकत्वेन प्रतीयमानत्वं दृश्यविकल्पयोः; तदुक्तं(तदयुक्तम्), किम् एक एव आकारः प्रतिभाति, आहोस्त्विदू आकारव्यम् ?

तद्यदि एक एव आकारः प्रतिभाति; तत्किं दृश्याकारः, आहोस्त्विदू विकल्पाकारः ? तद्यदि दृश्याकारः प्रतिभाति; तदा 15स्वलक्षणविषयमेव अनुमानं प्रसज्यते ।

अथ विकल्पाकारः प्रतिभाति; तस्य सर्वोपाख्यारहितत्वेन प्रतिभासाविषयत्वाद्वाप्येतद् वक्तव्यम् – स्वलक्षणमेष

20 ... काराव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तो वा ? यद्यव्यतिरिक्तः; तदा स्वलक्षणविषयमनुमानं प्राप्तम् । समारोपितं च सामान्यं प्रतीयते इति न वक्तव्यम् । तात्त्विकं च सामान्यं प्रसज्यते । .....[दृश्या]तात्त्विकत्वप्रसङ्गो वा । अथ व्यतिरिक्तो विकल्पाकारः; तर्हि न वक्तव्यम् – तदारोपद्वारेण प्रतीयते स्वलक्षणविकल्पाकारान्तरितत्वात् ।

अथ घटना कियते स्वलक्षणेन सामान्यस्य; तदसत्, सदसतोर्धटनाऽयोगात् । सतोर्धटनौ दृष्टा यथा चक्षुर्धटयोः ।

१. ‘ एव आकारः ’ इत्यतः ‘ व्यतिरिक्ताव्यतिरि ’ इत्यन्ते शृण्दम् । २. घटना – शृ० ।

अथ सामान्यखलक्षणाकारद्वयं प्रतीयते; एवं तर्हि अन्योन्यविलक्षणौ सामान्यखलक्षणाकारौ प्रतीयते । ततश्च न वक्तव्यम् – “दृश्यविकल्पा(ल्प्य)वर्धीवेकीकृत्य तदध्यवसायेन प्रवर्तते” इति । यदि च विविक्तमाकारद्वयं प्रतिभाति; तदा खलक्षणविषयमनुमानं प्रसक्तम् । तद्विषयत्वे मानयोर्भेदकारणं ५ वक्तव्यम् । सर्वोपाख्याविनिर्मुक्तस्य च सामान्यस्य प्रतीयमानत्वं नोपपत्तते ।

अन्यत्र, धूमोत्पादिते अग्निविज्ञाने अनग्निव्यवच्छेदस्त्रपं सामान्यं प्रतिभातीति व्यपदिश्यते, अजलव्यवच्छेदेन प्रतिभातीति किं नाभ्युपगम्यते? नाऽजलव्यवच्छेदेन जन्यते, नापि 10 अनग्निव्यवच्छेदेन, तदनुत्पत्तौ प्रतिकर्मनियमानुपपत्तिः ।

अथ निर्विषयम् आनुमानिकं ज्ञानम्; तदयुक्तम्, स्वांशविषयत्वात् । नहि भवतां पक्षे निरालम्बनं किंचिद् विज्ञानमस्ति, आत्मावगाहकत्वेनोत्पत्तेः । यदि च निरालम्बनं ज्ञानम्; क प्रवर्तते निवर्तते वा उरुषः? अगतिः स्यात् । अथ दहनेन 15 तदुत्पादितम् इति कृत्वा दहनान्तिकसुपसर्पति; एवं धूमज्ञानोत्पादेऽपि यायात् ।

अथ स्वांशविषयमनुमानम्; तदा प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदानुपपत्तिः, प्रतीयमानज्ञानस्य खलक्षणात्मकत्वात् ।

[§ ५. ज्ञानयोः हेतुफलभावावधारणस्याशक्यत्वप्रतिपादनम् ।] 20

अथ ज्ञानयोः हेतुफलभावावधारणं कियते; तदप्ययुक्तम्, ज्ञानयोरपि हेतुफलभावावधारणं न शक्यते कर्तुम् – कार्यज्ञानं हि स्वसंवित्पर्यवसितं न ज्ञानान्तरमात्मसात्करोति । तदकरणे ‘केन निव(र्व)र्तिं मम खस्त्रम्’ इत्येतत् कर्थवेत्ति, तद्विज्ञानस्य पिशाचतुल्यत्वात्? तत्र(व) ज्ञानं ज्ञाना-25 न्तराद् भियते । तदभेदे कर्थं हेतुफलभावः, खात्मनि क्रियाविरोधात्?

[§ ६. प्रसङ्गाद् विज्ञानवादिकृतावयविनिराकरणस्य प्रतिवादः ।]

यापि युक्तिरपदिष्टा – विज्ञानमात्रस्थिताववयविनिराकरणपरा वृत्त्यनुपपत्त्यादिरूपा – “ न किल अवयवी एकदेशोन वर्तते, नापि सर्वात्मना । एकदेशवृत्त्यभ्युपगमे हि ५अवयविनो भेदप्रसंगः । अथ सर्वात्मना वर्तते; तर्हि अन्यत्रावृत्तिप्रसंगः ” इत्यादिका; सापि न युक्तियुक्ता । कथम् ? किम् एकदेशशब्देन अवयवी अभिधीयते, अवयवो वा ? यदि अवयव्यभिधीयते; तदा एकदेशोनैव सर्वत्र वर्तत इति ब्रूमः, स्वकारणान्नियमितस्य तथाभूतस्योत्पत्तेः ।

10 अथ अवयवोऽभिधीयते तदेकदेशशब्देन; तदा न एकदेशोन अवयवी वर्तते, अवयव[व]स्य अवयवे वृत्त्ययोगात् । भवतु वा अवयवेषु वृत्तेरभावोऽवयविनः, तथापि असत्त्वं न सिद्ध्यति, तदेहोपलभ्यस्य तदस्तित्वविधानपरत्वात् । यथा ‘अनुदकः कमण्डलुः’ इत्युक्ते सति उदककमण्डलुसम्बन्धाभावः प्रतीयते, न तु कमण्डलोरभावः, तदुदकस्य वा ।

[§ ७. प्रसङ्गादनुपलब्धिपदार्थस्य विचारः ।]

अथ अवयविन उपलब्धिरेव नास्ति; सा किं दृश्यानुपलब्धिः, आहोस्त्वद् अदृश्यानुपलब्धिः ? यदि दृश्यानुपलब्धिः; सा नोपपद्यते । दृश्यशब्देन किमपदिश्यते ? उपलब्धिलक्षणप्राप्तासोऽर्थोऽभिधीयते । उपलब्धिलक्षणप्राप्तिश्च प्रत्ययान्तरसाकल्यं स्वभावविशेषश्च । एतचेद् विद्यते; कथमनुपलभ्यः ? उपलब्धिकारकसाकल्ये सति उपलब्ध्या भवितव्यम्, नानुपलब्ध्या, तत्त्वभावनिवन्धनत्वात्तदुपलब्धेः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य यदि अनुपलभ्यः, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तर्हि उपलभ्यः स्यात्, अनिष्टं चैतत् ।

यदि च घटविविक्तभूतलोपलभ्य एव घटस्यानुपलभ्यः; तदा भूतलस्याप्युपलभ्यो न भवेत्, तस्याप्युपलब्धिलक्षण-

प्राप्त्वात् । अथ उपलब्धिलक्षणप्राप्तमुपलभ्यते भूतलम्; घटस्यापि उपलब्धिप्रसंगः । अथ भूतलज्ञाने घटस्वरूपं नावभाति, तेन तस्यानुपलभ्यः, घटाभावव्यवहारः कियते; तदयुक्तम्; घटावष्टव्येऽपि भूतले भूतलज्ञाने घटो नावभाति, तत्रापि घटाभावव्यवहारप्रसक्तिः ।

तथा ज्ञानस्यापि उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य संवेदनं न भवेत् । ततश्च सर्वस्यासंवेदने नानुपलब्धिः, उपलब्धेरेव यतोऽनुपलब्धिः ।

यदि च भूतलाद्युपलब्धिरेव घटानुपलब्धिः; पिशाचादेरपि सैवाऽनुपलब्धिरस्तु । भवतु, को दोषः? पिशाचाभाव-10 विनिश्चयः स्यात् । अथ न भवति पिशाचाभावविनिश्चयः; कुम्भाभावविनिश्चयाभावप्रसंगः स्यात् । अथ निरालम्बनज्ञानं दृश्यस्याऽनुपलब्धिः; नहि भवतां पक्षे निरालम्बनज्ञानमस्ति खांशपर्यवसितत्वात् ।

अथ अदृश्यानुपलभ्यः अवयव्यनुपलभ्यः; सोऽपि त-15 त्सत्तां न व्यावर्त्यति, यथा उपलभ्यमानत्वं वस्तुस्वरूपम्, तथा अनुपलभ्यमानत्वमपि वस्तुस्वरूपमेव । यथा कार्यस्य स्वकारणाजनकत्वं वस्तुस्वरूपं तथा अनुपलभ्यमानत्वमपि वस्तुस्वरूपमेव । नहि स्वकारणाजनकत्वे वस्तुस्वरूपमतिवर्त्तते । तथा अवयव्यपि कार्याजनकत्वेऽपि न स्वरूपं हास्यति, स्वहे-20 तोरेव कार्याजनकात्मकस्थोत्पत्तेः ।

[§ ८. अवयविनियोकरणे प्रयुक्तस्य रक्तारक्तप्रसङ्गनरूपस्य साधनस्य निरासः ।]

यदपि साधनमन्यदुपदिष्टम् – रक्तारक्तप्रसंगरूपम्; तदप्यसत्, रक्तता नाम का अवयविनः? किं नीलगुणात्मकत्वम्, 25 आहोस्त्वित् नीलगुणाधिकरणत्वम्, नीलगुणाधिकरणद्रव्यसंयोगित्वं चा, तदविरलदेशोत्पादो चा?

यदि तावनीलगुणात्मकत्वं रक्तता; तदयुक्तम्, स्फटिकपटादेरनीलात्मकत्वात् । अथ नीलगुणाधिकरणत्वं रक्तता; साध्यनुपपन्ना, स्फटिकपटादेरवदातरूपयोगित्वात् ।

अथ नीलगुणाधिकरणद्रव्यसंयोगित्वं रक्तता; सा स्व-
5यमनभ्युपगता कथमवयविनं व्यावर्त्तयति ? अथ परेण इष्टा;
यथेष्टा तथाऽविरोधित्वेनाऽभ्युपगता, नहि संयोगावयविनो-
र्विरोधोऽभ्युपगम्यते परेण यथाकृतकत्वाऽनित्यत्वयोः, साऽ-
विरुद्धा कथमवयविनं विपर्यासयति ? 'रक्तताधिकरणश्च, नास्ति
च' इत्यसंगतम् । यथा-नास्ति शब्दः कृतकत्वात्-ताद्वगेतत् ।

10 अथ रक्तता नास्ति घटस्य; तथापि असत्त्वं न सिद्धयति ।
रक्तताभावे तु अभावः कथं भवेत् ? तदभावे विज्ञानाभाव-
प्रसंगः ।

अथ एकस्य विरुद्धावेतौ रक्तताऽरक्तताकारौ; केनेष्टौ
विरुद्धतया ? नीलद्रव्यसंयोगो हि रक्तता, तदभावोऽरक्तता,
15तौ च अर्थान्तरभूतौ । न च तयोर्भेदे अवयविनो भेद उप-
पद्यते, ताभ्यां तस्य भिन्नत्वात् । न च अन्यस्य भेदे अन्यस्य
भेद उपपद्यते, विज्ञानभेदप्रसंगात् । यदि च रक्तारक्तभेदेन
अवयवी भिन्नते तदा अवयविद्यं स्यात्, नाऽसत्त्वम्, विज्ञा-
नाऽव्यतिरेकित्वं वा ।

20 अथ अविरलदेशोत्पादो रक्तता नीलद्रव्यपटयोः; त-
थापि असत्त्वं न सिद्धयति, संस्कृतानां सत्त्वाभ्युपगमात् ।

[§ ९. अवयविनियकरणे प्रयुक्तस्य आवृतानावृतत्वप्रसङ्गस्य खण्डनम् ।]

यच्चान्यत् साधनमुक्तम् - आवृताऽनावृतप्रसंगरूपम् -
"एकस्मिन्नवयवे आवृते आवृतः, अनावृते अनावृतः"; तदेत-
25दयुक्तम् । तद्यदि अवयवावरणे अवयवी आवृतोऽनावृतो वा-
भ्युपगम्यते परैः, तदवयवानामतीन्द्रियत्वेऽपि हि उपलम्भाभ्यु-

पगमात् । न च अवयवानामावृतत्वेऽनावृतत्वे वा अवयव्यावृतोऽनावृतो वा । अपि तु यदा वस्त्राद्यावरणेन देवदत्तेन्द्रियघटसम्बन्धविधातः क्रियते तदा 'आवृतः' इत्यपदिश्यते । यस्य तु वस्त्रादिनाऽवरणेन देवदत्तेन्द्रियघटसम्बन्धविधातो न क्रियते, तदपेक्षया अनावृतव्यपदेशः । यथा भवत्पक्षे ५ स्वकारणानुत्पादकत्वेन अजनकत्वमभिधीयते, न च स्वरूपभेदमासादयति ॥ ४ ॥

[§ १०. अवयविनियकरण प्रयुक्तस्य चलाचलत्वकृतस्य अवयविभेदप्रसङ्गस्य प्रत्यादेशः ।]

यदपि अपरमभिहितम् – चलाचलत्वसाधनम् – " अव-10 यवे चलति चलत्यवयवी, अवयवान्तरे चाऽचलति न चलति – ततश्चलाचलत्वे अवयविनो भेदप्रसंगः " ; तदेतदयुक्तम्, चलनस्य स्वयमनभ्युपगमात् । तदभावे कथं तेन अवयवी भिद्यते ? अथ चलनं विद्यते ; तर्हि इदं वक्तव्यम् – स्वविषयलक्षणम्, चलनरूपार्थस्य उत्पत्तेः । अथ परेणेष्टु चलनम् इति कृत्वा व्यप-15 दिश्यते ; सत्यम्, इष्टुं परेण । न तु अवयवे चलति अवयविनश्चलनभिष्टम्, ततो भिन्नत्वात् । नाप्यवयवान्तरस्याचलने अवयविनोऽचलनभिष्यते, तस्यान्यत्वात् । अपि तु चलनयुक्तः चलतीति व्यपदिश्यते । चलनविकलो निष्कर्षप्र इत्यभिधीयते ।

अथ तदेव द्रव्यम् उपजातक्रियं चलति अनुपजात-20 क्रियं च न चलति ; सत्यम्, तदेव चलति, तदेव न चलति । नत्व(न्व)वयविनो भेदः प्रसङ्गते ; न प्रसंगः, चलनस्य ततोऽन्यथा(न्यत्वात्) । चलाचलव्यपदेशश्च अन्योपाधिकृतः । यथा भवत्पक्षे ज्ञानं कार्यं कारणं च व्यपदिश्यते – स्वकार्यपेक्षया कारणम्, स्वकारणापेक्षया कार्यम्, न च तस्य भेदोऽस्ति, 25 तथा अवयविचलाचलत्वेन न भेदो दृश्यते ।

[§ ११. अवयविनिराकरणे प्रयुक्तस्य 'सर्वावयवग्रहणेन' इत्यादिविकल्प-
जालस्य निरासः]

यदप्युक्तम् - "किं सर्वावयवग्रहणेन अवयवी गृह्यते,
किं वा कतिपयावयवग्रहणेन गृह्यते ? यदि च सर्वावयव-
ग्रहणेन गृह्यते ; तदा मध्यभाग-परभागाऽग्रहणे अवयवय-
ग्रहणप्रसंगः । अथ कतिपयाऽवयवग्रहणे अवयविग्रहणमभ्यु-
पगम्यते ; तदा करांह्निग्रहणे अवयविग्रहणं स्यात् । अथ अव-
यवग्रहणमन्तरेण अवयविग्रहणम् ; तदा सर्वदा ग्रहणं स्यात् ।"

तदेतत् सर्वमयुक्तम्, न सर्वावयवग्रहणपूर्वकमवयविग्रहणम्,
10नापि कतिपयावयवग्रहणपूर्वकमवयविनो ग्रहणम्, अपि तु
तदेहेन्द्रियसञ्ज्ञिकर्षालोकादिसाकल्ये सति उपलभ्यः । अन्यथा
हि अवयवग्रहणपूर्वके ग्रहणेऽभ्युपगम्यमाने अवयव्यादेरनुप-
लभ्यः स्यात् ।

[§ १२. अवयविनिराकरणपरायाः 'यत्र भिन्ने न तददिः' इत्यादि-
युक्तेः खण्डनम् ।]

15

यदप्यन्युक्तम् - अवयविनिराकरणपरं साधनम् -

"यत्र भिन्ने न तद्बुद्धिर्धिया च न सा ।

तद् घटं तु संवृतिसत् परमार्थसदन्यथा ॥

तत्र यदि अवरुणे घटे घटबुद्धिर्न भवति घटस्याऽपर-
20मार्थसत्त्वम् ; नीलेऽपि प्रत्यस्तमिते नीलबुद्धिर्न भवति नील-
स्याऽस्तमितत्वात् तदा नीलमपि अपरमार्थसत् प्राप्तम् । तथा,
विज्ञानमस्तमुपगतं न वेद्यते तदप्यपरमार्थसत् प्राप्नोति ।

अथ प्राक्तने विज्ञाने नीलान्तरे प्रत्यस्तमिते ज्ञानान्तरं वेद्यते
नीलान्तरं च, न तु घटेऽवरुणे घटान्तरं वेद्यते ; तत् किम् -
25उत्पन्नं न वेद्यते, आहोस्त्विदनुत्पन्नम् ? तद्यादि उत्पन्नं न गृह्यते ;
तत्रापि हि विज्ञानोत्पादनसमर्थमुत्पन्नं न गृह्यते, तद्विपरीतं
वा ?

तथादि विज्ञानोत्पादनसमर्थमुत्पन्नं न गृह्यते ; तदयुक्तम् , यदि विज्ञानोत्पादनसमर्थमुत्पन्नं घटजातम् , तदवद्यं गृह्यते अन्यथा नीलस्याप्यग्रहणं स्यात् । अथ विज्ञानजनकोत्पन्नस्याग्रहणम् ; तदा नीलस्याप्यनया वृत्त्याऽग्रहणे तस्याप्यपरमार्थसत्त्वं स्यात् ।

5

अथ अनुत्पन्नघटजातं न वेद्यते तेन तस्य अपरमार्थसत्त्वम् ; नील-ज्ञाने अपि अनुत्पन्ने न वेद्य(ये)ते तयोरपि अपरमार्थसत्त्वमापद्यते ।

अथ अवरुणे घटे घटान्तरं न प्रादुर्भवति विज्ञानजनकं कपालावस्थायाम् ; यद्येवं निर्विकल्पके रूपज्ञाने नष्टे नान्यन्ति-10 विकल्पकं रूपज्ञानं जायते सविकल्पकावस्थायाम् । तथा, स्थूले नीले नष्टे नान्यत् स्थूलं नीलान्तरं भवति सूक्ष्मनीलोत्पादकाले । अथ तत्र नीलरूपताऽनुगता ज्ञानरूपता वाऽनुगता ; यद्येवम् इहापि कपालघटयोः स्वलक्षणरूपताऽनुगता ।

यदप्युक्तम् - “ धिया च न सा - धिया बुद्ध्या विवेच्यमाने न सा घटबुद्धिर्भवति नीलबुद्धिस्तु भवति ” ; तदेतदयुक्तम् , किंभूतया बुद्ध्या विवेच्यते - किं निरालम्बनया , आहोस्त्वित् सालम्बनया ? तथादि निरालम्बनया विवेच्यते ; तदा विवेचनीयार्थो चक्षव्यः । यदि च निरालम्बनया विवेच्यमानस्य असत्त्वम् ; तदाऽनया रीत्या नीलादेरप्यसत्त्वमापनी-20 पद्यते । न च निरालम्बनमनिरस्ति ।

अथ सालम्बनया घटो विवेच्यते ; सा किम् आत्मालम्बना , आहोस्त्वित् स्वकायब्यतिरिक्तालम्बना ? तथादि स्वकायालम्बना सती घटस्य विवेचिका ; तदा विवेचनीयार्थो चक्षव्यः । यदि नाम स्वकायमात्रावभासा समुत्पन्ना ; घटस्याऽ-25

सत्त्वे किमायातम् ? अथ तस्यां बुद्धौ घटो [ना]वभाति तेन तस्याऽसत्त्वम् ; अनया भङ्गया नीलादेरपि असत्त्वमापद्यते ।

अथ स्वकायव्यतिरिक्तार्थालम्बनया घटो विवेच्यते ; किं [घटालम्बनया] घटो विवेच्यते, घटव्यतिरिक्तार्थालम्बनया वा ? ५त्यदि घटालम्बनया विवेच्यते ; तत्रापि विवेचनार्थो वक्तव्यः । तया किं कियते—किं घटस्याऽसत्त्वं प्रद्योत्यते, आहोस्वित् सत्त्वम्, उभयं वा, न किंचिद्भा ? तद्यदि असत्त्वम् ; तद्युक्तम्, नहि अन्यविषया सती एतस्य प्रबोधिका भवितुमहंति अतिप्रसंगात्, न जातु रूपविषयविज्ञान(नं) रसस्थापनाय अलम् ।

10 अथ सत्त्वं प्रद्योत्यते ; तथापि सत्त्वम् । स(सं)वृत्तिसत्त्वे वा नीलादेरपि संवृत्तिसत्त्वप्रसंगः । अथ उभयं प्रतिभाति ; न, तदभावस्य अविषयत्वात् । यथा विज्ञानस्य विषयतां न याति तथा प्रागेव प्रपञ्चितम् । किंच, उभयं प्रद्योत्यतयन्त्या भावोऽपि प्रद्योतितस्तया । तत्प्रद्योतने च कथं घटस्य संवृत्तिसत्त्वम् ?

15 अथ न किंचिदपि प्रद्योत्यते तया ; कथं तहि घटविषया सा अपदिश्यते ? अथ घटभिज्ञार्थविषया सा ; तत्र वर्तमाना न कुम्भस्य अस्तित्वविधायिका, न व्यावर्तिका ।

अथ तस्यां बुद्धौ कुम्भो न प्रतिभाति तेन तस्य संवृत्ति-सत्त्वम् ; यदेवम्—बुद्धिविषयोऽपि बुद्ध्यन्तरे न प्रतिभाति, २०तस्याप्यायातं संवृत्तिसत्त्वम् । सर्वज्ञानानि च इतरेतरज्ञाने न प्रतिभान्ति — सर्वेषां संवृत्तिसत्त्वं प्राप्तम् । न चैतदभ्युपगम्यते ।

[§ १३. विज्ञानवादिना साधितस्य वाह्यार्थविलोपस्य निरासः ।]

यदप्यन्यत्साधनमपदिष्टं वाह्यार्थपह्वये — “ न किल विज्ञानमसंविदितम् अर्थस्य वेदनम् । यद्यविदितमर्थवेदनं तदाऽज्ञातेऽपि ज्ञानेऽर्थो वेदः स्यात्, सन्तानान्तरज्ञाने च जाते

देवदत्तवेदः सोऽर्थः स्यात्, न चैतदुपपद्यते । तथा खसन्ततिपतिते परोक्षज्ञाने जातेऽर्थो न वेद्यः स्यात् । अथ ज्ञानान्तरविदितमर्थस्य वेदनम्; तदपि ज्ञानान्तरविदितम् इत्यायातमान्ध्यं जगतः । अथ खसंविदितं तदर्थस्य वेदनम्; ततश्च सहोपलभ्माद् एकोपलभ्मतो वा वाह्यार्थविलोपः प्राप्तः ॥ ५

तदेतदयुक्तम् । यत्तावदुक्तम्—‘ज्ञानान्तरविदितं यदि ज्ञानम् अर्थस्य वेदनं तदा अनिष्टा प्राप्नोति’ । एतदनभ्युपगमेनैव पर्युदस्तम् । अपि तु अविदितमेव ज्ञानम् अर्थस्य वेदनम् । ननु अजातेऽपि ज्ञाने अर्थो वेद्यः स्यात्; न वेद्यः, वेदनस्याभावाद् अर्थो न वेद्यते, न तु वेदनवेदनस्याभावादर्थो न वेद्यते ॥ १०

यदप्यन्यदुक्तम्—‘सन्तानान्तरजाते च ज्ञाने सोऽर्थो वेद्यः स्यात्’; तदप्ययुक्तम्, देवदत्तसन्ततिपतिते जाते देवदत्तस्य सोऽर्थोऽपरोक्षः, न तु सन्तानान्तरपतिते ज्ञाने, अन्यथा हि सन्तानान्तरपतितं विज्ञानं खसंविदितरूपं जातम् । तस्मिन् जाते सोऽर्थो देवदत्तस्याऽपरोक्षः स्यात् ॥ १५

अपि च, रूपज्ञानं किं रूपगृहीत्यात्मकम्, आहोस्विद् अगृहीत्यात्मकम्? तद्यदि रूपगृहीत्यात्मकम्; तदा गृहीतमेव रूपं ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं भवतु खसंवेद्यं वा, न ज्ञानग्रहणपुरस्सरमर्थस्य ग्रहणम् ।

अथ रूपगृहीत्यिस्वभावकं न भवति रूपज्ञानम्; एवं तर्हि२० खसंवेद्यं भवतु व्यतिरिक्तसंवेदकसंवेद्यं वा भवतु अवेद्यं वा, न रूपस्य प्रत्यक्षता, यथा रसज्ञानखसंवेद्यत्वेऽपि न रूपस्य प्रत्यक्षता तद्वत् रूपज्ञानसङ्गावेऽपि न रूपस्य प्रत्यक्षता रूपगृहीत्यिस्वभावतयाऽनुपपत्तेः ।

^१ अश्रुत्वारः पश्चाल्लिप्तो दृश्यते ।

[§ १४. बाह्यार्थविलोपायोपयुक्तस्य सहोपलभसाधनस्य
विकल्प्य दूषणम् ।]

यदप्युक्तम् - 'स्वसंवेद्यत्वे सहोपलभ्माद् विज्ञानार्थयो-
रैक्यम्' - एतदप्यपनीतं द्रष्टव्यम्, स्वसंवेद्यत्वाऽसंभवादेव ।
5 च सहोपलभ्माद् अर्थस्याऽभावः सिद्ध्यति अव्यतिरेको वा ।

सहोपलभ्मो हि ज्ञानैकधर्मः, अर्थैकधर्मः, उभयधर्मो चा ?
तद्यदि ज्ञानैकधर्मः; तदा सहशब्दार्थो नोपपद्यते । ज्ञानैक-
धर्मत्वे च ज्ञानस्यैवास्तित्वस्थापकं नार्थस्य व्यतिरेकाभावा-
वेदकं सहोपलभ्मसाधनम् अतद्धर्मत्वात् । अथ अर्थैकधर्मः सहो-
10पलभ्मः; अत्रापि सहशब्दार्थो वक्तव्यः । अर्थैकधर्मत्वे चा
अर्थस्यैव सत्तां व्यवस्थापयति, ततश्च विपरीतसाधनाद्
विरुद्धः ।

अथ उभयधर्मः; कथमुभयधर्मत्वे अन्यतरलोपः ? अन्य-
तरलोपश्चेत्; नोभयधर्मता उपपद्यते । 'उभयधर्मता च अन्य-
15तरलोपश्च' इति व्याहृतमपदिश्यते । उभयधर्मत्वे च 'अर्थ-
स्यैव विलोपो न ज्ञानस्य' इत्यत्र नियामकं वक्तव्यम् । तच्च
नास्ति । न च उपलभ्मोऽन्यतरसद्वावं व्यावर्त्तयति, सद्वावेऽपि
दृष्टत्वात् यथा ज्ञाने ।

अपि च कस्यात्र पक्षीकरणम् - किं विज्ञानस्य, उत
20अर्थस्य ? तद्यदि ज्ञानं पक्षयसि ; तस्य किं साध्यते - अभावः,
अव्यतिरेको वा ? तद्यदि अभावः; स किं ज्ञानस्य, उत अर्थ-
स्येति ? यदि ज्ञानस्य तदा अभ्युपेतहानम्, हेतोश्च पक्ष-
धर्मता न लभ्यते । अथ अर्थस्य; तदा असम्बद्धत्वम् - ज्ञानं
पक्षयसि अर्थो नास्तीति व्याहृतमपदिश्यते, सहोपलभ्मस्य
25च व्यधिकरणत्वम् ।

अथ अव्यतिरेकः साध्यते ; स किं ज्ञानस्य, आहोस्त्वद्
अर्थस्य ? तद्यदि अर्थस्य; तदाऽसम्बद्धाभिधातृत्वम् - ज्ञानं

पक्षयसि, अर्थस्य चाऽव्यतिरेकप्रतिपादनं करोसि इति व्याहतमपदिश्यते, अर्थाव्यतिरेको हि अर्थधर्मः ।

अथ ज्ञानस्यैव अव्यतिरेकप्रतिपादनं क्रियते; तत्किं स्वस्मात्स्वरूपादव्यतिरिक्तम्, आहोस्त्वित् पररूपादव्यतिरिक्तम्? तद्यदि स्वस्मात् स्वरूपादव्यतिरिक्तं ज्ञानम्; तदा ३ अविवादेन सम्बोधयितव्याः ।

अथ परस्मादव्यतिरेकप्रतिपादनं क्रियते; स परात्मा तात्त्विकः, अतात्त्विको वा? तद्यदि अतात्त्विकः; ततोऽव्यतिरिक्तं ज्ञानमपि अतात्त्विकं भवेत् ।

अथ तात्त्विकः; सोप्यवधारितदेहो वा, अनवधारितदेहो¹⁰ वा? तद्यदि अवधारितदेहः; स किं भिन्नाकारतया अवगतः, अभिन्नाकारतया वा? यदि भिन्नाकारतया अवधारितः; तदा भिन्नाकारावगाहकविज्ञानदूषितपक्षत्वेन सहोपलम्भहेतोरसिद्धता कालात्ययापदिष्टता वा ।

अथ अभिन्नस्वभावतयाऽवधारितः; न तर्हि परात्मा,¹⁵ 'परात्मा च अभिन्नस्वभावतयाऽवधारितः' इति च व्याधातः। किंच, अभिन्नस्वभावतया यदि प्रागेवाऽवगाहितः; तदा किं तत्र सहोपलम्भसाधनेन प्रयोजनम्? निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनं सा[ध?]नन्यायमतिपतति ।

अथ अनवधारितदेहः; स परात्माऽस्तीति कथं जानीषे²⁰ न च अवधारितानवधारिताकारयोः एकत्वं बहुविदो वदन्ति। अनवधारिताकारैकत्वे च ज्ञानस्याप्यसंवेदनं प्रसक्तम् ।

अपि च सहोपलम्भः किं ज्ञानयोः, उत अर्थयोः, ज्ञानार्थयोः वा? तद्यदि ज्ञानयोः सहोपलम्भः; तदा न द्वितीयस्याभावोऽव्यतिरेको वा सिद्धयति, असिद्धत्वं हेतुः, दृष्टा-²⁵

नतश्च साधनविकलः – द्विचन्द्रज्ञाने [न] ज्ञानयोः सहोपलम्भोस्ति । अथ अर्थयोः; तदाऽसिद्धो हेतुः, न चान्यतरार्थलोपः । लोपे वा अन्यतरसिद्धौ वाहृचार्थव्यवस्थितिः । अथ ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भः; तथापि हेतोरसिद्धता, दृष्टान्तश्च ५साधनविकलः ।

अथ सहोपलम्भात् इत्यस्यायमर्थः – एकोपलम्भात् । एकोपलम्भेन ज्ञानार्थयोरेकता उपपाद्यते ।

ननु एकोपलम्भाद् इत्यस्य कोऽर्थः – किं ज्ञानार्थयोः एक एव उपलम्भः, उत एकस्यैवोपलम्भः, आहोस्त्विद् एकेनैव उप-
10लम्भ इति । तथादि ज्ञानार्थयोः एक एव उपलम्भ इति; न तर्हि अर्थाभावसिद्धिः । संवेद्यमानत्वेन विज्ञानसत्तावद् अर्थसत्ताऽपि सुस्थिता । असिद्धोप्यर्थं हेतुः नीलादावनेकोपलम्भसंभवात् । अनैकान्तिकोप्यर्थं हेतुः यस्मादनेकनीललोहिताद्याकाराणाम् एकोपलम्भेऽपि नान्यतमव्यावृत्तिः अभेदो वा दृष्टः ।

15 अथ एकस्यैव उपलम्भः एकोपलम्भः; तदेकं किं विज्ञानात्मकम्, आहोस्त्विद् ज्ञानात्मकम् ? तथादि विज्ञानात्मकम्; तदसत्, नील-मणि-कुम्भादेविज्ञानोत्पादकत्वेन स्वरूपमवधार्यते न तु विज्ञानात्मतया, यस्माद् ‘अनेन उत्पादितं विज्ञानम्’ ‘अत्र ममोत्पन्नम्’ इत्येवं प्रवदन्ति सन्तः न तु ‘इदमेव ज्ञानम्’ इत्येवं 20वक्तारो भवन्ति । यथा हि वस्तुत्वेन प्रतीयमानं नील-जलादिकम् एकोपलम्भानुरोधेन नावस्तुत्वेन प्रतिपद्यते तथा अविज्ञानात्मकतया अध्यवसीयमानं न विज्ञानात्मतया व्यवस्थापयितुं पार्यते, अन्यथा वस्तुत्वहानिप्रसंगात्, अथ(था)विज्ञानात्मतया तदेकमवधार्यते तदेष्टसिद्धेरसिद्धिः, सिद्धसाध्यता च स्यात् ।

25 अथ एकेनैवोपलम्भः; सोप्यनुपपन्न एव, जलचन्द्राकार्देः चहुभिरुपलम्भमानत्वात् ॥ ७ ॥

[§ १५. अवयविनिराकरणद्वारा स्थापितस्य क्षणिकत्वस्योत्थापनम् ।]

यदप्युक्तम् – “ अवयविनिराकरणे क्षणिकत्वम् – यदि हि किल अक्षणिको भवति भावः तदा भवति अवयवाऽवयविभावः, तदभावे तत्त्वः (तस्याऽभावात् । अथ कथं तस्याभावः ? स्थायिनोऽर्थक्रियाऽकरणात् । तदेव कथम् ? कथ्यते – किं येन स्वभावेन आद्यामर्थक्रियां करोति किं तेनैव स्वभावेन उत्तरोत्तराण्यपि कार्याणि करोति, अथ समासादितस्वभावान्तरः करोति ? यदि तेनैव करोति; तदा एककालयोगित्वं सर्वकार्याणां प्रसञ्ज्यते, क्रमकरणं हीयते तस्य । न हयेकस्वभावायत्तो वस्तुनां कालविकल्पो नाम । विकल्पे वा एकस्वभावायत्तामति-10 कामन्ति । अथ स्वभावान्तरापत्तौ जनयति ; स्वभावान्तरापत्तिश्च पूर्वाकारपरिहारनान्तरीयकरूपा । तदपरित्यागे न आकारान्तरानुप्रवेशोऽस्ति, आकारयोः एकत्वायोगात् । अथ पूर्वाकारपरिहारः; तदा एतदेव क्षणिकत्वं यत् पूर्वापरकार्यकारणम् । ”

तदेतदयुक्तम् । यदि क्रमेण कार्यं न करोति युगपदपि कथं15 करोति ? एकं नीलस्वलक्षणमनेकं विज्ञाननीलादिकं कार्यं करोति इति वः सिद्धान्तः । तदनेकं कार्यं किम् (किमेके) नाकारेण करोति, आकारभेदेन वा ? तद् यद्येकेन करोति ; तदाऽस्याता सर्वकार्याणामेकाकाररूपता एकत्वम्, एकस्य चानेकत्वमाप्यते । अथ आकारभेदेनानेककार्यं जनयति ; आकारभेदात्20 तदेकत्वं व्यावर्त्तते, यद्यव्यावृत्तौ नैकमनेकं कार्यं करोति ।

अथ इत्थंभूतं स्वहेतुभ्यस्तदुद्भूतं यदनेकयुगपत्कार्यकरणात्मकम् ; यद्येवं ममापि क्रमभाव्यनेककार्यकरणात्मकं समुद्रूतं स्वहेतुभ्यः ।

[§ १६. क्षणिकत्वस्थापनाय प्रयुक्तस्य विनाशहेत्वभावस्य विनाशं विकल्प्य दूषणम् ।]

यदप्यन्युक्तम् – “विनाशहेत्वभावात् क्षीणको भावः” तदनुपपन्नम्; कथम्? ते इदं प्रष्टव्याः – विनाशोस्ति वा, न वा? ५त्यदि नास्ति; कस्य सहेतुकत्वं निर्हेतुकत्वं वा विचारयन्ति मनीषिणः। नहि वन्ध्यासुतस्याभावे सहेतुकत्वं निर्हेतुकत्वं वा विचारयन्ति सन्तः।

अथ विद्यते विनाशः; स वस्तुस्वभावानुबन्धी वा, विच्छिन्नोत्पन्नो वा? तद्यदि वस्तुस्वभावानुबन्धी; न तर्हि 10निर्हेतुकत्वम्, वस्तुनो वा निर्हेतुकत्वप्रसंगः, सत्स्वभावानुबन्धित्वव्यतिरेकप्रसंगो वा।

अथ व्यतिरिक्तः; तस्य निर्हेतुकत्वे कोपपत्तिः? सहेतुकत्वे नियतदेशकालयोगित्वेनोपलब्धिः। यदि नाम निर्हेतुको विनाशः वस्तूनां क्षणिकत्वे किमायातम्, वस्तुभ्योऽर्थान्तर-15त्वात्?

[§ १७. क्षणिकत्वोपयोगिनः विनाशनिर्हेतुकत्वस्य विकल्पपञ्चकेन प्रतिबद्धम् ।]

अथ निर्हेतुकत्वे वस्तूत्पत्त्यनन्तरमात्मानं समासादयति विनाशः; तदयुक्तम्। अत्र पञ्च पक्षा भवन्ति – वस्तूत्पत्तेः 20पूर्वम्, सह वा, अनन्तरं वा, कालान्तरे वा भवनम्, न वा भवनम्? तद्यदि पूर्वभवनम्; तदा भावोद्भवानुपपत्तिः। अथ सह; तदा भावानुपलभ्यप्रसंगः। तत्सद्वावोपलभ्ये वा सततोपलभ्यप्रसंगः, अभावस्याऽकिञ्चित्करत्वात्। तथाऽनन्तरभूतेऽपि विनाशे सततोपलभ्यप्रसंग एव। अथ कालान्तरे 25भवनम्; न तर्हि क्षणिकत्वं वस्तूनां विनाशस्य निर्हेतुकत्वे सत्यपि। अथ नैव भवनं विनाशस्य; तदा सर्वभावानां नित्यत्वमापद्यते, विनाशस्याऽसंभवात्।

अथ सहेतुके विनाशे नावश्यंभावो विनाशास्य, वस्त्रे रागवत् कारणव्यापारपराधीनवृत्तित्वात्, तदभावे तस्याभावः कथं भवेत् ? तदयुक्तम्, सहेतोरेव ध्रुवभाविविनाशार्हस्योत्पत्तेः । भवतु वाऽभावस्यानुद्गमः न कश्चिद्विरोधः । न तु निर्मोक्षप्रसंगो गुणानां विनाशानुत्पत्तेः; नेदमस्मद्विरोधेषु ५ राजते, मोक्षपरिकाप्त्यकरणात् ।

अथ कृतकस्य नित्यत्वं प्राप्नोति विनाशासंभवे सति ; सावधिका सत्ता अनित्या, निरवधिका तु नित्या, तत्कथं कृतकस्य नित्यत्वं विनाशासंभवे सति ? भवतु वा नित्यत्वम्, न दोषोऽस्ति । 10

[§ १८. प्रत्यक्षप्राहृत्वेन उपपादितस्य क्षणिकत्वस्य खण्डनम् ।]

यदप्यपदिष्टम् – “ प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वं वस्तुनां विषयीक्रियते, अतीतानागतकालविकला वस्तुसत्ता वर्तमानकाललिङ्गिता प्रत्यक्षेण आत्मसात्क्रियते ” – तदेतदयुक्तम्, अतीतानागतवर्तमानकालानां किं प्रतीयमानादव्यतिरेकित्वम्, व्यति-15 रेकित्वं वा ? तद्यदि अव्यतिरेकित्वम्; तदा कालत्रयानुमतं वस्तूपलब्धम् । अथ व्यतिरेकित्वम्; वस्त्रवगमे न अतीतानागतवर्तमानकालावगतिरस्ति । वस्तुमात्रोपलब्धेस्तदस्तित्वं सिद्धम्, तदभावश्च निष्प्रमाणकः ।

अथ स एव भावोऽभावः; भावोऽन्यस्तर्हि वक्तव्यः; 20 अभावस्य सर्वोपाल्याविनिवृत्तिलक्षणत्वात् । अथ कालान्तरे तस्य अन्योऽभावः; तस्याकिंचित्करत्वात् सत्ताखण्डनं प्रति ।

अथापरकार्यकर्तृत्वं कालान्तरे तदभावः; तदयुक्तम्, सर्वोपरकार्यकर्तृत्वमेकस्य प्रत्यक्षात् प्रत्यभिज्ञानेन च पूर्वोदितानुभवावेदिता सत्ता आत्मसात्क्रियते सैव सत्ता प्रत्यभि-25 ज्ञानेन आत्मसात्क्रियते । कथं एुनवेंत्सीति चेत्; प्रत्यभिज्ञा-

नादेव जानीमः । सैव सत्ता प्रतिभाति । आद्यानुभवेषि सा सत्ता प्रतिभाति । कुतोऽवगता ? एवं ज्ञानयोरपि हेतुफलभावावधारणं न शक्यते कर्तुम्, तदभावान्न कार्यानुमानम् ॥ ७ ॥

[§ १९. वौद्दसंमतस्य स्वभावानुमानस्य निरासः ।]

5 तथा स्वभावानुमानस्यापि न सम्बन्धावधारणमुपपद्यते, तदभावात् । भिन्नयोः सम्बन्ध(ङ्ङ)योः सम्बन्धो दृष्टः, नहये-कस्य सम्बन्ध उपपद्यते ।

किंच, कृतकत्वेन अनित्यत्वानुमानं क्रियते – किमवगतेन, अनवगतेन वा ? तद्यदि अनवगतेन; तत्कथं स्वयमनु (मनव)-10गतं साधनं भवितुमर्हति ? अथावगतेन; तस्यां कृतकत्वावगतौ अनित्यत्वं प्रतिभाति वा, न वा ? यदि न प्रतिभाति; कथं प्रति-भासमानाऽप्रतिभासमानयोस्तादात्म्यम् ? अथ प्रतिभाति; किमनुमानेन ? निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनानर्थक्यम्, अन्यथा हि कृतकत्वप्रतिपत्तावपि अनुमानमुपादेयं स्यात् ।

15 अथ कृतकत्वं प्रतिपन्नमिति कृत्वा नानुमानमुपादीयते; तत्त्वभावानुबन्धनित्यत्वमप्यवगतम्, किमनुमानेन ? अवगते च अनित्यत्वे यत् साधनमुपादीयते तत् कदाचिदनित्यता-प्रतिपत्त्यर्थम्, कदाचिच्च नित्यतासमारोपव्यवच्छेदार्थम्, कदा-चित्व(त्व)नित्यताव्यवहारार्थम् ?

20 तद्यदि अनित्यताप्रतिपत्त्यर्थम्; सा ज्ञातैव, व्यर्थः प्रयासः ।

अथ समारोपव्यवच्छेदार्थम्; समारोपव्यवच्छेदः अनित्य-त्वादव्यतिरिक्तः, व्यतिरिक्तो वा ? तद्यद्यव्यतिरिक्तः; असावपि अनित्यत्वावगमेनैवावगतत्वान्न साधनान्तरमपेक्षते ।

25 अथ व्यतिरिक्तः; स किं वस्तुभूतः, अवस्तुभूतो वा ? तद्यदि वस्तुभूतः; तेन सह शब्दगतकृतकत्वस्य तादात्म्यानु-पपत्तिः । तादात्म्ये वा तदवगमेनैवावगमात् नानुमानमपेक्षते ।

अथ अवस्तुभूतः; स किं क्रियते, ज्ञाप्यते वा ? तद्यदि क्रियते; तदयुक्तम्, सर्वोपाख्याविनिर्मुक्तस्य करणायोगात्, करणे वा वस्तुत्वप्रसंगः । अथ ज्ञाप्यते; तेन सह कृतकत्वस्य सम्बन्धव्यतिरेकात्, अव्यतिरेके वा तस्य वस्तुत्वं कृतकत्वासत्त्वं वा ।

5

अथ अनित्यताव्यवहारः क्रियते – यो हि कृतकत्वं जानन्नपि अनित्यताव्यवहारं न करोति स हि अत्र व्यवहार्यते; सोऽपि व्यवहारः अनित्यत्वादव्यतिरिक्तः, व्यतिरिक्तो वा ? यद्यव्यतिरिक्तः; असावपि प्रतिपन्न एवानुमानिकः ।

अथ व्यतिरिक्तः; स किं कृतकत्वेन उत्पाद्यते, ज्ञाप्यते 10 वा ? यदि उत्पाद्यते; तदा न शब्दोत्पादकहेतूनामनुमानत्वम् ।

अथ ज्ञाप्यते; तेन साकं सम्बन्धोऽभिधेयः । न तादात्म्यलक्षणः, ज्ञाप्याद् भिन्नत्वात् ।

अथ तदुत्पत्तिलक्षणः; सोऽप्यनुपपन्न एव – किं व्यवहारेण उत्पाद्यते घटः, घटेन वा उत्पाद्यते व्यवहारः ? न तांवद् 15 व्यवहारेण उत्पाद्यते घटः; आदौ घटसत्ता तदनु व्यवहारः । अथ घटेनोत्पाद्यते व्यवहारः; तदा कारणानुमानम्, न स्वभावानुमानम् । तच्च स्वयमेव पर्युदस्तम् ॥ ४ ॥

[१०. षड्धार्थापतिप्रामाण्यस्य निरासः ।]

एवमर्थापत्यादीनामप्यप्रामाण्यम् । किं एतम् अर्थाप-20 त्यादेः स्वरूपम् ? कथं वा प्रामाण्यम् ? तत्र दर्शनार्थापत्तेस्तावत् स्वरूपं व्युत्पाद्यते – रूपदर्शनान्यथानुपपत्त्या चक्षुः-प्रतिपत्तिः । तथा, अनुमानपूर्विका – अनुमानादग्नित्वप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या – अग्निव्यक्तिप्रतिपत्तिः । अभावपूर्विका अर्थापत्तिः – जीवति देवदत्तः गेहे नास्ति – गेहाभावान्यथानु-25 पपत्त्या बहिर्भावप्रतिपत्तिः । तथा, आगमपूर्विका अर्थापत्तिः –

शब्दार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दार्थसम्बन्धनित्यताप्रति-
पत्तिः । तथा अर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिः – शब्दार्थसम्बन्ध-
नित्यताप्रतिपत्तिः । तथा, उपमानपूर्विका अर्थापत्तिः – गवय-
पिण्डग्रहणानन्तरं गेहावस्थितगोपिण्डे गोगवयसादृश्यावच्छन्ने
प्रतिपत्तिरूपमानात् पिण्डावच्छन्ने वा सादृश्ये, तस्य
पिण्डस्य वाहदोहप्रसवसामर्थ्यम् अर्थापत्त्या प्रत्येति । एषा षट्
प्रकाराऽर्थापत्तिः ।

इयं चानुपपत्त्या । यदुक्तम् – ‘रूपदर्शनान्यथानुपपत्त्या च-
क्षुरिन्द्रियं प्रतीयते’ । तदयुक्तम् । चक्षुरिन्द्रियान्वयव्यनिरेक-
१० सम्बन्धावधारणमन्तरेण अन्यकारणपरिहारेण नियतकारण-
प्रतिपत्तिः अर्थापत्त्याऽनुपपत्त्या – चक्षुरादिकरणस्य पिशाचादि-
तुल्यत्वात् न तदवगतिः, अवगतौ वा अर्थापत्त्यनुपपत्तिः ।

यदप्युक्तम् – ‘अन्यथोपपत्त्यते’ इति । अत्र काङ्गुमा ?
अथवा रूपादिज्ञानस्यैव धर्मित्वं करणपूर्वकमिति साध्यो धर्मः
१५ कार्यत्वात् रथादिवत् ।

एवं सर्वार्थापत्तिविषयत्वेन प्रयोगव्युत्पादनं कार्यम् ।
प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच अर्थापत्तेः तदभावे तदभावात् ॥ ४ ॥

[११. उपमानप्रामाण्यस्य निरासः ।]

तथा, उपमानमपि संभवति काननगतगवयपिण्डदर्शना-
२० नन्तरं गेहावस्थितगोपिण्डे गवयसादृश्यावच्छेदेन यद्विज्ञानं
तद् उपमानफलम् । गोपिण्डावच्छन्ने सादृश्ये वा यद् विज्ञानं
तदा उपमानफलं गवयपिण्डज्ञानमुत्पादनम् । तदेतदयुक्तम्,
प्रत्यक्षमूलमुपमानम्, तदपगमे तस्याप्यपगमात् ।

अथ किमिदं गोगवयसादृश्यं यद् गोपिण्डग्रहणकाले ना-
२५ वगतम् उपमानादवगम्यते ? किम् अवयवानां संस्थानम्,
किं वा विषाणाद्यवयवा वा, सामान्यं वा, अथ धर्मान्तरम् ?
तथादि अवयवानां संस्थानं सादृश्यम्; तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं

वा, न वा? तद्यदि उपलब्धिलक्षणप्राप्तम्; अवगतं तर्हि।
अवगतपूर्वे यद् भवति गवयपिण्डदर्शनानन्तरं तत् स्मरणा-
न्नातिरिच्यते ।

अथ उपलब्धिलक्षणप्राप्तमपि नोपलभ्यते; तदा गवय-
पिण्डेऽपि तस्य ग्रहणं नास्ति । तदग्रहणे पिण्डमात्रग्रहणे सति 5
भवति 'मदीया गौः अनेन सहशी' इति, तदास्व(श्व)विष-
यमपि स्यात् 'मदीयोऽनेन सहशः' इति ।

अथ अनुपलव्विलक्षणप्राप्तम्; तर्हि तस्य कच्चिदपि ग्रह-
णम्, ततश्च महिष्यादिदर्शनेऽपि 'मदीया गौरनेन सदृशी,
अश्वो वा मदीयोऽनेन सदृशः' इत्युपरामुखः स्यात् । 10

अथ विषाणाद्यवयवाः सादृश्यशब्दवाच्याः; ते च अ-
वगता एव तेषु यद्भवति उत्तरकालं विज्ञानं तत् स्मृतिरूपता
मतिपतति ।

अथ गोगवयसामान्यं साहद्यशब्दवाच्यम्; तत्त्वानु-
पपत्तम्, यथा च न संभवति तथा प्रागेव आवेदितम् । भवतु 15
नाम, किं तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं च - पूर्ववद्विभज्य दूषणं
वक्त्रव्ययम् ।

अथ धर्मान्तरम्; तदपि ऐन्द्रियकम्, अतीन्द्रियं वा?
तद्यदि ऐन्द्रियकम्; तदा तस्य पूर्वोपलम्भे सति उत्तरकाल-
भावि यत् तस्य विज्ञानं न तत् स्मरणाकारतां परित्यजति । 20

अथ तदुपलब्धिलक्षण[म]प्राप्तम्; न तर्हि तस्य क्वचिदपि ग्रहणम् । तदग्रहणे न गवयदर्शने सति 'मदीया गौरनेन सहशी' इत्यादिज्ञानेन शक्यते भवितुम् । भवने वा गवय- (या)दर्शनेऽपि स्पात् ।

[§ १. नैयायिकसंमतस्य उपमानस्वरूपस्य खण्डनम् ।]

अन्ये तु अन्यथा उपमानं व्याचक्षते विपश्चितः -
“ गोगवयसादृश्यं स्वज्ञानविशिष्टमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः उपमानफलम् । ” एतच्चाऽसमीक्षीनम् । प्रागेव वनेऽचरवच्चनादवगतं गोसदृशो गवय इति । कोऽर्थः ? गोसदृशस्य गवय इति नाम । एवं च सर्वमेव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणं कृतम्, नोपमानं कल्पनीयम् ।

अथ संस्लवन्यायेन कल्प्यते ; भवतु, तथापि संज्ञी विद्यते संज्ञा तु न विद्यते । कोपमानं परिकल्प्येत ?

10 [§ २. संज्ञाप्रतिपत्तिविषयकमतद्वयस्य निरासः ।]

एके वदन्ति - “ स्वयमुच्चार्यं संज्ञा प्रत्येति । ” तदयुक्तम्, संज्ञाकाले सादृश्यज्ञानस्य अनवस्थितेः ।

अन्ये तु - “ बुद्धयुपस्थापिता संज्ञा प्रत्येति ” एवमामनन्ति । तदयुक्तम् । अविद्यमानस्य विषयार्थता न लभ्यते- 15^४ न सत्तामात्रेण जनकत्वेन वा । इत्यादिना प्रागेव उपपादितम् । प्रत्यक्षपूर्वकं च उपमानसुद्धीयते । तदभावे तत्कथं भवेदव्यभिचारः येन विज्ञानोत्पादकत्वेन उपमानता, तचाव्यभिचारित्वं न शक्यं(क्य)विज्ञानमिति पूर्वमेवावेदितम् ॥ ४ ॥

20 [१२. अभावप्रमाणस्य नियसः ।]

अपरे तु अभावाख्यं प्रमाणं सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्तिरूपं व्याहरन्ति अभावविषयम् । तत्कमवगतम्, अनवगतं वा ? यदि अवगतम् ; तत्केनावगतम् - किं मेयव्यावृत्त्या, मानव्यावृत्त्या वा, सदुपलम्भकेन वा ? तद्यदि 25मेयव्यावृत्त्या ; तद्वितीः कथम् ? अथ मानव्यावृत्त्या ; तदा इतरेतराश्रयत्वं दुरुक्तरमापद्यते ।

१२. अभावप्रमाणस्य निरासः । १३. संभवैतिष्ठाप्रमाणयोनिरासः । ११३

अथ समानव्यावृत्त्या अवधार्यते; सैव ज्ञातुमारव्या - कथं ज्ञापिका भवति? न च एका ज्ञाप्या अन्या ज्ञापिका भवति सदुपलम्भकप्रमाणमात्रापगमस्य ज्ञापकत्वेनेष्टत्वाद् अनिष्टादोषप्रसंगाच्च-सापि ज्ञापिका कथं ज्ञाता इत्यादिना ।

अथ सदुपलम्भकेन अवगम्यते; हीयते तर्हि अभावाख्यं ५ प्रमाणम्, मेयाभावावगमेऽपि तदेवाऽस्तु ।

अथ अनवगतमेव मेयाभावेऽनुगमं करोति; यद्येवं देव-दत्तस्य देशान्तरे विनाशो जाते देवदत्तोपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्तौ देवदत्ताभावनिश्चयः स्यात्, न तु भवति प्रभुसमानस्यापि । अथ वस्तुभूतनिमित्तान्तरवैकल्ये सति न भवति; १० तदेवास्तु तज्जान्तरीयत्वात् तद्वतः ।

अभावस्य च प्रलक्षप्रमाणग्राह्यतां प्रतिपादयन्ति नैयायिकाः । सम्बन्धश्च विषयविषयिभावलक्षणः विशेषणविशेषयभावलक्षणो वा ।

[१३. संभवैतिष्ठाप्रमाणयोनिरासः ।]

15

संभवस्य अनुमानेऽन्तरीभावसम्बन्धैकनिमित्तमर्दने (?) सति अर्थान्तरे प्रतिपत्तिरनुमानम् ॥ ७ ॥

ऐतिह्यस्य चागमे अन्तर्भावः । तस्य च प्रामाण्यं न संभवति, नानुमानान्तर्गतस्य नापि खतन्त्रस्य ।

[१४. शब्दप्रामाण्यस्य निरासः ।]

20

[§ १. वाचकत्वेन शब्दप्रामाण्यं स्वीकुर्वतां मतस्योदलनम् ।]

एके वदन्ति - “ वाचकत्वेन गोशब्दस्य प्रामाण्यम् । ” तज्जासमीचीनम्, शब्दार्थगो(योः) सम्बन्धव्यतिरेकात् । न तावज्ञादात्म्यलक्षणः, तयोराकारभेदात् । नापि तदुत्पत्तिलक्षणः; अर्थापायेषि शब्दोदयदर्शनात् । 25

नापि सामयिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः; शब्दार्थव्यक्ती-नामानन्त्याद् अभिज्ञैकनिमित्तस्य चाऽसंभवात् । न च संकेतितशब्दस्य अर्थप्रतिपत्तिकाले अवस्थानं विद्यते । न चार्थ-प्रत्यायकः(क)शब्दस्य संकेतोऽवगतः, समयकरणकाले तद-भावात् । न च खकार्यसम्बन्धमन्तरेण पूर्वशब्दसम्बन्धं खासारूप्याद् (?) वाचकम् अतिप्रसंगात् ।

नापि ख(स्वा)भाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः; तद्वत्य-भावात् न प्रत्यक्षेण नापि अनुमानेन ।

अथ अर्थापत्त्याऽनुमीयते; साप्यनुपपन्ना, प्रत्यक्षादि-
10पूर्विका हि अर्थापत्तिः, प्रत्यक्षाद्यभावे तस्याप्य(तस्या अप्य)-भावः । न सा अनुमानाद् भिद्यते अर्थापत्तिः । न च अनु-मानश्चाहयः शब्दार्थयोः सम्बन्धो भवद्विः प्रतिपादयते । न च तदनुमानमस्ति । न च नित्यसम्बन्धस्य विज्ञानगमक(०नज-नक)त्वमिहोपपद्यते उक्तन्यायात् ।

15 एवं च सति सम्बन्धमन्तरेण पदानां वाचकत्वं न युज्यते । तदवाचकत्वे च तत्पूर्वकवाक्यस्यापि वाचकत्वं न लभ्यते । अथ कथं न लभ्यते ? प्रसिद्धपदपदार्थसम्बन्धपूर्वकं हि वाक्यं वाचकत्वेन गीयते । तदप्रसिद्धौ वाक्यस्यापि वाचकत्वं न संगच्छते । एवं चाऽवाचकत्वे वेदवाक्यानां कथं प्रामाण्यम् ?

20 अथ अप्रसिद्धपदपदार्थपूर्वकमपि वाक्यं वाचकत्वेन उद्धीयते; तदा सर्वप्रमातृणां वेदोपलम्भे सति वेदार्थप्रतिपत्तिः स्यात् । किंच, अदृष्टविषये वेदवाक्यानां प्रामाण्यं कथं वेत्सि ? वेदैकदेशात्वेन इति चेत् ; न, अर्थवदेववाक्येन न व्य(अर्थवादवाक्येन व्य)भिचारात् - “ ग्रावाणः मृवन्ते आदित्यो वैष्णव इति 25 चतुःषष्ठिवर्णानालोऽय प्रजापतिः परौ ” इत्यादिना ॥३॥

[६२. आसोकत्वेन शब्दं प्रमाणीकुर्वतां मतस्य निरासः ।]

अन्ये तु आसोकत्वेन प्रामाण्यमुशान्ति । आसाः साक्षा-
त्कृतधर्माणः । तैर्यदुक्तं समैमासं तत्किलाविसंबादकम् ।

“ क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद् हेत्वसंभवात् । ५
तदेतदयुक्तम्, आसस्य अत्यन्ताऽप्रत्यक्षतया तदायत्ताया ५
अनधिगतेः । वीतरागज्ञापकं च अनुमानं न विद्यते तस्य अप्र-
माणत्वात् ।

भवतु वा आसोकत्वम्; प्रामाण्ये किमायातम्? किं
सत्तामाच्रेण प्रामाण्य [म्], विज्ञानजनकत्वेन वा? यदि
सत्तामाच्रेण; तदयुक्तम्; अकारकस्य प्रामाण्याऽयोगात् । 10

अथ विज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यम्; तत्किम् एकलस्य,
सहकारिकारणोपचरितस्य वा? तद्यदि एकलस्य; तदयुक्तम्,
खयमनभ्युपगमान्, कमयौगपद्यासंभवात् ।

अथ सहकारिक(का)रणोपचरितेन जन्यते; यद्येवं तदा
सहकारिकारणं दुष्टमप्यभ्येति, तदनुरोधेन विपरीतमपि ज्ञानं । 15
जनयति आसोकत्वे सत्यपि । यथा अभिनवकम्बलसम्ब-
न्धिनं माणवकं दृष्ट्वा प्रवक्ता वाक्यमुच्चारयति – नवकम्बल-
कोऽयं माणवकः इति; श्रोता तु अधर्ममनःक्षोभादिना निमि-
त्तेन नवत्वसंख्यायुक्तकम्बलसम्बन्धिनं प्रतिपद्यते । तथा प्रता-
रणवुद्ध्या नवत्वसंख्यायुक्तकम्बलसम्बन्धी माणवक इत्युक्ते । 20
अवदातकर्मानुरोधेन प्रतिपक्ता अभिनवकम्बलसम्बन्धिनं
प्रत्येति, तथा वेदवाक्यानामपि अवदातेतरकर्मानुवेधेन विप-
रीतार्थीवचोधोत्पादकत्वमुपपद्यते । तथा, भूतोपधातवेतोविक-
(का)रमनःक्षोभादिना वा निमित्तेन ॥ ४ ॥

[§ ३. अपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं स्थीकुर्वन्तं मतस्य युदासः ।]

अन्ये तु कुमतिभतानुसारिणो वदन्ति – “ वेदस्य प्रामाण्य-
मन्यथा-अपौरुषेयत्वेन । पुरुषा हि रागादिविपरीतचेतसो विप-
रीतमुपपादयन्ति , न च वेदविधातृसंभवोऽस्ति । तदुक्तम्-
अनित्यो वेदः अस्मर्यमाणकर्तृ[क]त्वात् व्योमादिवत् । वेद-
वेधसोऽपगमे तदायत्ता दोषा व्यपगता भवन्ति । ने हि वि-
धातृसत्तानुवर्त्तिनः तदव(प)गमे कथमवनिष्ठेन् । तेषाम-
पाये कथमप्रमाणमाशंक्यते वेदः । यदुक्तम् –

“ दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यन्ते ।

10 वेदे कर्तुरभावात् दोषाशंक्व नास्ति नः ॥ ”

[तत्त्वसं० का० २८९१]

“ चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वात् लिङ्गासोक्ताक्षबुद्धिवत् ॥ ”

[श्लोकवा. सू. २. श्लो. १८४]

न च चोदनाजनितं विज्ञानं सन्दिग्धम्, किंस्वित् इत्यनेना-
कारेणानुपजायमानत्वात् । न चेदं भ्रान्तं देशान्तरादावबाध्य-
मानत्वात् । यत् देशान्तरादौ बाध्यते तत् मिथ्या, यथा
मरीचिनिचये अम्बुजानम्, कालान्तरे च बाधा यथा आरक्ष-
पटे हाटकविज्ञानमित्येवमादि, न चेदं भ्रान्तं तथा, तस्माद-
वितथम् । ”

20 यत्तावदुक्तम् – ‘नित्यो वेदः कर्त्रैस्मरणात्’; तदयुक्तम्,
कृपारामादिभिरनैकान्तिकत्वात् । तेषां हि कर्ता न स्मर्यते
अथ च अनित्यत्वम् । अथ देशाकालोच्छेदात् तत्र कर्तुर-
स्मरणम्; एवं तर्हि अविशेषाभिहितेऽर्थे विशेषभिच्छतो
हेत्वन्तरं नाम निश्चहस्थानम् ।

25 अथवा सत्यपि विशेषणोपादाने हेतोः विपक्षगमनं न
निवारयितुं पार्यते, यथा कृतकत्वविशेषणोपादानेऽपि न

प्रभेयत्वस्य व्यावृत्तिरस्ति । अथ कृतकत्वम्; तदेव गमकं व्यावृत्तत्वात् । न ह येकस्य व्यावृत्तौ अन्यस्य व्यावृत्तिरस्त्यति-प्रसंगात् ।

किंच, साध्यविरुद्धे हेतोः(तौ) किं विशेषणोपादनम्, तद्विपरीते वा ? तद्यदि विरुद्धे; तदाऽनर्थकं विशेषणोपादा-५ नम् । अथ अविरुद्धोप्येवमेव – नहि विशेषणेन विरुद्धस्वभावता व्यावर्तते, यथा कृतकत्वविशेषणोपादानेऽपि न चाक्षुषत्वस्य शब्दे वृत्तिलाभः । तथा देशकु(का)लोच्छेदाभावविशेषणोपादानेऽपि अस्मर्यमाणकर्तृ[क]त्वस्य न विपक्षाद् व्यावृत्तिरस्ति । असिद्धोप्ययं हेतुः यस्मात्स्मरन्ति एव कर्त्तारं¹⁰ काणादाः । तथा लौकिका अपि बहुलं वक्तारो भवन्ति – ‘ब्रह्मणा वेदाः प्रणीताः’ इति । अपि च किमशेषजनस्मरणनिवृत्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता, आहोस्त्वित् कतिपयपुरुषस्मरणविनिवृत्तिः ? तद्यदि सकलजनस्मरणविनिवृत्तिः; तदाऽसिद्धा, अवधारयितुमशक्यत्वाच्च अर्वाग्भागविद्धिः । अब-¹⁵ धारणे वा त एव सर्वज्ञाः स्युः अर्वाग्भागविदो न भवेयुः ।

अथ कतिपयपुरुषापेक्षया; तदानैकान्तिको हेतुः, विद्यमानकर्तृकेष्वपि कर्त्ता न स्मर्यते कैश्चित् ।

अन्यच्च, कतिपयैः पुरुषैर्न स्मर्यते – अर्थादापव्यते – पुरुषान्तरस्मर्यमाणकर्तृको वेदः, विशेषप्रतिषेधस्य शोषाभ्यनुज्ञा-२० विषयत्वात् । न च पुरुषजन्यत्वेन वेदस्याऽप्रामाण्यम्, अपि तु पुरुषदोषोत्पाद्यत्वेन । अतः स एव अपनेयः न पुरुषव्यापारः । अथ पुरुषस्य दोषाधिकरणत्वे तज्जन्यत्वे दोषजन्यत्वमप्यादांक्यत इति चेत्; यदेवम् इन्द्रियाणामपि दोषाधिकरणत्वेन तदुत्पादितविज्ञानानामप्रामाण्यं समाशंक्यत इति सर्वत्र प्रा-२५ माण्यानास्वा(इवा)सः स्यात् ।

न च अस्मर्यमाणकर्तृकन्त्वेन वेदशब्दानामपौरुषेयत्व-संसिद्धिः, अन्यथापि अस्मर्यमाणकर्तृकत्वमुपपश्यते – केनापि विद्गम्भतिना वेदसन्दोहमुत्पाद्य आत्मा अपहृयते – ‘नाहं वेदानां विधाता’ इति ।

5 भवतु वा अपौरुषेयो वेदः; प्रामाण्ये किमायानम्? अथ पुरुषव्यावृत्त्या तद्वोषव्यावृत्तिनिवन्धनं प्रामाण्यम्; तद्व्यावृत्त्या तद्वृणव्यावृत्तिनिवन्धनमप्रामाण्यं किञ्चेष्यते? अथ पुरुषगतगुणदोषव्यावृत्तौ निसर्गगुणानुवेधेन प्रामाण्यमिष्यते; पुरुषगुणदोषव्यावृत्तौ निसर्गदोषानुवेधेन अप्रामाण्यं किञ्च 10गीयते? अपि च यथा अपौरुषेयत्वे भव्यति रागादिदोषमन्वन्धिता उपलभ्यते, तथा वेदेऽपि भविष्यति ।

किंच, अपौरुषेयत्वेन कर्तृदोषापगमः कृतः, श्रोतृदोषास्तु केनापनीयन्ते । तथा हि – अर्थप्रतिपत्तौ तानपेक्ष्य विपरीतां प्रतिपत्तिमभिनिर्वर्तयिष्यति । ततश्च नित्यानामपि कर्तृकर्मणां 15दुष्टसहकारिकारणानुवेधेन विपर्ययादिज्ञानहेतुत्वमुपपश्यते न वाक्यानां प्रमाणप्रतिलम्भः ।

यदप्युक्तम् – ‘देशान्तरादावबाध्यमानत्वात् प्रमाणं चोदनाजनिता बुद्धिः’ – तदयुक्तम्, स्मृतेवाधारहितत्वेऽपि अप्रमाणत्वात् ।

20 किंच, बाधाशब्देन विपरीतविज्ञानमपदिश्यते, तच नोत्पद्यते – किं चोदनाजनितविज्ञानस्य यथार्थत्वेन उत तदुत्पादककारणवैकल्येन इति सन्दिहयते ।

अपि च, बाधारहितत्वेऽप्यप्रामाण्यं हृष्टं – बाधकविज्ञानोत्पत्तेः पूर्वम् । बाधाप्युपजायमाना कालविकल्पेन उपजायते – 25कचिदर्धमासेन कचिन्मासव्यवधानेन कचिच्च अवद्वयत्रयव्यव-

धानेन, अन्यत्र तु कारकैकल्यान्नैव संपत्स्यते । नचैतावता प्रमाणं चोदनाजनिता बुद्धिः ।

किंच, वाधारहितत्वमपि किम्-अशेषपुरुषापेक्षया, कतिपय-पुरुषापेक्षया वा ? यद्यशेषपुरुषापेक्षया ; तदावगन्तुं न शक्यते, परचित्तवृत्तीनां दुरन्वयत्वात् । अथ कतिपयपुरुषापेक्षया वाधा- 5 रहितत्वम् ; तदाऽनैकानितिको हेतुः - यथा असत्योदके जातो-दक्षबुद्धिः तस्मादेशात् देशान्तरं यदा प्रयाति तत्रैव दशाधीता-सुप्रयाति, नच तस्य वाधकं विज्ञानसुत्पन्नम् । किमेतावता तत् प्रमाणं भवतु ? अथवा चोदनाजनितविज्ञानस्य निर्विषयत्वमेव भ्रान्तत्वम्, चोदनाजनितविज्ञानसमानकालीनकर्तव्यतारूपा-10 र्थस्याऽसंभवात् । संभवे वा चोदनावचसो वैकल्यम्, वितान-क्रियाविलोपः । अथ न विद्यते कर्तव्यतारूपोऽर्थः ; कथं चोदनावचनोद्भूतं विज्ञानं न मिथ्या ? अन्यथा केशोण्डुकसंविदो मिथ्यात्वं न भवेत् । अथ तस्याः प्रतीयमानार्थाऽसंभवेन मिथ्यात्वम् ; तदिहापि तदेवास्तु । 15

अथ चोदनाजनितविज्ञानार्थस्य एवः सद्गावो भवति तेन तस्य यथार्थत्वम् । न तु केशोण्डुकविज्ञानस्य कदाचिदपि सद्गावोऽस्ति । सोऽयं विषयमक्षणेन परं प्रत्याययति तपस्वी । चोदनार्थस्य पश्चाद्ग्रवनं तद्विज्ञानानुपयोगि, तस्मिन् काले ज्ञानस्य अस्तमितत्वात्, विज्ञानकाले च अर्थस्य(त्या)संभवात् । 20

अथवा, इयमेव वाधा यद्भुत असंभाव्यमानार्थस्य प्रतिपाद-कत्वं यथा तन्तु-तुरि-कारकोपनिपाते सति बृहादिकार्यमुप-जायमानं दृष्टम् । एवः पटार्थिने उपदेशो दीयते - 'तन्तूनामुपादानं कुरुष्व' इति । न त्वेवं सप्ततन्त्रवदातकर्मणोः साध्यसाधन-सम्बन्धावधारणम्, नापूर्वम्, येनात्र उपदेशस्य साफल्यं भवति । 25 एवं तावद्भुतेन न्यायेन शब्दानां वाचकत्वेन प्रामाण्यं न युज्यते ।

[§ ४. विवक्षासूचकत्वेन शब्दप्रामाण्यं स्वीकुर्वनां मतस्य गण्डनम् ।]

अथ विवक्षासूचकत्वेन लिङ्गभूतस्य प्रामाण्यम् । नदुक्तम्-
“विवक्षाप्रभवा हि शब्दाः नामेव मन्मृचयेयुः” इति ।

तदेतदयुक्तम्, यथा हेतुफलभावो नास्ति मौगने मने
5तथा प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ ४ ॥

[§ ५. साधुपदादर्थप्रतिपत्तिं वर्णयनां व्याकरणानां मतस्य निगमः ।]

अन्ये तु साधुपदशब्दादर्थप्रतिपत्तिं वर्णयन्ति । साधुत्वं च
लक्षणयोगित्वेन । लक्षणं च सूत्राण्येव, लक्ष्यं गौरित्यादिपदम् ।
अथ किमिदं नाम यत्तद्विषयेन परमर्थिगदितेन सूत्रकलापेन
10लक्ष्यते ? किं गकारादयो वर्णाः, वर्णभ्योऽर्थान्तरं वा पदं स्फोट-
रूपम् ? तद्यदि वर्णाः ; ते किं नित्याः सन्तः पदसंज्ञा भवन्ति,
उत उपजननधर्मकाः ? तद्यदि नित्याः कृतस्थाः सन्तो वर्णाः
पदसंज्ञा भवन्ति ; तत्र किं व्यस्ताः, समुदिता वा ? तद्यदि
व्यस्ताः ; सनातना एते पदसंज्ञा भवन्ति, तदा गवर्णेनैव
15केवलेन गोऽर्थप्रतिपादनं क्रियते, ओकारेण वा अर्थप्रति-
पादनं क्रियते । ततश्च पूर्वापरवर्णोच्चारणानर्थक्यम् । न चात्रैक-
स्मिन् वर्णे विभक्त्यन्तता अस्ति, अपि तु वर्णकदम्बके वि-
भक्त्युत्पादाभ्युपगमात् ।

अथ समुदितानां पदसंज्ञा । तदयु(इ)क्तम् – “वहनां संधा-
20तशब्दवाच्यत्वम्, न हयेकस्मिन् संधातशब्दप्रयोगोऽस्ति,
अपि तु गकारौकारविसर्जनीयेषु समुदायशब्दः प्रयुज्यते ।”
तदयुक्तम्, वर्णानां नानाता विद्यते । वर्णो हि अवर्णात्
वर्णात्मतया व्यावर्त्तते वर्णान्तरात् कथं व्यावर्त्तते ? किं वर्णा-
कारतया अवर्णात्मतया वा ? तद्यदि वर्णकारतया व्यावर्त्तते ;
25तदाऽन्येषां वर्णरूपता न प्राप्नोति नीरतीरादेरिव । अथ अवर्णा-
त्मतया व्यावर्त्तते ; तदा[५]वर्णात्मता व्यावर्त्तते उक्तानामिव,

ततश्चैक एव वर्णात्मा जगति संज्ञातः । तस्य गोऽर्थवाचकत्वं न युज्यते सुप्रविभक्तयनुपपत्तेः ।

नापि वर्णानां नित्यत्वप्रत्यायकं प्रमाणमस्ति, एवं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यप्रतिपादनात् । तीव्रमन्दात्मतया गवर्णस्य नानात्वोपलब्धेः गकारोऽपि भेदवान् न गकारे(३)-५ कत्वम् ।

अथ व्यञ्जकवशेन तीव्रमन्दादिबुद्धेरूपत्तिः न गवर्णस्य भेदोऽस्ति; तदयुक्तम्, गवर्ण एव प्रतीयते तीव्रमन्दाद्यात्मतया न व्यञ्जकानि गवर्णबुद्धिर्वा । यदि व्यञ्जकभेदेन तीव्रमन्दादिभेदपरिक्तसिः क्रियते गवर्णात्मा तु न भियते; तदा१० गकारादिविभागोऽपि व्यञ्जकभेदनिवन्धनोऽभ्युपगत्यव्यः, वर्णात्मा त्वेक एव । ततश्च गवार्थप्रतिपत्तिर्न प्राप्नोति एकस्मिन् वर्णे सुप्रविभक्तयनुपपत्तेः ।

किंच, भिन्नाकारतया प्रतीयमानस्य यदेकत्वमभ्युपगम्यते; नानेकं जगत् स्यात्, अभिन्नात्मके च जगति मान-१५ भेयव्यवस्थैव हीयते । न च नित्यस्य अनुपजातविकारस्य विज्ञानोदयदानसामर्थ्यमस्ति ।

अथ क्रियते; किमनुपजातातिशायेन वा, अव्यतिरिक्तोपजातातिशायेन वा, व्यतिरिक्तोपजातातिशायेन वा? तच्चादि अनुपजातातिशायेन क्रियते; तदा सर्वदा कुर्यात् एक-२० स्मिन् वा काले कुर्यात् तदेहमात्रानुवन्धेनान्^१ कालविलभ्वनायोगात् ।

अथ अव्यतिरिक्तोपजातातिशायेन क्रियते; तथापि सनातना वर्णाः, अव्यतिरिक्तातिशायकरणपक्षे स एवोपजायते, फलानिष्पत्तिकरणस्वरूपाऽनतिवृत्तेः ।

१. वद्यत्र 'नाकाल' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् तदा इष्टकालार्थिकम् 'वा' पदे सम्बिगतं वोच्यम् ।

अथ व्यतिरिक्तोपजातातिशयेन कियते; तस्यातिशयः कथम्? यो यस्य केनापि सम्बन्धेन न सं(०न्धेन सं)बन्धयते स तस्यातिशयः । यदि च अन्तर्हितवर्णस्मरणविशिष्टोऽन्त्यो वर्णः पदम्; तस्यापि स्मरणकाले तिरोहितत्वाद्वाचकत्वम्- ५“ तस्य व्यञ्जकानां क्षणिकत्वात् क्षणोपलब्धिः ” इति वचनात् । यदि वर्णा व्यञ्जकैर्वर्यज्यन्ते तदा समानदेशावस्थितं समानेन्द्रियग्राहयाणां प्रतिनियतव्यञ्जकत्वेनेष्टम् एकान्तर्गतोद्दक्कनकादीनां वदन्ति वैशेषिकाः । (?)

अथ अनित्या वर्णाः पदसंज्ञा भवन्तीति चेत्; तत्रापि किं १०व्यस्ताः, समस्ता वा? तद्यदि व्यस्ताः; तदा गकारौकारविसर्जनीयान्यतमे वर्णं न विभक्तयुत्पादोऽस्ति, उत्पादे वा एको वर्णः वाचकः स्यात् – वर्णान्तरोचारणानर्थक्यम् ।

अथ वर्णसमुदायः पदम्; प्रतिक्षणध्वंसिनां समुदायार्थो वक्तव्यः, बहूनामवस्थितरूपाणां समुदायो लोके दृष्टः, न च १५वर्णानां भूयस्त्वमस्ति उक्तान्न्यायात् । किंच अन्त्यवर्णग्रहणानन्तरं पूर्ववर्णस्मरणम्, पूर्ववर्णस्मरणानन्तरम् अन्त्यवर्णं ज्ञानम्, ततश्चास्य अर्थप्रतिपत्तिकाले पदं [न] विद्यते तेनाऽपदिकाऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।

न च कार्यरूपता वर्णानां विद्यते । सती सत्ता संवेद्यते । २०विज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं वेदस्य सत्ता, पञ्चाद्विज्ञानम् । तद्वेद्यं किम्-अधुनोत्पत्तं विषयतां याति, चिरोत्पत्तम्, अनुत्पत्तं वा? नालमालोचयितुं ज्ञानम्, तत्स्वरूपमात्रास्तित्वविधायकत्वेन तदुत्पत्तेः ।

न च तत्कारणं विद्यते । ननु प्रयत्नादिकं विद्यते; तद- २५युक्तम्, तेषां प्रयत्नादीनां स्वरूपं कथं गृह्यते – किं सत्तामात्रेण, कारकत्वेन वा? तद्यदि सत्तामात्रेण; तदा जनकं रूपं न स्यात् ।

अथ कारकत्वेन गृह्यते ; किम् आत्मजनकत्वेन , आ-
होस्त्विद् अन्यजनकत्वेन ? तद्यदि आत्मजनकत्वेन गृह्यते ;
तदात्मा तेनोत्पाद्यते न वर्णः । अथ अन्यजनकत्वेन अवधा-
र्यते ; तदा अन्यस्य सत्ता सिद्धा । तद्यां(नह्या)क्षिसान्य-
सद्ग्राव एव सद्ग्रावोऽस्याध्यवसीयते , ततः तत्समानकाली- 5
नत्वेन हेतुफलभावाऽसिद्धिः ।

किंच , पूर्वापरभावेन हेतुफलभावः , किं वा पूर्वापरग्रह-
णेन ? तद्यदि पूर्वापरभावेन हेतुफलभावः ; तदा ज्ञानं विना
'अस्ति ' कथं ज्ञायते ? ज्ञानाभावेनाऽज्ञाने किं पूर्वोत्पन्नौ
सहोत्पन्नौ वा ? अथ पूर्वापरग्रहणेन हेतुफलभावव्यवस्था 10
इति ; तदयुक्तम् , अनियतं ग्रहणं दृष्टम् – कार्यं दृष्टा कारणं
गृह्णाति , कारणं दृष्टा कार्यं गृह्णाति , उभयं च युगपत् गृह्णाति ।
एवं च स्थिते न हेतुफलभावविनिश्चयोऽस्ति । तदभावाज्ञाऽ-
नित्या वर्णाः पदं भवितुमर्हति ।

अथ वर्णेभ्योऽर्थान्तरभूतं पदं वर्णव्यङ्ग्यस्फोटरूपमन्यु-15
पगम्यते । वर्णानां किल अर्थप्रत्यायकत्वं व्यस्तसमस्तानां
संभवति , अस्ति च सा अर्थप्रतिपत्तिः तेन अर्थान्तरभूतं
वर्णेभ्यः पदं विद्वः । अभिज्ञाकारा च प्रतिपत्तिर्वर्णेष्वनुपपन्ना
तेन वर्णेभ्यो भिन्नम् अभिज्ञाकारं पदमध्यवसीयते ।

यत्तावदुक्तम् – “ अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या पदमव-20
गम्यते ” तदयुक्तम् , अर्थापत्तेः प्रामाण्यमेव नास्ति । यथा च
न विद्यते तथा प्रागेव प्रपञ्चितम् । न च पदेन सह प्रतिबद्धा
अर्थप्रतिपत्तिः अवगतपूर्वा येन अन्यकारणपरिहारेण पदं
बोधयति । प्रत्यक्षं च प्रमाणमेव न भवति । कथं तत् पद-
प्रतिपादनाय अलम् ? न च नित्यस्य विज्ञानाव्यर्थकियाकरण-25

सामर्थ्यमस्ति । एवं लक्ष्यभूतं पदं न विद्यते । तदभावान्निर्विषयं पारमार्थ्यमर्थं लक्षणमिति ।

अपि च, यानि लक्षणपराणि सूत्राणि तेषां लक्षणं विद्यते, न वा ? यदि विद्यते; तत्रापि अन्यद् अत्रापि अन्यद् ५इत्यनिष्ठायां च न किंचित् पदं ज्ञानं(तं) स्यात् । अथ न विद्यते; किमेवं ताहि तेषां साधुत्वं न विद्यते ?

अथ लक्षणाभावेऽपि तेषां साधुत्वं विद्यते; एवं गावी-गोणी-गोपुत्तलिकेत्येवमादीनामपि अपश्रंसा(शा)नां लक्षणाभावेऽपि साधुत्वं भविष्यति । अथ लक्षणाभावात्र गाव्यादीनां साधुत्वम्; तदा सूत्रपदानामपि तदभावादेव असाधुत्वम् । अपि च, यदि नाम लक्षणविकलता शब्दस्य; तदा किं भवति ? किमुच्चारयितुर्मुखभङ्गः संपद्यते, शब्दस्य वा अवाचकत्वम्, अर्थस्य वा रूपविपर्यासो जायते, किं वा अपशब्दप्रतिपादितार्थस्य अर्थक्रियाकर्तृत्वं हीयते, अपशब्दो-१५चारणे सति अमङ्गलोदयो वा भवति ?

तद्यदि तावत् प्रवक्तुर्मुखभङ्गो भवति गावीशब्दोचारणे सति; तदैते बहुलं गावीशब्दोचारणं कुर्वाणाः समुपलभ्यन्ते प्रवक्तारः, न च तेषां मुखभङ्गः समुपलभ्यते ।

अथ गावीशब्दस्य वाचकत्वं नोपपद्यते; तदयुक्तम्, २०गावीशब्देन बहुलं व्याहरन्ति प्रमातारः । अथ गोऽर्थप्रतिपित्सूनां गावीशब्दश्रवणानन्तरं गोशब्दे स्मृतिरूपजायते स च गवार्थवाचक इति चेत्; तदयुक्तम्, म्लेच्छादीनां साधुशब्दपरिज्ञानाभावात् कथं तद्विषया स्मृतिः ? तदभावे न गोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।

अथ अर्थस्य रूपविपर्यासो भवति; तदयुक्तम्, न गावी-शब्देन अभिधीयमानस्य गोरूपता व्यावर्त्तमाना दृष्टा । अथ

अर्थक्रियाकर्तृत्वं हीयते; तदयुक्तम्, गावीशब्देन अभिधीयमानस्य वाहदोहप्रसवसामर्थ्यं नातिवर्तते गोपिण्डस्य । अथ गावीशब्दोचारणादमङ्गलोदयो भवति, न तु वाचकत्वं निराक्रियते असाधुशब्दस्य । तदुक्तम् –

“ अपशब्दोनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते । 5

वाचकत्वाऽविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ॥ ”

तदयुक्तम्, तेन मह प्रतिवन्धाभावात् । न चापोस्तित्वग्राहकं (?) प्रमाणमस्ति । अन्यथैव काले च न म्लेच्छित्वाभ्यमिति नियमोऽभ्युपगम्यते । न च शुद्धम्, अन्यत्र पण्डितानामपि व्यवहारोदयदानदर्शनात् । 10

तदेवमुपपत्नेष्वेव तत्त्वेषु अविचारितरमणीयाः सर्वे व्यवहारा घटन्त इति ।

ये याता नहि गोचरं सुरशुरोः बुद्धेविकल्पा दृढाः, प्राप्यन्ते ननु तेऽपि यत्र विमले पाखण्डदर्पच्छिदि । भट्टश्रीजयराशिदेवगुरुभिः सृष्टो महार्थोदयः – 15

तत्त्वोपलक्षित्वसिंह एष इति यः रुयाति परां यास्यति ॥

पाखण्डग्रण्डनाभिज्ञा ज्ञानोदधिविवर्द्धिताः ।

जयराशोर्जयन्तीह विकल्पा वादिजिष्णवः ॥ ७ ॥

संवत् १३४९ मार्गे० वदि ११ शनौ घवलक्षके महे० नरपालेन तत्त्वोपलक्षयन्थपुस्तिका लेखीति । भद्रं ॥ 20

तत्त्वोपलब्धिसिद्ध्य

परिशिष्टानि

१. तत्त्वोपलब्धसिंहस्य शब्दसूची*

अ

अकर्तुं	८०, २	अनुपलविधकरण	७२, २५
अकारक	७२, ४	अनुपलविधकरण	६२, १३
अकृत-कृताभ्यागमनाशदोप	८१, ३	अनुभव	६२, ११
अध्याणिक	१०९, ३	अनुभव	७७, २४
अध्याणिकत्व	८१, १	अनुभवाकारानुकारित्व	७७, २६
अध्यधी	८०, ८	अनुभवात्	७१, २३
अभियावित्ति	६६, ५	अनुभान	१०, २२; २१, २२; २४,
अभनक	७१, ३१		२३, २४; २५, ५; ३०, १२;
अज्ञान	११, १४		३६, १०; ३९, १६
अतिभननस्यभाव	८६, २०	—हृष्टसामान्यतोहृष्ट	८, १६
अतिथता	१३, ४१	—अप्राप्ताभ्य	२४, १०
अतिथात्मव्यवस्थित	५, २३	—अनुमानकान्त्व विषयार्थः	३०, १५
अतिशय	७१, २५; १२२, ३	—संभवस्यानुमानेऽन्तर्भावः	११३, १६
अतीतता	३७, ८	अनुमान (नैयायिक)	
अत्यन्तभाव	५, ६	—प्रत्यक्षाभावेऽनुमानाभावः	६५, १
अतुष्टकस्यान्यत्य	१८, १३	—अविनाभावसेवन्वग्रहणानुपर्येत्तुमा-	
अदृश्य	५०, ७	नाभावः	६५, ६
अन्यक्षात्मक	१, १	—कार्यत्वाप्रतिपत्तेऽनुमानस्यभावः	६६, २१
अन्यत्व	१८, २६	—हेतुपलविधव्यानवधारणादनुमानाभावः	
अनधिगत्यगमन्	२७, ८; ८२, १७		७०, ७
अनाद्यन्ता (सत्ता)	८३, १६	—कारणेन कार्यानुमानस्य निषेधः	७३, १४
अनाकृत	१७, २	—हृतकरेन अनित्यत्वानुमानस्य निषेधः	
अनित्यत्वाव्यवहार	१०९, ६		७३, २५
अनित्यत्व	७३, २५	—आत्मानुमाननिषेधः	७४, १०
अनित्यत्वानुमान	१०८, ८	अनुमान (बीज)	
अनिष्टा	७, ४	—सामान्यवोः सामान्यस्वलक्षणवोऽसंवेद-	
अनिष्टाप्रभाव	५, २७	धानवधारणादनुमानाभावः	८३, ११
अनुगताकार	४, १०; ११, ८	—स्वलक्षणवोः संवेदधानवधारणादनुमा-	
अनुगम	८२, १३	नाभावः	८३, १५
अनुगमाभाव	८१, ९	—हेतुपलभावानुपपत्तिप्रकल्पनम्	८७, ८;
अनुपजातातिशय	७१, २५		१०, १; ८८, २४
अनुपलविध	८१, २१; ७०, ३; ६८, २५;	—विषयाभावादनुमानाभावः	१०, ११
	१४, १७	—ज्ञानयोरपि हेतुपलभावानुपपत्तिः	
—हृष्टानुपलविध	१४, १७		१०, ११
—भृशयानुपलविध	१४, १८	—स्वभावानुमानस्वलक्षण	१०८, ५

*अहिमन् परिशेषे स्थुलाङ्काः पृष्ठसूचकाः सूक्षमात्म पैकितान्त्रिकाः ।

अनुमेयप्रतिपत्ति	६, ६, २१; ७३, १७	अध्यान्तता	३१, ८
अनुवादकर	७८, १२	अनुग्रान्तभान्तिहृत	७९, ६
अनुवादकरता	७८, २५	अमालोदय	१२५, ३
अनुवाचानुपपत्ति	७९, ४	अम्बरकल	७०, १६
अनेककालान्तरावस्थान	७२, ४	अयोध्यालकाशगारावस्था	७२, ६
अनेकान्त	६९, १०	अर्थ	६४, २४; ३७, ५; ८५, ३;
अनेकान्तवाद	७८, ६		१०१, १
अनैकानितिक	१०४, १३; ११७, १७; ११९, ६	—अनुपजातातिशयः	२२, ८
अनव्याववयी	९, २	—उपजातातिशयः	२२, ९
अन्यचानुपपत्ति	१०, १४	—अव्यतिरेकोपजातातिशयः	२२, ९
अन्यतरासत्त्व	८९, १	—व्यतिरेकोपजातातिशयः	२२, ९
अन्योन्यविरोधवशसङ् ग	६८, ७	अर्थकिर्या	२९, २५, ५५, २
अन्योन्याकारानुगम	८८, १३	—चिङ्गानस्या	१६, ११
अन्यवल्यतिरेक	७०, २०	—प्रहसिस्या	१६, ११
अपदिकार्यप्रतिपत्ति	१२२, १७	—प्राप्तिस्या	१६, ११
अपरमार्थसत्त्व	९९, ४	—मुख्युःखोलादस्या	१६, ११
अपशुद्ध	१२४, ५	अर्थकिर्याकलात्त्वाभाव	१२५, १
अपोहान	१३, १६; २७, ९; ४१, १०	अर्थजन्याकार	२२, ६
अपौरुषेय	११८, ५	अर्थवर्णम्	१०३, २
अपौरुषेयत्व	११६, ३	अर्थवादवाक्य	११४, २३
अप्रतीयमानहवलक्षणजन्यता	३६, ९	अर्थस्य वेदनम्	७१, ११
अप्रतिदूषपदपार्थपूर्वक	११४, २०	—सत्त्वामात्रेण	७१, १३
अप्याखिलपद	६१, १८	—तज्जन्यतया	७१, १४
अवालिश	३८, १६	अर्थान्तर	१२, २५
अद्वैतात्मक	७७, १	अर्थान्तरसत्ता	१०, १५
अभाव	८२, १७; १०७, २१; ४८, १५; ७८, १२	अर्थापति	२४, १८; ६०, २१; १०९, ३५; ११४, १०; १२३, २१
—इतरेतराभाव	८, २६	—दर्शनार्थीपति	१०९, २१
—प्रागभाव	५, ३	—अनुमानपूर्विका	१०९, २३
—प्रवृत्तिभाव	५, ४	—अभावपूर्विका	१०९, २४
—अत्यन्ताभाव	५, ६	—आगमपूर्विका	१०९, २६
अभाव (प्रमाण)	११२, २१	—अर्थापत्तिपूर्विका	११०, २
अभावज्ञान	१४, ६	—उपमानपूर्विका	११०, ३
अभावव्यवस्था	१४, ६	अर्थापत्त्वाचिकरणव्यवस्थिति	२६, १५
अभावस्वभाव	७२, २	अर्थामायविद्	७८, १६
अभावहेतु	४८, १८	अवद्यताता	७८, ११
अभावाकाराता	८९, १	अवद्यतैतरकर्मानुवेष	११३, २२
अभिलाप	३४, ३	अवबोध	७८, १९
अध्यान्त	३२, ६		

अवयोधन	६०, ३	-प्रतीयमानार्थक्षय	३४, १९
अवयोधुद्धि	६१, ८	-प्रतीयमानस्त्वता	३५, ४
अवयव	७४, ३; ७८, ७	-स्वलक्षणाप्रतिभासिता	३४, २६
अवयवाधिकरण	८८, ४; ८९, ३	अवयवमाणकर्तुक्षय	११६, ५
अवयवाधिकरणाऽव्यतिरिक्त	८७, २१		
अवयवी	७४, ३; ७५, २५; ७६, १८; ७७, ११; ७८, ३	आ	
अवयवोपचय	८३, ४	आकृहिमक्षय	४६, १३
अवान्तरगणिकाकार	५, १७; ८, ७	आकार (विषयापिता)	५३, १६
अविद्यमान	९, १३	आकार	६२, १८
अविद्यमानकर्त्तव्याधिक्योधक	५९, २५	आकारकदम्बक्षय	५४, २०
अविनाभावसम्बन्ध	२४, ११; ६५, ६	आकारमेद्ध	७७, २५
—स्वलक्षणयोः	६५, ११	आकारमेद्धहृण	४७, १४
—सामान्ययोः	६५, ८	आकारान्तर	६२, १९
—सामान्यव्यवलक्षणयोः	६५, ७	आत्मन्	६२, १४; ६३, १५; ७८, १०; ७५, १२
अविनाभावितसम्बन्धप्रहृण	२५, १६	—आनन्दरूप, लक्षणेय	८६, १६
अविसंवाद	२२, १	—देहप्रिणानी	७६, २४
अविसंवादक	११५, ३	—अनुमान	७४, ११
अविसंवादितान	२८, ११	—आत्मान्तःकरणसंबंध	७
अव्यतिरिक्त	५२, २४	—आत्ममनःसंनिकर्त्ता	१३
अव्यतिरिक्तज्ञातातिशयः	७१, २७	आत्मसत्ता	९, १५; ७८, ११
अव्यतिरिक्त	८८, ५; ८९, ३; १०२, २६	आत्मसंविद्रूपा	११, २
—द्वानस्त्र	१०३, ३	आत्मानुमान	
—अर्थात्	१०२, २७	—नैदायिकर्त्तमत्त्व लियेयः	७४, १०
अव्यतिरिक्तप्रतिपादन	१०३, ३	—जैनगतेनालमानानुपत्तिः	७६, २४
अव्ययपदेश्य	२०, २५	—सांह्यमतेनापि अनुपत्तिः	७९, २०
अव्यभिचारि	२, ६; ३, २५; ११, १४; ८१, १०; ८४, १७	—भीमासकमतेनापि अनुपत्तिः	८२, ७
अव्यभिचारिता	३, १; ४, २२; ९, ५	आदीर्षमण्डल	८५, १८
अव्यभिचारित्व	२, ६; ३, १७; ८१, १९	आदीर्षहृष्टा	८५, १९
असत्त्वम् (परहृपत्या)	७८, १०	आद्याज्ञान	७५, ४
असाधुशब्द	१२५, ४	आजुमानिक्षान	९०, २१
असामान्यालमक	६, २२	—स्वलक्षणविषयक	९०, २६
असिद्ध	१०३, २५; ११७, १०	—वस्तुभूतसामान्यविषयक	९१, १७
असिद्धता	१०३, १३	—अवस्तुभूतसामान्यविषयक	९१, २०
अस्पष्टता	३४, १३	—विकल्पविषयक	९२, १
—अविज्ञानात्मक	३४, १६	—निर्विषयक	९३, १२
—स्वलक्षणजन्यत्व	३४, १८	—स्वाशविषयक	९३, १४
		आस	११५, २
		आतोक	११५, २

वाल्मीकिनार्थ	प.
—विहानज्ञनकर्त्त्व	१२. ५
—आकारार्थकर्त्त्व	१२. १०
—विहानार्थिकरणत्व	१२. १२
—विहानार्थभासिता	१२. १४
आल्लविशीर्ण	४१. २४
आलोकाकारता	४१. २३
आलोकादि	५८. २३
आङ्गृत	५७. ३
इ	
इतरकारकसाकर्त्त्व	५०. ९
इतरेतराभाव	५१. २६
इतरेतरारथयत्व २. ११; ५२. ३; ११२. २५	११२. २५
इन्द्रिय	२. १३
इन्द्रियज	८१. २३
इन्द्रियव्यापार	५७. १३
इन्द्रियार्थसचिकर्त्त्व	१११. ३१
—व्यवहितार्थनुसन्धिलिङ्गः	२०. २०
—आवरणलिङ्गः	२०. २३
—तद्वक्तुभाविकानेन अवगम्यते	२१. १
इन्द्रियार्थसचिकर्त्त्वाकार	२१. १३
इन्द्रियार्थसम्भयोगजर्त्त्व	५८. १६
इन्द्रियार्थतिरकित्व	६२. ३
इन्द्रियैकत्व	६२. १
इन्द्रियोत्पादत्व	२१. २४
ई	
ईश्वरः	७३. ६
उ	
उत्पादविनाश	५७. १
उद्धकप्रयत्न	१४. १८
उद्दकव्यक्ति	४. १
उपकार्योपकारकमाय	६३. २४
उपगमविरोध	११. ४
उपचरित्कारणप्रहृण	७०. ११
उपमान	११०. १९; ११२. ३
उपमाता	११२. १७
उपमानफल	११०. २१; ११२. ५
उपलक्षित्व	४९. २०
उपलक्षित्वाकारणप्राप्तिकरणत्व	७२. २३
उपलक्षित्वाकारणप्राप्ति	५०. २
उपलक्ष्यस्वभावा	६२. १२
उपादानकारणानुकारित्व	५७. २५
ए	
एककारकसामग्री	५६. ११
एककाल्यांतादिन	५६. ११
एककाल्यांगित्व	६०८. ८
एककालीनता	५०. १५
एकता (सुखदुःखादाः)	५७. ५
एकत्व	५७. १३
एकदशानुकारित्व	५७. २६
एकहृष्य	५३. १३
एकभावनभावाः (शर्वं भावाः)	५७. १३
एकाकारता	५०. १७
एकान्ताभद्र	७८. ३
एकीकरण	१२. १०
एकोपलम्भ	१०४. ८
ओ	
—आशासङ्गतभावः	११३. १४
ओ	
ओपचारिक	८०. ७
क	
गमलदलावोधक	५९. १८
करण (दुष्ट)	३. ७
करणस्मृता	६३. १२
कर्तव्यार्थविवशत्व	६०. ८
कर्तृत्व	७२. २५
कृत्यना	
—गुणचलनजात्यादिविशेषणोत्पादित-	
विहान	३२. १८
—हमत्युत्पादक	३३. १
—हमत्युपत्वेन	३३. ४
—हमत्युत्पादन	३३. १५
—अभिलापसंसर्गजिभासि	३३. २०
—अभिलापती प्रतीतिः	३४. ३
—अस्पष्टाकारा	३४. १३
—अतान्तिवार्थमृद्दीतिल्पा	३५. ८
—अतान्तिविकी	३५. ९
—विरूपाहिकृतोऽर्थदृक्	३५. ११
—अतीतानागतार्थमृद्दीतिल्पा	३५. ४
—‘गोः’ इत्यादि शाने	३७. ४
	३७. २५

हृष्णनामोऽ	३२, ८; ३७, २७; ४८, ५	ग	
कल्यानिग्रह		गकार	१२१, ५
—ज्ञानकाल्यनादाम्बग्यविभित्तिदेव	३२, ११	गदुप्रवेशाश्रितारकविनियमन्याय	२३, ११
—मेंद्रन वायस्त	३२, २०	गन्धाकारोपरचगन्धादिशान	८३, २४
कारक	४२, ३	गम्भगमकभाव	८२, २
कारवक्तव्यगम्भाय	७६, ११	गावीवोषीगोपुत्तलिका	१२४, ७
कारकर्त्तव्य	४२, ३	गुणत्रय	६३, २५; ६४, ६
कारक्तव्याकल्य	४०, ९	गृहीताद्वाहित्व	८५, २५
कारक्तव्याकल्यान	४२, ५	गृहीतार्थगृहीतिक्षणता	२३, १
कारण	७२, १०; ७७, २१	गृहीतार्थियाद्वित्व	८२, २५
कारणप्रकृति	७२, १२	गोगवयसाद्वय	११०, ४
—स्वीकारणगम्भायम्भ	७२, १४	मोदिषाण	५६, २
—गता	७२, १३	अ	
—गम्भान्तर	७२, १३	घटना	९२, २६
कारणानुमान	१०९, १७	घटसामान्य	४७, २५; ४८, २१
कार्याइकरिकल्यप्रसार	६४, ३	घटसंक्षेप-सामान्य	४६, २०; ४७, ३
कार्यानुमान	३६, १२; ७२, २३; ७२, ८	घटाव्युपलमानुपपत्ति	६२, ५
कार्यानुमानक	१११, ११	अ	
कार्यालयिकल्य	१०९, १०	चक्रशूलपालोकमनहकर	५४, ११
कालात्ययापदिष्टता	१०३, १४	चक्रशूलपालोकादि	५३, २२
कृपारामादि	११६, २१	चलाचलवसाधन	६७, १०
कुलकल्य	७२, २५; १०८, ५	चित्तचेत	५४, १२
केशोण्डुकादि	९, १०	चिसिद्धि	६४, १७
केशोण्डुकुल्दुर्य	१०, १०	चिद्धिचित्	५२, २६; ८५, १०
कैवल्य		चिद्धासिका	८५, ११
—सांख्यसंभान	८१, ९	चैत्यबन्दनादिकिया	५५, २४
—आनन्दहृष्य	८१, ११	चोदनाजनित	११६, १४
कमकर्त्तव्य	५१, १३	चोदनाजनिता त्रुदिः	११६, १३; ११८,
कमेतराम्याम्	१११, ११	१३; ११९, २	
क्षणिकल्य	१०९, २; १०७, १२	चोदनावचन	१०, २३; ५९, २५
क्षीरोदकवद्	१०, १४	चोदनावचनजनितविज्ञान	
अ		—अविद्यमानकृतव्यायविद्योवक्षम्?	५९, २५
खण्डना		—०८८ मिथ्यावस्थ	६०, ४
—प्रत्यक्षेण गत्ताविच्छेद्यानवगतिः	६६, २१	—कर्त्तव्यतार्थविषयम्?	६०, १०
—धूमविरोधित्वेन असी धूमस्त्र खण्डना	६७, २६	—तादभावविषयम्?	६०, १४
मरविषाण	५५, २३	—निर्विषयम्?	६०, १५

		तथ्यता (कर्त्ता हायते ?)	पृष्ठ. ७
जनक	५१, २१; ७२, ३	तदप्रहेऽप्रहात्	४७, २०; ४८, २५
जनकत्व	७२, २०; ७६, १८	तदवयवाधिकरण	४७, २४
जनकत्वाकारार्पकत्व	५२, ११	तन्तुनुरी-कारकोपनियात्	११९, २२
जलवनद्राकार्दि	१०४, २५	तमस्	६१, १६
जाति		तादात्म्यविपर्यास	४, ९
—व्यक्तिभ्योऽभिज्ञा ?	४, ७; २९, १४	तादात्म्यव्यवहित	५, ११
—अर्थान्तरभूता ?	४, १०; २९, १६	तादात्म्यव्यवहित	४, ७
—विज्ञानजनकत्वाद्योगात् नास्ति	६, ५	तीव्रमन्दात्मता	१२१, ४
—प्रमाणाभावात् नास्ति	६, १५	त्रिस्पलिक	३५, ११
—भिज्ञाभिज्ञा ?	४, ७		
जातिदोष	९, २१	द	
ज्ञाने वाच्यते	१४, ३	दहनप्रहण	८६, १०
ज्ञान		दहनज्ञान	८६, २
—कर्त्त्वकृत्वभावम्	५५, १	दहनधूमयोहर्तुफलभावज्ञानम्	८३, १५
—कारणैकत्वभावम्	५४, २४	—सत्त्वमात्रेण	८३, ११
—उभयस्यभावम्	५५, ३	—तदाकारयोगित्वेन	८३, २३
ज्ञानदात्म्यव्यवहित	८४, २	—अतिज्ञनस्यभावेन	८३, २०
ज्ञानपूर्वकत्वानुमान	५७, ७	—तज्जननस्यभावेन	८३, २२
ज्ञानस्वप्नता	८८, १०	दहनाकारता	८४, २४
ज्ञानाकार	११, ६	दहनाकारयोगित्व	८४, १४
ज्ञानाकारता	५२, १	दिक्	७३, ६
ज्ञानाकारपरिकल्पना	४७, २२	दुष्टकारकसन्दोहोत्पादत्व	२, ६
ज्ञानाकरणर्पकत्व	८४, १	दुष्टता	२, ९
ज्ञानात्मता	११, ८	दूरावरणादिनिभित्त	६५, १
ज्ञानान्तरवेद्य	११, ५	दृश्य	५०, ७
ज्ञानापोढ	४१, ६	दृष्टान्त	३८, २०
ज्ञानावलीड	५०, १४	दृष्टान्तद्याप्तान्तिक	८१, २१
ज्ञानेन (वाच्यते)	१५, २२	देशकालस्यभावविप्रकर्ष	६५, १५
ज्ञापकत्व	१५, ८	देशमेदेनाऽप्रहण	४७, ९
		दोष	११६, ९
		द्रव्यादिव्यवस्था	८, २५
		ध	
ज्ञापमहिषपरिवर्तनाऽभिज्ञातोपजाताऽव्यव-		धूमादिभावकर्त्तव्य	४७, २४
क्रियान्याय	३, २०	धूमोत्पादनम् (दहनस्य)	४७, २४
		—उपादानभूतेन	८८, १
त		—चिभित्तभूतेन	४७, २६
तज्जननस्यभाव	८६, २२	धर्म	९, २४; १९, १५; ५९, ७
तत्त्व	१२५, ११	धर्मधर्मिन्याय	२१, २२
तत्त्वोपग्रह	९, १६	धर्मी	
तत्त्व	४२, ७	धर्मी	९, २४; ४८, १

न	परलोकी (आत्मा)	पृष्ठा. १०
नयनार्थसचिकर्ष	परामा	४८, ८
नयनालोकमनस्तारादि	परामर्द्दानम्	६४, २४; ७३, १६
नयनालोकस्त्रादि	पर्याव	५९, १४
नरसिंह	पर्यावरुपता	७२, ५
नवकम्बलक	पार्वत्यज्ञानदा	१२५, १७
नालिकेरटीप्रवासिन	पार्वत्यज्ञिलिदि	१२५, १८
निःसामन्यता	पिशाच	८९, ११
निप्रहस्थान	पिशाचेश्वरतुल्यत्व	६६, ६
नित्य	पुण्यपाप	१२५, ६
नित्यानित्य	पुरुष	८०, ७; ११६, ३
नियानियाकार	पुरुषसिद्धि	६४, १५
निमिलनैमिलिकभाष्य	पुरुषान्तरसम्बाधामाणकर्तृक (वेद)	११७, १९
नियतदेशकालनियमिन	पूर्वसहोष्यजविश्वान	५६, १
नियतदेशकालसम्भाष	पूर्वार्पणदण्ड	१२३, ७
नियतान्मव्यपदेश	पूर्वार्पणमाव	१२३, ७
नियत्यरितकारणप्रदृश	पूर्वार्पणसहविकल्प	८९, १९
निर्विकल्पक	पूर्वार्पणरानेककार्यविभावकर्त्त्व	८७, ९
निर्विकल्पकर्त्त्व	पौरुषेव	११६, ९
नियमदावानुवंश	प्रतिकर्मव्यवधार	८३, २७
नीलतार्दी	प्रतिकर्मव्यवधारुपति	५६, ५
नीलतोहितस्त्रादि	प्रतिकर्मव्यवधारुहेतु	८७, १६
नीलत्वलक्षण	प्रतिकर्मव्यवधारुपत्रिन्	१२२, १३
नेत्रधी	प्रतिपत्	३, १
नेत्रस्त्र	प्रतिविम्बनार्थ	१, १२
प	प्रतीति	६४, ३
पक्षीकरणम्, ४७, २३; ४८, ४; १०२, १९	प्रतीत्यालक्षणव्यता	३७, १
—विश्वानित्य	प्रतीत्यानोपकारकार्थ	१५, १२
—अर्थात्	प्रत्यक्ष (न्यायसंपत)	६०, ७
प्रदम्	—लक्षण	२, ३
—तत्त्व साधुत्वम्	—अन्यभिचारित्यपरीक्षा	२, ६
—गवारादयो वर्णः	—स्यवसायात्मकदत्तपरीक्षा	१७, ८
—स्फोटरूपम्	—वाच्यपदेश्यत्वपरीक्षा	२०, १४
—अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपत्त्या अवगम्यते	—इन्द्रियार्थसिक्कियोत्पत्त्यपरीक्षा	२०, १७
	—इन्द्रियजन्मत्वपरीक्षा	२१, १४
परमार्थसत्	—अर्थजन्मत्वनिषेधः	२२, ८
परस्परानुस्वृतता		
परलोक		
परलोकविज्ञानकल्पना		

प्रत्यक्ष (सौरात्मकसंमत)		-प्रमाणान्तरानवघारितविषयत्व	८२, ७
-विषय	३१, १२	-इतरेतरव्यावृत्तिविशेषविषय	८२, ११
-कल्पनापोषपदस्य परीक्षा	३२, ६	-अविसंवादिक्षान (बौद्ध)	८८, ११
-स्पष्टतात्त्वाः परीक्षा	३१, २४	-बौद्धसंस्कृतहित्य	३०, ३
-अर्थसामार्थ्येन समुद्द्रवस्य निषेधः	३१, २६	प्रदृशि	३, १२
-विकाल्पजलकर्तव्यनिषेधः	३१, २७	प्रशुल्लिसामर्थ्य	३, ११; ५८, १४
-प्रत्यक्षसाधनः कल्पनाविरहः	३१, ९	प्रसिद्धपदव्यार्थसम्बन्धपूर्वक	११४, १७
-अव्यभिचारितत्वपरीक्षा	४१, १०	प्रागभाव	५, ३
-सम्बन्धकृतविचारः	४२, २४	प्रामाण्य	२३, १४
-मानसप्रत्यक्षः	५३, १७		
प्रत्यक्ष (मीमांसकसंमत)		बन्धन	८०, १०
-छक्षण	५८, ९	बाधक	३, १
-धर्म प्रत्यक्षनिमित्तत्वस्य विचारः	५९, ७	बाधा	२, ११; ११, १; ११६, १७; ११८, २०
-सत्त्वप्रयोगजलनिषेधः	५९, २०	बाधा (हानस्य)	
-विद्यमानोपलभमनस्यपरीक्षा	५९, २२	-स्वरूपव्यावृत्तिरूपा	१६, ३
-कुदिजन्मस्यपरीक्षा	६०, १८	-स्वरूपपदव्याप्त्या	१६, ६
प्रत्यक्ष (सांश्लेषसंमत)		-विषयापहारलक्षणा	१६, ८
-कुत्तिविचारः	६१, १३	बाधानुपत्ति	२, १५
-इन्द्रियाणां करणस्यतानिषेधः	६३, १२	बाधानुत्पाद	२, १४; ३, १
प्रत्यक्ष (सत्त्वाविच्छेदग्राहक)		बाधारहितत्व	५८, १४
-विधिसुख	६७, १	बाधाचिरह	२, २५
-प्रतिषेधसुख	६७, ९	बाधोपपत्ति	११, २१
प्रत्यक्षसाधन	३९, १३	बाध्याद्यावकाभाव	१५, ११
प्रत्यक्षसूत्रम् (मीमांसक)		बालपरिवर्त	१, ७
-छक्षणपरम्	५८, १२	बाह्यार्थनिराकरण	३८, ६
-कारकसंख्यार्थ्यम्	५८, १३	बाह्यार्थिक्यवस्थिति	१०४, ३
-अनुवादपरम्	५८, २५	बाह्यार्थीपहव	१००, २३
प्रत्यक्षभिक्षान	१७, २३; २७, ५	बुद्धि	८०, ५; ९९, १७
प्रत्यक्ष	३, ७	बुद्धिजन्म	५८, ९
प्रत्यक्षान्तरसाकल्य	५०, २	बुद्धिप्रिकल्पना	६१, ६
प्रथान	६४, १२	बुद्धित्वस्थ	६१, १
प्रथंस			
-सत्त्वाविच्छेद	६७, १५	भ	
प्रथंसाभाव	५, ४	भाव	१७, ३
प्रपत्त	२८, ४	भावज्ञान	१४, ६
प्रमाणफलता	२३, १४	भावस्थवस्था	१४, ६
प्रमाण	२२, १८	भूजलादि	६३, १८
-अनधिगतार्थ्यगतूत्व (मीमांसक-बौद्ध)	२२, १८; २७, ६	भूतविज्ञान	५७, १९
		भूत	५७, २०

भैद	१६१, ३	रागादिसंवेदन	३८, २
भेदपरिकाना	३५, २१	राजाज्ञा	१४, ७
भोक्ता	६४, ११; ४०, १४	रूप	३१, २३
भोक्तृत्य	५०, २४	हयगृहीतिस्वभावक	१०१, १०
भोक्तृत्याभार	८१, १३	हपश्चान्	१०१, १६
भोक्तृत्यिनाभान्	८०, १३	हपहपता ३८, ११; ४५, ९; १७, १८;	
भोग	५०, २०		८८, ७
भूत्य	६४, ५	हपाकारता	४५, २२
भूत्यान्तना	३०, २६; ३६, ८		
भूनिति	३०, २६	ल	
म			
मन्त्री	२५, १	लक्षणपर	५८, ११
मनोदीन	४०, २१	लद्य	१२०, ८
मनोविज्ञान	३८, १९	लिङ्गप्रहण	७३, १६
मर्त्तानि	१२, २०	लिङ्गातःकाक्षुद्धिवत्	११६, १३
मर्त्तान्वयकं नक्तिन्	१२, १३	लिङ्गोपसर्जनत्व	२५, १३
मर्त्तानि गतय	२, १८; ११६, १७		
मानुष्यर्थ नाकमग	५७, ३	वृद्धान्तुत	१०६, ६
मात्रामात्रिकमात्रिक	६३, २३	वर्ण	१२०, २२
मान	१, १६	वर्णकदम्बक	१२०, १७
मानसियव्यवहारा	१२६, ३५	वर्णसमुद्राव	१२२, १३
मानसियसंस्था	३०, ३	वर्णशिरा	१२१, १
मानस्यव्यवहार	१, १६	वस्तुतुत्ता	१०७, १३
मानस (प्रव्यक्त)	१३, १७	वस्तुतुत्वभाव	५२, ९
मिथ्या	११६, १७	वहिरूपता	५२, ७
मिथ्याज्ञान	३, २४	वाक्य	११४, १७
मिथ्यान्व	९, १५; ६०, ४	वाजिविषाण	५५, १४
मुख्यस्वता	८५, ३१	वादि	६८, १
मैत्रहृता	५३, ८	वादिविष्णु	१२५, १४
मैत्रिविष्णि	१, १६	वाहोहप्रसवसामर्थ्य	१२५, २
मोक्षान्विता	४०, ९	विकल्पिका	३८, २७
मोक्षाभाववस्था	८२, ५	विज्ञान १७, २६; २०, १; २२, ६;	
मैलक्ष	१२४, ३२	२७, ९; २९, ११; ३०, २४	
मूलित्य	१२५, ८	४४, १९; ५६, १५; ७१, ७	
य			
योग	८०, ३	विज्ञानज्ञाकारता	५७, १२
योगिज्ञान	२९, ९	विज्ञानतादत्य	५३, ४
योगिग्रन्थ	१०, १२; २८; २०; ३८, ३	विज्ञानवीलादिकार्य	५३, २०
र			
रक्तारक्ताकार	९६, १३	विज्ञानरूपता	५७, २०
रथनुरगविद्याल	४८, १४	विज्ञानसन्तानानुभविति	५५, ११
		विज्ञानसमवाय	५५, ८

विज्ञानसंघात	४६, ६	दिव्यवादि	२८, २६
विज्ञानसिंहस्य	४९, ३	वृत्तिः	६१, १४
विज्ञानानन्दादि	७५, १९	—सम्यवज्ञानस्या	६१, १४
विज्ञानाभाव	५७, १२	—विष्ववज्ञानस्या	६१, १५
विज्ञानकिंविष्व १०, २४; ११, ११		—सन्देहस्या	६१, १५
विद्यमानोपलम्बनत्व	५९, ८	वृत्तिविकल्पदोष	४६, १७; ५७, ५
विनाश	१०६, ४	वृत्तिविकल्पादिवृत्तम्	५३, १०
—वस्तुस्वभावानुभवी	१०६, ८	वृत्तिसङ्काव	६२, ६
—विविज्ञानोत्तम	१०६, ९; ११	वेद	११६, ५
—निर्देहुके पञ्च पक्षाः	१०६, ११	वेदवाक्य	११४, २३; ११५, २३
विवक्षणमन	११६, २६	वेदविद्	२६, २५
विवरीतस्यातिरिक्त	१७, ५	वेदविधात्	११६, ४
विष्ववज्ञान	३, ३; २८, २३	वेदशब्द	११६, १
विप्रमोष	१८, १७	वेदसन्दोह	११६, ३
—असुभवाकारस्त्रीकरण	१८, १९	व्यक्ति	
—इमरणाकारप्रबन्ध	१८, २१	—नानात्म नाहिति	५, ११
—प्रपूर्वार्थगृहीतिरिक्त	१८, १४	व्यज्ञक	१२१, ७, १२२, ५
—वैनिकार्थसंक्षिकार्यज्ञत्व	१८, १६	व्यभिचारादि	१०, ५
विरोधार्थः	६७, २७	व्यभिचारावैभिचारहैविष्य	५८, ६
—अतश्चाकारता	६८, ४	व्यभिचारि	३, २६; ४८, १२
—असमानकालीनत	६८, ६	व्यभिचारिता	१०, २३; ४८, २३;
—तत्सद्ग्रावे तस्यानुपलम्भः	६८, १०	४३, ७	
—तज्जन्मता	६९, १३	—त्वसत्तानुरोधेन	४४, ८
—तज्जनकत्वम्	६९, १५	—परसत्तानुरोधेन	४४, ११
—भिज्ञकिलाकर्त्तुत्वम्	६९, १९	व्यवसायात्मक	२०, १३
—भिज्ञहेतुपाद्यत्वम्	६९, २०	व्यवहार	१०९, १४
—आधितानाभित्तत्वम्	६९, २६	व्यवहारविह	६३, २
विवेक	५०, १५	व्यापाराभाव	८९, १
विद्येष	७, ४; ७३, १; ८२, १२	व्याप्तिस्मरण	२०, १३; २१, ११;
विश्व	७०, ४		६४, २४; ७३, १७
विषयसेव	३०, १५	व्यावर्त्तक	५, २७
विषयाकार	५२, १६; ८१, १२	व्यावृत्ताकार	४४, १०
विषयाकारता	८१, ४	व्याहृतिभागिन्	८८, १६
विषयार्थः	९, १३	श	
—आकारार्थिकत्वम्	९, १२	शब्दज्ञान	३४, ७
—महत्त्वादिवर्मोपेतत्वम्	९, १३	शब्दविज्ञान	२, १३
—सत्त्वाभृतेभ	९, १३	शब्दादिविषयाकारता	६१, १३
—सहोत्तरादः	९, १३	शब्दसुखोजन	४०, ७

श्रोत्रादिकरण	६१. १३	-संयोग	८. २१
श्रोत्रिय	२४. २२	-समवाय	८. २३; १०. १
प		-सादात्म्य-तुकुपति	९. २६
पद्मपदार्थ	७३. ३	-जनकवेन	७६. १०
स्प		-जन्यवेन	७६. १०
सततोपलक्षणप्रसाद	६२. १४	-समवायित्वेन	७६. ११
सत्ता (सत्ता)	७०. १०; १२२. १९	-विषयविविधिभावलक्षण	११३. १३
सत्ता	६८. १३; १०७. ८	-विशेषणविशेषभावलक्षण	११३. १३
—साधारिका	१०७. ८	-शब्दार्थियोः	११४. ७
—संस्कृतिका	१०७. ८	सम्बन्धप्राहण	८५. १७
सत्तासाधना	६७. १३	सम्बन्धसुद्धि	८६. ७
सत्यम् (स्वरूपेण)	७८. १०	सम्बन्धावधारण	८३. १०
सत्यतरविज्ञान	११. १८	-सामान्यायोः	८३. १२
सत्यप्रयोगजन्म	७८. १०	-सामान्यस्वलक्षणयोः	८३. १३
सदसत्	६३. १६	-स्वलक्षणयोः	८३. १५
सद्ग	६. १८; ४२. २३	सम्बन्धप्राहण	८५. १६
सन्तानमिदि	१८. ८	सम्बन्ध	४४. १
सन्तानानुपत्ति	१८. ८	सम्पदान	३. २४; १९. ६; ४२. २४
सन्दर्भान्तरान	१७. ९; २०. ७	-ज्ञानसत्तामात्रानुरोधेन	४३. २५
संस्कृतम्	१. ९; २१. ३	-प्रसत्तानुरोधेन	४४. १
संस्कृतप्रतिक्रियना	१८. १९	संविकल्पक	३७. १५; ३९. ६; ५८. ५
समतन्त्रविद्यान	११५. २४	संवेदा	२. २७
सम्मुखालभाऽनुपलक्ष्य	६२. २३	सर्वप्रमाणोत्पादित	५२. २४
समवाय	४. २०; ५. १४; ७७.	सर्वभावहितभाव	७२. १२
—साधारित्वभाव	७. १५.	सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग	५८. ४
—अनुग्रहकव्यभाव	७. १६	सहचरसहचरितभाव	६३. २३
समवायक्षणिका	८. १७	सहोत्रज्ञ	१६. २०
समवायशृणि	७. १३	सहोपलक्ष्य	१०२. ६; १०३. २३
समानजातीयत्व	८८. १०	-हानैकर्थम्	१०२. ७
समारोपव्यवच्छेद	१०८. २३	-वर्धकर्थम्	१०२. १०
समुदाय	१२२. १४	-उभयकर्थम्	१०२. १३
सम्बन्ध	७. २१; ८. २१; १०. १;	-ज्ञानयोः	१०३. २४
	७६. १०; ११३. १३	-अर्थयोः	१०४. १
	७. २४	-ज्ञानार्थयोः	१०४. ४
-सम्बन्धज्ञातियुक्त	७. २५		
-अनेकोपादानजनित	७. २५	सादृश्य	६. १७; ११०. २७
-अनेकाधित	७. २६	साधन	१५. २४
-सम्बन्धसुद्धिविशेष	८. ३	साधनविकल	३८. ३१
-सम्बन्धकुश्यात्रक	८. १	साधुप्रदशनद्	१२०. ७
-सम्बन्धाकार	८. ६	साधुरानन्द	१२४. २१

साध्यविरुद्ध	११७, ४	स्मृति	
सामान्य	६, ४; ७, २; ३०, २३; ५०, ११; ५१, १३; ५३, १२; ७३, १	—आचानुभवादिनार्थकारविषया	२३, १५
सामान्यपरिज्ञाति	७, २	—पूर्वविज्ञानानवधारितार्थविषया	२३, २०
(सामान्य)गृहीति	५२, १२	—निर्विषया	२३, २४
सामान्यसंवित्ति	८३, ६	—हल्यनाजन्या	३३, १
सामान्ये सिद्धसाध्यता	७२, १०	—कल्याणसूक्ष्मा	३३, ४
सार्वत्र	६, १७; ५७, १८	—कल्यनाजनक	३३, १४
सिद्धसाधन	८२, २४	—गोशान्द इमृतिः	१२४, २१
सिद्धसाधता	४८, १३	इमृतित्व	१७, ८; १८, १२
सुखादि	७४, ११	इमृतिप्रमोष	१८, २५; १९, ४
सुखादिकार्य	७६, २५	इवकारणकाय	८४, १७
सुप्रविभक्त्यनुगमति	१२१, २	स्वत्व	६, ४
सूत्र	१२०, ८	स्वगिर्भाति	८३, २४
सैकेत	११४, ८	स्वभवनवेशकालह्यभावानपकात्य	८४, १७
सैकेतितशब्द	११४, २	स्वभाव	५३, २३
संज्ञा	११२, १३	स्वभाव-कार्यलिङ्ग	३६, १०
संहासंज्ञिसम्बन्ध	११२, ६	स्वभावपरभाव	८८, १६
संज्ञी	११२, ८	स्वभावानुसारान	३६, ११; १०८, ५; १०९, १७
संलग्नन्याय	८३, ६; ११२, ८	स्वस्वप्नस्थाना	८८, १८
संदिग्भ	२०, ८	स्वस्वप्नस्थाना	८९, ५
संभव	११३, १६	स्वलक्षणरूपता	७७, ११; ९९, १४
संवित्ति	१८, २७	स्वविषयपर्यवसायीनि	८७, ११
संवृतिसत्	९८, १८	स्वविषयपर्यवसायिन्यो हि त्रुदयः	१४, २६
संवृतिसत्त्व	१००, १८	स्वविष्यानन्तरविषयसहकारि	३८, १८; ४०, २२
संवेदन	८५, १५	स्वसंवेदयत्वे सहोपलम्भः	१०२, ३
संहकर	१८, २; ६४, २३	स्वस्वभावन्यवित्ति	८८, १५
संसर्ग	३३, २०	स्वत्वतुसामर्थ्य	५२, १२
—पारमार्थिक	३३, २१	ह	
—अपारमार्थिक	३३, २२	हेतु	४८, १
स्वाधिन्	१०५, ५	हेतुकलभाव	५६, १५; ६३, १४; ७१, ४; १२०, ४; १२३
स्वष्टि	३५, २४	हेतुकलभावानुपयति	८४, २०; ८७, ८
स्पष्टाकारता	९१, १	हेतुकलभावधारण	८८, २४
स्पोटल्य	१२०, १०; १२३, १५	हेतुकलसम्बन्धावधारण	७०, ४
स्मरणाकारता	१११, २०	हेतुवन्तर (निष्प्रहस्यान्)	११६, १४

२. नस्वोपम्भवसिंहगतानि विशेषनामानि^१

कल्पाद	११०.	बीद्र	४२, ८९,
जयराभि	१२५.	भिष्म	४१, ४५,
तन्वे पश्चरमिन्द	१, १२५.	मीमांसक	२३, ८२,
लथागत	५६.	लक्षणसार	२०
लायामत	२७, ३५, ८३.	वैदविद्	२६,
दिगम्बर	७९.	शुतियाङ्गस	२३,
शब्दलक्ष	१२१.	श्रोत्रिव	२४,
नरपाल	१२५.	सांख्य	७९,
मैयायिन	६, १२, १४, २९, ४६, ४७, ५१, ५६, ८६, ११३.	सुगत	११,
कुहसानि	४६.	सूत्रकार	७९,
		सौगत	३०, ४३, ४६, ५८,

१. अङ्कः पृष्ठसूचका;

३. तत्त्वोपस्थूवसिंहगतानि अवतरणानि^१

अथातहत्यम्	१.	तत्त्वसुदाचे	१.
अर्थेन घटयत्येनाम्	५३.	तदत्तदूषिणो भावाः (प्रमाणवा. ३.३५१) ४९.	
क्षायशब्दोनुमानेन	१२५.	तदेव नित्यं तदेव	५८.
अप्रत्यक्षोपलभमस्य	८६.	तमो मोहो महामोहः	६१.
अर्थप्रतिप्रथम्यवानुपपत्त्या	१२१.	तस्य व्याकानां क्षणिकत्वात्	१३२.
अर्थोपयं गेऽपि पुनः	४०	दृश्यविकल्प्यावचिकीहत्य	९३, ९३.
अप्रविनिराकरणे	१०५.	देशमेदेनाऽपहणात्	४७.
अश्ववे चलति	९७	दोवाः सन्ति न सम्भीति (तत्त्वसं. का. २८९५) ११६.	
अविनाम्यावस्थान्यस्य	६५.	धर्मं प्रवनिमित्तं प्रत्यक्षम्	५९.
अविसंचादिकानम् (प्रमाणवा. ३. १.)	२८.	विवा च न सा	९९.
आदर्शमण्डलं सुखस्वताम्	८५.	न किल अवश्यवी	९४.
इदानीन्तत्वमस्तुत्यम् (श्लोका. स. ४. श्लोक. २३४.) २७.		न किल विज्ञानम्	१००.
इन्द्रियार्थसंज्ञिकायोत्पत्तम् (न्यायसु. ३.१.४) ३.		नम अमण्डक दुरुद्देषे ।	५९.
एकत्र हायो भेदो हि (प्रमाणवा. ३.१५८) २१.		न विस्मयानुबद्धस्य (प्रमाणवा. ३. २०३) ३४.	
एकाधिष्ठानदण्डकामे	४९.	न शाभ्यामध्ये परिचित्वा	२९.
एकादिमज्जयवे आपूर्ते	५६.	नास्ति लक्ष्यामान्यम्	४७.
एकोपलभम्यामध्यानि	३८.	निःस्यस्य कर्मतराम्याम्	५१.
एको भावः सर्वभावमध्यावः	७९.	परस्पत्याऽस्त्वम्	५६.
कथं स्तुर्यविद्याकाराः	३९.	परकोकिनोऽभावात्	४५.
कर्ता न भवति	४०.	पृष्ठिभ्यापत्तेऽबोवासुरिति	१.
कल्पनायोऽप्तं प्रत्यक्षम्	३७.	प्रत्यक्षसाधनं एव	३९.
किं सर्वं विवरणहोम	९८	प्रत्यक्षं कल्पनायोऽप्तम् (न्यायवि. १.४) ३१.	
क्षीणदोषोऽनुत्तं वाक्यम्	११५.	प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वम्	१०७.
क्षीरोदकवद् विवेकन	५०.	वहनीं संचातशब्दवाच्यत्वम्	१२०.
गुणानां परमं स्वयम्	६४.	बुद्धयुपस्थिपिता संज्ञा	११३.
गोपव्यवसायश्यम्	११२.	भागे सिंहो नरो भागे	७९.
ग्रावाणः हस्तै आदित्यो	११४.	आनितहर्षसंसाक्षतः प्रमा	३०.
चतुर्मुखित्वैतता भवन्ति	५४.	मानुषदर्शिःकरणानन्तरम्	५७.
चोदना जनिता तुदिः (श्लोक. १८. का. स. २. श्लोक. १८४) ११६.		यः प्रागजनको तुदिः	४०.
सत्पूर्वकमनुमानम् (न्यायसु. १.१.५) ६४.		यत्र च दुरु फरणम् (शाब्दमात्र १.१.५) ३.	
		यत्र भिज न तद्दुदिः	१८.

१. अद्युः पृष्ठसूचकाः

३. तत्त्वोपस्थूव (सिंहगतानि अवतरणानि)

यरसंनिधाने	३३.	सरसंप्रयोगे (जैमि० १.१.४)	५८.
बाचकत्वेन गो०	११३.	सर्वं भावाः	८८.
चिद्यमानोप०	५९.	सामान्यविशेषेषु (वैशे० ८.१.५)	७.
विनाशहरू	१०६.	सामान्ये सिद्ध	७२, ८३, ८१.
विषक्षाप्रभवाः	१२०.	स्वयमुचार्य	११३.
विशेषे अनुगमा०	७३, ८२, ८९.	स्वलक्षणमेय	११.
वेदस्य प्रामाण्य०	११६.	स्वलक्षणविषया०	११.
वैकल्पिकं सामान्यं	११.	स्वविषयानन्तर	३८.
शरीरादेव	८८.		

Gaekwad's Oriental Series

CATALOGUE OF BOOKS

1940

ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

SELECT OPINIONS

Sylvain Levi: The Gaekwad's Series is standing at the head of the many collections now published in India.

Asiatic Review, London: It is one of the best series issued in the East as regards the get up of the individual volumes as well as the able editorship of the series and separate works.

Presidential Address, Patna Session of the Oriental Conference: Work of the same class is being done in Mysore, Travancore, Kashmir, Benares, and elsewhere, but the organisation at Baroda appears to lead.

Indian Art and Letters, London: The scientific publications known as the "Oriental Series" of the Maharaja Gaekwar are known to and highly valued by scholars in all parts of the world.

Journal of the Royal Asiatic Society, London: Thanks to enlightened patronage and vigorous management the "Gaekwad's Oriental Series" is going from strength to strength.

Sir Jadunath Sarkar, Kt.: The valuable Indian histories included in the "Gaekwad's Oriental Series" will stand as an enduring monument to the enlightened liberality of the Ruler of Baroda and the wisdom of his advisers.

The Times Literary Supplement, London: These studies are a valuable addition to Western learning and reflect great credit on the editor and His Highness.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Critical editions of unprinted and original works of Oriental Literature, edited by competent scholars, and published at the Oriental Institute, Baroda

I. BOOKS PUBLISHED.

Rs. A.

1. Kāvyamimāṃsā (काव्यमीमांस): a work on poetics, by Raja-sekhara (880-920 A.D.): edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. Reissued, 1924. Third edition revised and enlarged by Pandit K. S. Ramaswami Shastri of the Oriental Institute, Baroda, 1934. pp. 52+314 2-0

This book has been set as a text-book by several Universities including Benares, Bombay, and Patna.

2. Naranārāyaṇānanda (नरनारायणानन्द): a poem on the Paurāṇī story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Girnar, by Vastupala, Minister of King Viradhvālā of Dholka, composed between Samvat 1277 and 1287, i.e., A.D. 1221 and 1231: edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916, pp. 11+92+12. *Out of print.*

3. Tarkasaṅgraha (तर्कसङ्ग्रह): a work on Philosophy (refutation of Vaiśeṣika theory of atomic creation) by Anandajīcīna or Ānandagiri, the famous commentator on Śaṅkarācārya's Bhāṣyas, who flourished in the latter half of the 13th century: edited by T. M. Tripathi, 1917, pp. 36+142+13 ... ... *Out of print.*

4. Pārthaparīkrama (पार्थपरीक्रम): a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virāṭa, by Prahliḍanadeva, the founder of Pīlanpur and the younger brother of the Paramāra king of Chandrāvatī (a state in Mārwar), and a feudatory of the kings of Guzerat, who was a Yuvarāja in Samvat 1220 or A.D. 1164: edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 8+29. *Out of print.*

5. Rāṣṭraudhavarṇa (राष्ट्रोद्धवर्ण): an historical poem (Mahākāvya) describing the history of the Bāgulas of Mayūragiri, from Rāṣṭraudha, king of Kanauj and the originator of the dynasty, to Nārāyana, Shāh of Mayūragiri, by Rudra Kavi, composed in Śaka 1518 or A.D. 1596: edited by Pandit Embar Krishna-macharya with Introduction by C. D. Dalal, 1917, pp. 24+128+4 ... ... *Out of print.*

Rs. a.

6. **Lingānuśāsana** (लिङ्गानुशासन) : on Grammar, by Vāmana, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9+24 ... *Out of print.*

7. **Vasantavilāsa** (वसन्तविलास) : an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Guzerat, by Bālachandrasūri (from Modhera or Modhera in Kadi Prant, Baroda State), contemporary of Vastupāla, composed after his death for his son in Samvat 1296 (A.D. 1240) : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 16+114+6 ... *Out of print.*

8. **Rūpakaśatka** (रूपकशत्क) : six dramas by Vatsarāja, minister of Paramardideva of Kalinjara, who lived between the 2nd half of the 12th and the 1st quarter of 13th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12+191 ... *Out of print.*

9. **Mohaparājaya** (मोहपराजय) : an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Guzerat, to Jainism, by Yaśahpāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who reigned from A.D. 1229 to 1233 : edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32+136+20 ... *Out of print.*

10. **Hammiramadamardana** (हम्मीरमदमर्दन) : a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejahpāla, and their King Viradhabala of Dholka, by Jayasimhasūri, pupil of Virasūri, and an Ācārya of the temple of Munisuvrata at Broach, composed between Samvat 1276 and 1286 or A.D. 1220 and 1239 : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15+98 ... 2-0

11. **Udayasundarikathā** (उदयसुन्दरीकथा) : a romance (Campū, in prose and poetry) by Soddhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chehittarāja, Nāgārjuna, and Mummuṇirāja, successive rulers of Konkan, composed between A.D. 1026 and 1050 : edited by C. D. Dalal and Pandit Embar Krishnamacharya, 1920, pp. 10+158+7 ... 2-4

12. **Mahāvidyāvidambana** (महाविद्याविदम्बन) : a work on Nyāya Philosophy, by Bhatta Vādīndra who lived about A.D. 1210 to 1274 : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44+189+7 ... 2-8

13. **Prācīnagurjarakāvysaṅgraha** (प्राचीनगुरजाकाव्यसंग्रह) : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140+30 ... 2-4

14. **Kumārapālapratibodha** (कुमारपालप्रतिबोध) : a biographical work in Prakṛta, by Somaprabhāchārya, composed in Samvat 1241 or A.D. 1195 : edited by Muni Jinavijayaji, 1920, pp. 72+478 ... 7-8

Rs. A.

15.	Ganakārikā (गणकारिका) : a work on Philosophy (Paśupata School), by Bhāsarvajña who lived in the Second half of the 10th century : edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 104+57	1-4
16.	Saṅgitamukaranda (संगीतमुकरन्द) : a work on Music, by Narada : edited by M. R. Telang, 1920 <i>Out of print.</i>	
17.	Kavindrācārya List (कविन्द्राचार्य-पत्रसूची) : list of Sanskrit works in the collection of Kavindrācārya, a Benares Pandit (1656 A.D.): edited by R. Ananta-krishna Sastry, with a foreword by Dr. Ganganatha Jha, 1921, pp. 20+34	0-12
18.	Vārāhaṛṇyasūtra (वाराहर्ण्यसूत्र) : Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda; edited by Dr. R. Shamasastri, 1920, pp. 5+24	0-10
19.	Lekhapuddhati (लेखपद्धति) : a collection of models of state and private documents, dating from 8th to 15th centuries A.D.; edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondekar, 1925, pp. 11+130	2-0
20.	Bhavisayattakahā or Pañcamikahā (भविष्यत्कहा) : a romance in Apabhraṃśa language, by Dhanapāla (circa 12th century) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69+148+174	6-0
21.	A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhandars at Jessal-mere (जेसलमेरीपालामारी-पत्रसूची), compiled by C. D. Dalal and edited by Pandit L. B. Gandhi, 1923, pp. 70+101	3-4
22.	Paraśurāmakaṇḍpasūtra (परशुरामकण्ठसूत्र) : a work on Tantra, with commentary by Rāmeśvara: edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923, pp. 23+390. <i>Out of print.</i>	
23.	Nityotsava (नित्योत्सव) : a supplement to the Paraśurāma-kaṇḍpasūtra by Umanandanaśātha : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923. Second revised edition by Swami Trivikrama Tirtha, 1930, pp. 22+252	5-0
24.	Tantrarāhasya (तन्त्रराहस्य) : a work on the Prābhākara School of Pūrvamīmāṃsā, by Rāmānujācārya : edited by Dr. R. Shamasastri, 1923, pp. 15+84.. <i>Out of print.</i>	
25, 32.	Samarāṅgana (समराङ्गण) : a work on architecture, town-planning, and engineering, by king Bhoja of Dhara (11th century) : edited by Mahāmahopādhyāya T. Gangopati Shastri, Ph.D. Illustrated. 2 vols., 1924-1925, vol. I, pp. 39+290 (<i>out of print</i>) ; vol. II, pp. 16+324	10-0
26, 41.	Sādhanamūlī (साधनमाला) : a Buddhist Tāntric text of rituals, dated 1165 A.D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers : edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated. 2 vols., 1925-1928, vol. I, pp. 23+342 ; vol. II, pp. 183+295	14-0

6. *Lingānuśāsana* (लिङ्गानुशासन) : on Grammar, by Vāmana, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9+24 ... *Out of print.*

7. *Vasantavilāsa* (वसन्तविलास) : an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Guzerat, by Bīlachandrasūri (from Modheraka or Modhera in Kādi Prant, Baroda State), contemporary of Vastupāla, composed after his death for his son in Samvat 1296 (A.D. 1240) : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 16+114+6 ... *Out of print.*

8. *Rūpakaśatka* (रूपकशत्क) : six dramas by Vatsaraja, minister of Paramardideva of Kalinjara, who lived between the 2nd half of the 12th and the 1st quarter of 13th century : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12+191 ... ... *Out of print.*

9. *Mohaparājaya* (मोहपराजय) : an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Guzerat, to Jainism, by Yaśahpāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who reigned from A.D. 1229 to 1232 : edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32+135+20 ... ... *Out of print.*

10. *Hammirāmadamardana* (हम्मीरमदमर्दन) : a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejapāla, and their King Viradhabala of Dholka, by Jayasīṁhasūri, pupil of Virasūri, and an Ācārya of the temple of Munisuvrata at Broach, composed between Samvat 1276 and 1286 or A.D. 1220 and 1239 : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15+98 2-0

11. *Udayasundarikathā* (उदयसुन्दरीकथा) : a romance (Campū, in prose and poetry) by Sodhīhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chchittarāja, Nāgārjuna, and Mummuṇirāja, successive rulers of Konkan, composed between A.D. 1026 and 1050 : edited by C. D. Dalal and Pandit Embar Krishnamacharya, 1920, pp. 10+158+7 2-4

12. *Mahāvidyāviḍambana* (महाविद्याविद्यमन्बन) : a work on Nyāya Philosophy, by Bhatta Vādīndra who lived about A.D. 1210 to 1274 : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44+189+7 2-8

13. *Prācīnagurjara kāvya saṅgraha* (प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह) : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140+30 2-4

14. *Kumārapālapratibodha* (कुमारपालप्रतिबोध) : a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhāchārya, composed in Samvat 1241 or A.D. 1195 : edited by Muni Jinavijayaji, 1920, pp. 72+478 7-8

Rs. A.

15. **Gaṇakārikā** (गणकारिका) : a work on Philosophy (Pāsupata School), by Bhāsarvajña who lived in the Second half of the 10th century : edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 10+57 1-4

16. **Saṅgitamakaranda** (संगीतमकरन्द) : a work on Music, by Nārada : edited by M. R. Telang, 1920 *Out of print.*

17. **Kavindrācārya List** (कवीन्द्राचार्य-पन्नस्त्रौ) : list of Sanskrit works in the collection of Kavindrācārya, a Benares Pandit (1656 A.D.) : edited by R. Ananta-krishna Sastry, with a foreword by Dr. Ganganatha Jha, 1921, pp. 20+34 0-12

18. **Vārāhāgrhyasūtra** (वाराहाग्रह्यसूत्र) : Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamaṣastry, 1920, pp. 5+24 0-10

19. **Lekhapaddhati** (लेखपद्धति) : a collection of models of state and private documents, dating from 8th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondevkar, 1925, pp. 11+130 2-0

20. **Bhavisayattakahā or Pañcamikahā** (भविषयतकहा) : a romance in Apabhraṃśa language, by Dhanapāla (circa 12th century) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69+148+174 6-0

21. A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhandars at Jessal-mere (जेसलमेरभाषालाङ्गारीय-पन्नस्त्रौ), compiled by C. D. Dalal and edited by Pandit L. B. Gandhi, 1923, pp. 70+101 3-4

22. **Paraśurāmakalpasūtra** (पराशुरामकल्पसूत्र) : a work on Tantra, with commentary by Rāmeśvara : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923, pp. 23+390. *Out of print.*

23. **Nityotsava** (नित्योत्सव) : a supplement to the Paraśurāma-kalpasūtra by Umānandanātha : edited by A. Mahadeva Sastry, B.A., 1923. Second revised edition by Swami Trivikrama Tīrtha, 1930, pp. 22+252 5-0

24. **Tantrarahasya** (तन्त्ररहस्य) : a work on the Prabhākara School of Pūrvamīmāṃsā, by Rāmānujācārya : edited by Dr. R. Shamaṣastry, 1923, pp. 15+84.. *Out of print.*

25, 32. **Samarāṅgaṇa** (समराङ्गण) : a work on architecture, town-planning, and engineering, by king Bhoja of Dhara (11th century) : edited by Mahāmahopādhyāya T. Ganapati Shastri, Ph.D. Illustrated. 2 vols., 1924-1925, vol. I, pp. 39+290 (*out of print*) ; vol. II, pp. 16+324 10-0

26, 41. **Sādhanamālā** (साधनमाला) : a Buddhist Tantric text of rituals, dated 1165 A.D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers : edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated. 2 vols., 1925-1928, vol. I, pp. 23+342 ; vol. II, pp. 183+295 14-0

Rs. A.

27. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda (बडोदाराज्ञकोय प्रबन्धसूची) : compiled by G. K. Shrigondekar, M.A., and K. S. Ramaswami Shastri, with a Preface by B. Bhattacharyya, Ph.D., in 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakṣaṇa, and Upaniṣads), vol. I, 1925, pp. 28+264 6-0

28. 84. Mānasollāsa or Abhilaśitārthacintāmaṇi (मानसी-वाय) : an encyclopedic work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court, by Someśvaradeva, a Chalukya king of the 12th century : edited by G. K. Shrigondekar, M.A., 3 vols., vol. I, 1925, pp. 18+146 ; vol. II, 1939, pp. 50+304 7-12

29. Nalavilāsa (नलविलास) : a drama by Rāmachandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurāṇika story of Nala and Damayanti : edited by G. K. Shrigondekar, M.A., and L. B. Gandhi, 1926, pp. 40+91 2-4

30. 31. Tattvasaṅgraha (तत्त्वसङ्ग्रह) : a Buddhist philosophical work of the 8th century, by Śantaraksita, a Professor at Nālandā with Pañjikā (commentary) by his disciple Kamalaśīla, also a Professor at Nālandā : edited by Pandit Embar Krishnamacharya, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 2 vols., 1926, vol. I, pp. 157+80+582 ; vol. II, pp. 4+353+102 .. 24-0

33. 34. Mirat-i-Ahmadi (मिरात-ए-अहमदी) : by Ali Mahamad Khan, the last Moghul Dewan of Gujarat : edited in the original Persian by Syed Nawab Ali, M.A., Professor of Persian, Baroda College, 2 vols., illustrated, 1926-1928, vol. I, pp. 416 ; vol. II, pp. 632 19-8

35. Mānavaṛghyasaūtra (मानवर्घ्यसूत्र) : a work on Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda with the Bhāṣya of Astīvakra : edited with an introduction in Sanskrit by Pandit Rāmakrishna Harshaji Sāstri, with a Preface by Prof. B. C. Lele, 1926, pp. 40+264 5-0

36. 68. Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र) : of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir : edited by M. Ramakrishna Kavi, M.A., 4 vols., vol. I, illustrated, pp. 27+397, 1926 (*out of print*) ; vol. II, pp. 23+25+464, 1934 5-0

37. Apabhraṁśakāvyaṭrayī : (अपभ्रंशकाव्यात्रयी) consisting of three works, the Carcari, Upadeśarasākyaṇa, and Kālaśvarūpakuṇḍala, by Jinadatta Sūri (12th century) with commentaries : edited with an elaborate introduction in Sanskrit by L. B. Gandhi, 1927, pp. 124+115 .. 4-0

38. Nyāyapraveśa (न्यायप्रवेश), Part I (Sanskrit Text) : on Buddhist Logic of Dīnāṅga, with commentaries of Haribhadra Sūri and Pārvadeva : edited by Principal A. B. Dhruva, M.A., LL.B., Pro-Vice-Chancellor, Hindu University, Benares, 1930, pp. 39+104 .. *Out of print.*

Rs. A.

39. *Nyāyapraveśa* (न्यायप्रवेश), Part II (Tibetan Text): edited with introduction, notes, appendices, etc., by Pandit Vidhusekhara Bhattacharyya, Principal, Vidyabhavana, Visvabharati, 1927, pp. 27+67 .. 1-8

40. *Advayavajrasaṅgraha* (अद्वयवज्रसङ्ग्रह): consisting of twenty short works on Buddhist philosophy by Advayavajra, a Buddhist savant belonging to the 11th century A.D., edited by Mahāmahopādhyāya Dr. Haraprasad Sastri, M.A., C.I.E., Hon. D.Litt., 1927, pp. 39+68 .. 2-0

42. 60. *Kalpadrukośa* (कल्पद्रुकोश): standard work on Sanskrit Lexicography, by Keśava: edited with an elaborate introduction by the late Pandit Ramavatara Sharma, Sahityacharya, M.A., of Patna and index by Pandit Shrikant Sharma, 2 vols., 1928-1932, vol. I (text), pp. 64+485; vol. II (index), pp. 283, .. 14-0

43. *Mirat-i-Ahmadi Supplement* (मिरात-ए-अहमदी पर्फिल्म): by Ali Muhammad Khan. Translated into English from the original Persian by Mr. C. N. Seddon, I.C.S. (retired), and Prof. Syed Nawab Ali, M.A. Illustrated. Corrected reissue, 1928, pp. 15+222 .. 6-8

44. *Two Vajrayāna Works* (द्वावज्रायानयोग्यावच): comprising Prajñopāyaviniścayasiddhi of Ānāngavajra and Jñānasiddhi of Īndrabhūti—two important works belonging to the little known Tantra school of Buddhism (8th century A.D.): edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1929, pp. 21+118 .. 3-0

45. *Bhāvaprakāśana* (भावप्रकाशन): of Śāradātanaya, a comprehensive work on Dramaturgy and Rasa, belonging to A.D. 1175-1250; edited by His Holiness Yadugiri Yatiraja Swami, Melkot, and K. S. Ramaswami Sastri, Oriental Institute, Baroda, 1929, pp. 98+410 .. 7-0

46. *Rāmacarita* (रामचरित): of Abhinanda, Court poet of Hāravarṣa probably the same as Devapāla of the Pāla Dynasty of Bengal (cir. 9th century A.D.): edited by K. S. Ramaswami Sastri, 1929, pp. 29+467 .. 7-8

47. *Nañjarājayaśobhūṣaṇa* (नन्दराजयशोभूषण): by Nṛsimha-kavi alias Abhinava Kālidāsa, a work on Sanskrit Poetics and relates to the glorification of Nañjarāja, son of Virabhūpa of Mysore: edited by Pandit E. Krishnamacharya, 1930, pp. 47+270 .. 5-0

48. *Nātyadarpana* (नाट्यदर्पण): on dramaturgy, by Rāmacandra Sūri with his own commentary: edited by Pandit L. B. Gandhi and G. K. Shrigondevkar, M.A., 2 vols., vol. I, 1929, pp. 23+228 .. 4-8

49. *Pre-Diññāga Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources* (प्राचीनदीनदत्तकंपन्नाः): containing the English translation of Śatāśāstra of Āryadeva, Tibetan text and

Rs. A.

English translation of <i>Vigraha-uyāvaranī</i> of Nāgārjuna and the re-translation into Sanskrit from Chinese of <i>Upāyahrdaya</i> and <i>Tarkaśāstra</i> : edited by Prof. Giuseppe Tucci, 1930, pp. 30+40+32+77+89+91 ..	9-0
50. Mirat-i-Ahmadi Supplement (मिरात-इ-अहमदी परिविक्षिप्त) : Persian text giving an account of Guzerat, by Ali Muhammad Khan : edited by Syed Nawab Ali, M.A., Principal, Bahauddin College, Junagadh, 1930, pp. 254 ..	6-0
51, 77. Trīśaṭīśālākāpuruṣacaritra (त्रिशत्शत्त्वाका पुरुषचरित्र) : of Hemacandra, translated into English with copious notes by Dr. Helen M. Johnson of Osceola, Missouri, U.S.A., 4 vols., vol. I (Ādiśvaracaritra), pp. 19+530, illustrated, 1931; vol. II, pp. 22+396, 1937 ..	26-0
52. Dandaviveka (दण्डविवेक) : a comprehensive Penal Code of the ancient Hindus by Vardhamāna of the 15th century A.D. : edited by Mahāmahopādhyāya Kamala Kṛṣṇa Smṛtitirtha, 1931, pp. 34+380 ..	8-8
53. Tathāgataguhyaka or Guhyasamāja (गुह्यसमाज) : the earliest and the most authoritative work of the Tantra School of the Buddhists (3rd century A.D.) : edited by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1931, pp. 39+210..	4-4
54. Jayākhyasamhitā (जयाक्ष्यसमिति) : an authoritative Pāñcarātra work of the 5th century A.D., highly respected by the South Indian Vaiśnavas : edited by Pandit E. Krishnamacharya of Vadtal, with one illustration in nine colours and a Foreword by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1931, pp. 78+47+454 ..	12-0
55. Kāvyaśākārasārasaṅgraha (काव्याशक्कारसारसङ्ग्रह) : of Udbhaṭa with the commentary, probably the same as Udbhataviveka of Rājānaka Tilaka (11th century A.D.); edited by K. S. Ramaswami Sastry, 1931, pp. 48+62 ..	2-0
56. Pārāṇanda Sūtra (पाराणन्दसूत्र) : an ancient Tāntric work of the Hindus in Sūtra form giving details of many practices and rites of a new School of Tantra : edited by Swami Trivikrama Tirtha with a Foreword by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1931, pp. 30+106 ..	3-0
57, 69. Ahsan-ut-Tawarikh (आह्सान-उत्त-तावरिक्त) : history of the Safawi Period of Persian History, 15th and 16th centuries, by Hassani-Rumlu : edited by C. N. Seddon, I.C.S. (retired), Reader in Persian and Marathi, University of Oxford. 2 vols. (Persian text and translation in English), 1932-34, vol. I, pp. 36+510 : vol. II, pp. 15+301 ..	19-8
58. Padmānanda Mahākāvya (पद्मानन्दमहाकाव्य) : giving the life history of Rāshbhaḍeva, the first Tīrthāṅkara of the Jainaś, by Amarachandra Kavi of the 13th century : edited by H. R. Kapadia, M.A., 1932, pp. 99+667 ..	14-0

Rs. A.

59. **Sabdaratnasamanvaya** (सब्दरत्नसमन्वय): an interesting lexicon of the Nānārtha class in Sanskrit compiled by the Maratha King Sabaji of Tanjore: edited by Pandit Viṭṭhala Śāstri, Sanskrit Pāthasāla, Baroda, with a Foreword by B. Bhattacharyya, Ph.D., 1932, pp. 31+605 11-0

61. **Śaktisaṅgama Tantra** (शक्तिसंगमतन्त्र): a voluminous compendium of the Hindu Tantra comprising four books on Kālī, Tārā, Sundari, and Chhinnamastā: edited by B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., 4 vols., vol. I, Kālikhaṇḍa, 1932, pp. 13+179 2-8

62. **Prajñāpāramitā** (प्रज्ञापारमिता): commentaries on the Prajñāpāramitā, a Buddhist philosophical work: edited by Giuseppe Tucci, Member, Italian Academy, 2 vols., vol. I, 1932, pp. 55+589 12-0

63. **Tarikh-i-Mubarakhshahi** (तारिख-ए-मुबारकखाँ): an authentic and contemporary account of the kings of the Saiyyid Dynasty of Delhi: translated into English from original Persian by Kamal Krishna Basu, M.A., Professor, T.N.J. College, Bhagalpur, with a Foreword by Sir Jadunath Sarkar, Kt., 1932, pp. 13+299 .. 7-8

64. **Siddhāntabindu** (सिद्धान्तबिन्दु): on Vedānta philosophy, by Madhusūdana Sarasvatī with commentary of Purusottama: edited by P. C. Divanji, M.A., LL.M., 1933, pp. 142+93+306 11-0

65. **Iṣṭasiddhi** (इष्टसिद्धि): on Vedānta philosophy, by Vimuktātmā, disciple of Avyayātmā, with the author's own commentary: edited by M. Hiriyanna, M.A., Retired Professor of Sanskrit, Maharaja's College, Mysore, 1933, pp. 36+697 14-0

66, 70, 73. **Shābara-Bhāṣya** (शाबरभाष्य): on the Mīmāṃsā Sūtras of Jaimini: Translated into English by Mahāmahopādhyāya Dr. Ganganath Jha, M.A., D.Litt., etc., Vice-Chancellor, University of Allahabad, in 3 vols., 1933-1936, vol. I, pp. 15+705; vol. II, pp. 20+708; vol. III, pp. 28+1012 48-0

67. **Sanskrit Texts from Bali** (वालिद्वीपसंक्षिप्तम्): comprising a large number of Hindu and Buddhist ritualistic, religious and other texts recovered from the islands of Java and Bali with comparisons: edited by Professor Sylvain Levi, 1933, pp. 35+112 3-8

71. **Nārāyaṇa Śataka** (नारायणशतक): a devotional poem of high literary merit by Vidyākara with the commentary of Pītāmbara: edited by Pandit Shrikant Sharma, 1935, pp. 16+91 2-0

72. **Rājadharma-Kaustubha** (राजधर्मकौस्तुभ): an elaborate Smṛti work on Rājadharma, Rājanīti and the requirements of kings, by Anantadeva: edited by the late Mahāmahopādhyāya Kamala Krishna Smṛtitirtha, 1935, pp. 30+506 10-0

Rs. A.

74. Portuguese Vocables in Asiatic Languages (पोर्तगीज-
संस्कृत) : translated into English from Portuguese
by Prof. A. X. Soares, M.A., LL.B., Baroda College,
Baroda, 1936, pp. 125+520 12-0

75. Nāyakaratna (नायकरत्न) : a commentary on the
Nyāyaratnamāla of Pārthaśārathi Miśra by Rāmānuja of
the Prābhākara School: edited by K. S. Ramaswami
Sastri of the Oriental Institute, Baroda, 1937, pp. 69+
346 4-8

76. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhan-
dars at Pattan (पत्तनमालाःगारीय यात्राकृति) : edited from
the notes of the late Mr. C. D. Dalal, M.A., by L. B.
Gandhi, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 72+498 8-0

78. Ganitatilaka (गणिततिलक) : of Śripeti with the com-
mentary of Simhatilaka, a non-Jain work on
Arithmetic with a Jain commentary: edited by H. R.
Kapadia, M.A., 1937, pp. 81+116 4-0

79. The Foreign Vocabulary of the Quran (कुरानमन्त्रकोश) :
showing the extent of borrowed words in the sacred
text: compiled by Professor Arthur Jeffery of the
School of Oriental Studies, Cairo, 1938, pp. 15+311 ... 12-0

80, 83. Tattvasaṅgraha (तत्त्वसंग्रह) : of Śāntarakṣita with
the commentary of Kamalaśīla : translated into English
by Mahāmahopādhyāya Dr. Ganganath Jha, 2 vols.,
1937-39; vol. I, pp. 8+739; vol. II, pp. 12+854 ... 37-0

81. Harṣa-vilāsa (हर्षविलास) : of Harṣa Miṭṭhu: forms
an elaborate defence of the various mystic practices
and worship: edited by Swami Trivikrama Tīrtha
and Mahāmahopādhyāya Hathibhai Shastri, 1937,
pp. 13+331 5-8

82. Sūktimuktāvali (सूक्तिमुक्तावली) : a well-known Sanskrit
work on Anthology, of Jalhana, a contemporary of
King Kṛṣṇa of the Northern Yādava Dynasty (A.D.
1247) : edited by Pandit E. Krishnamacharya, Sanskrit
Pāṭhasālā, Vadta, 1938, pp. 66+463+85... ... 11-0

85. Br̥haspati Smṛti (ब्रह्मस्मृति), being a reconstructed
text of the now lost work of Br̥haspati: edited by
Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, Director,
Tirupati Oriental Institute, Tirupati, 1940. *Shortly.*

86. Parama-Sarīhitā (परमसरीहिता) : an authoritative work
on the Pāñcharātra system: edited by Dewan Bahadur
S. Krishnaswami Aiyangar, of Madras, 1940. *Shortly.*

87. Tattvopaplava (तत्त्वोपप्लव) : a masterly criticism of the
opinions of the prevailing Philosophical Schools by
Jayarāśī: edited by Pandit Sukhalalji of the Benares
Hindu University with an introduction by Mr. R. C.
Parikh of Ahmedabad, 1940. *Shortly.*

Rs. A.

88. **Anekāntajayapatākā** (अनेकान्तजयपताका) : of Haribhadra Sūri (c. 1120 A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri: edited by H. R. Kapadia, M.A., in 2 vols., vol. I, 1940.

Shortly.

II. BOOKS IN THE PRESS.

1. **Nātyaśāstra** (नाट्यशास्त्र) : edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. III.
2. **Alamkāramahodadhi** (अलम्कारमहोदधि) : a famous work on Sanskrit Poetics composed by Narendraprabha Sūri at the request of Minister Vastupāla in 1226 A.D.: edited by Lalchandra B. Gandhi of the Oriental Institute, Baroda.
3. **Dvādaśāraṇayacakra** (द्वादशारणयचक्र) : an ancient polemical treatise giving a résumé of the different philosophical systems with a refutation of the same from the Jain standpoint by Mallavādi Suri with a commentary by Simhasuri Gani: edited by Muni Caturvijayaji.
4. **Kṛtyakalpataru** (कृत्यकल्पतरु) : of Lakṣmīdhara, minister of King Govindachandra of Kanauj: edited by Principal K. V. Rangaswami Aiyangar, Hindu University, Benares, vols. I-IV.
5. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda (बडोदाराजाकीय याचार्यस्थान) : compiled by K. S. Ramaswami Sastry, Srauta Pandit, Oriental Institute, Baroda, 12 vols., vol. II (Srauta, Dharma, and Grhya Sūtras).
6. **Mādhavānala-Kāmakandalā** (माधवानलाकामकान्दला) : a romance in old Western Rajasthani by Ganapati, a Kāyastha from Amod: edited by M. R. Majumdar, M.A., LL.B.
7. **Anekāntajayapatākā** (अनेकान्तजयपताका) : of Haribhadra Sūri (c. 1120 A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri: edited by H. R. Kapadia, M.A., in 2 vols., vol. II.
8. **Sekoddeśatikā** (सेकोद्देशतिका) : a Buddhist ritualistic work of Naropa describing the Abhisēka or the initiation of the disciple to the mystic fold: edited by Dr. Mario Carelli.
9. **Saṁrāṭ Siddhānta** (सम्राट्सिद्धान्त) : the well-known work on Astronomy of Jagannātha Pandit: critically edited with numerous diagrams by Pandit Kedar Nath, Rajjyotisi, Jaipur.
10. **Vimalaprabhā** (विमलप्रभा) : the famous commentary on the Kālacakra Tantra and the most important work of the Kālacakra School of the Buddhists: edited with comparisons of the Tibetan and Chinese versions by Giuseppe Tucci of the Italian Academy.

THE GAEKWAD'S STUDIES IN RELIGION AND
PHILOSOPHY.

Rs. A.

1. The Comparative Study of Religions : [Contents : I, the sources and nature of religious truth. II, supernatural beings, good and bad. III, the soul, its nature, origin, and destiny. IV, sin and suffering, salvation and redemption. V, religious practices. VI, the emotional attitude and religious ideals] : by Alban G. Widgery, M.A., 1922	15-0
2. Goods and Bads : being the substance of a series of talks and discussions with H.H. the Maharaja Gaekwad of Baroda. [Contents : introduction. I, physical values. II, intellectual values. III, aesthetic values. IV, moral value. V, religious value. VI, the good life, its unity and attainment] : by Alban G. Widgery, M.A., 1920. (Library edition Rs. 5)	3-0
3. Immortality and other Essays : [Contents : I, philosophy and life. II, immortality. III, morality and religion. IV, Jesus and modern culture. V, the psychology of Christian motive. VI, free Catholicism and non-Christian Religions. VII, Nietzsche and Tolstoi on Morality and Religion. VIII, Sir Oliver Lodge on science and religion. IX, the value of confessions of faith. X, the idea of resurrection. XI, religion and beauty. XII, religion and history. XIII, principles of reform in religion] : by Alban G. Widgery, M.A., 1919. (Cloth Rs. 3)	2-0
4. Confutation of Atheism : a translation of the <i>Hadis-i-Halila</i> or the tradition of the Myrobalan Fruit : translated by Vali Mohammad Chhanganbhai Momin, 1918 ..	0-14
Conduct of Royal Servants : being a collection of verses from the <i>Viramitrodaya</i> with their translations in English, Gujarati, and Marathi : by B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D.	0-6

SELLING AGENTS OF THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

England

Messrs. Luzac & Co., 46, Great Russell Street, London,
W.C. 1.

Messrs. Arthur Probsthain, 41, Great Russell Street,
London, W.C. 1.

Messrs. Deighton Bell & Co., 13 & 30, Trinity Street,
Cambridge.

Calcutta

Messrs. The Book Co., Ltd., 4/3, College Square.

Messrs. Thacker Spink & Co., 3, Esplanade East.

Benares City

Chowkhamba Sanskrit Series Office, Post Box No. 8,
Benares.

Messrs. Braj Bhusan Das & Co., 40 5, Thathari Bazar.

Lahore

Messrs. Mehrchand Lachmandass, Sanskrit Book Depôt,
Said Mitha Street.

Messrs. Motilal Banarsidass, Punjab Sanskrit Book
Depôt, Said Mitha Street.

Bombay

Messrs. Taraporevala & Sons, Kitab Mahal, Hornby
Road.

Messrs. Gopal Narayan & Co., Kalbadevi Road.

Messrs. N. M. Tripathi & Co., Kalbadevi Road,
Saraswati Pustak Bhandar, Gulalwadi, Fort.

Poona

Oriental Book Supply Agency, 15, Shukrawar Peth.

